

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 982

Серія «ІСТОРІЯ»

Спеціальний випуск

Заснована у 1964 р.

Харків 2011

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 11 від 11 листопада 2011 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор канд. іст. наук, доцент	<i>С. І. Посохов</i> (відп. редактор)
канд. іст. наук, професор	<i>Ю. В. Буйнов</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>В. М. Духопельников</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. Ю. Іващенко</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. І. Кадеєв</i>
канд. іст. наук, професор	<i>В. В. Калініченко</i>
д-р іст. наук, професор	<i>С. М. Куделко</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. В. Лантух</i>
д-р іст. наук, професор	<i>С. О. Наумов</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Є. П. Пугач</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>О. А. Ручинська</i> (відп. секретар)
д-р іст. наук, професор	<i>І. П. Сергєєв</i>
д-р іст. наук, професор	<i>С. Б. Сорочан</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>О. П. Чижов</i>
д-р іст. наук, професор	<i>О. О. Чувпило</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Б. А. Шрамко</i>

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-54-78; факс: (057) 702-03-79
E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982: Сер. Історія. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – 264 с.

Спеціальний тематичний випуск «Вісника» присвячено такому напрямку історичних досліджень, як історія повсякденності. У збірнику містяться статті теоретичного та історіографічного характеру, а також ті, які являють собою конкретно-історичні розробки, які здебільшого здійснені на матеріалі історії України від ранньомодерної до радянської доби.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією повсякденності.

Специальный тематический выпуск «Вестника» посвящен такому направлению исторических исследований, как история повседневности. В сборнике содержатся статьи теоретического и историографического характера, а также те, которые представляют собой конкретно-исторические разработки, преимущественно осуществленные на материале истории Украины от раннемодеpного до советского времени.

Для преподавателей, научных работников, студентов и всех интересующихся историей повседневности.

Усі статті прорецензовано.

Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.06

ЗМІСТ

Від редакції	6
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В ЗАРУБІЖНІЙ І ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: МЕТОДОЛОГІЯ, МЕТОДИ, КОНЦЕПЦІЇ	
<i>Коляструк О. А.</i> Методологія історії повсякдення	8
<i>Зінчук М. Ю.</i> Еволюція поглядів представників Школи «Анналів» на сутність та особливості дослідження повсякдення	21
<i>Ільєсова А. В.</i> Реалии и перспективы истории повседневности в российской историографии	30
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ДОБИ	
<i>Пархоменко М. В.</i> О медицине в византийском Херсонесе–Херсоне	40
<i>Прокоп'юк О. Б.</i> Інститути влади через призму історії повсякдення (на прикладі Київської митрополії XVIII ст.)	52
<i>Сердюк І. О.</i> Дитяча смертність в містечку Яresьки Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.)	61
<i>Яременко М. В.</i> Освіта парафіяльного духовенства Решетлівської протопонії 1770-х рр.: між пасторськими і синодальними настановами та повсякденними практиками	71
<i>Івашенко В. Ю.</i> «Після нас старе слов'янське варварство повернеться»: професори-іноземці та проблеми европеїзації побуту в Російській імперії на початку XIX ст.	80
<i>Шаповалова І. В.</i> Мелкопоместное дворянство Центрального Черноземья России в структуре бытовых сословных ценностей крупных помещиков в 50-90-е гг. XIX в.	88

- Жуков С. М.** Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії) 96
- Наумов С. О.** Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення 105
- Чорний Д. М.** Повсякденне життя міст України на початку XX ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.) 114

ПОВСЯКДЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

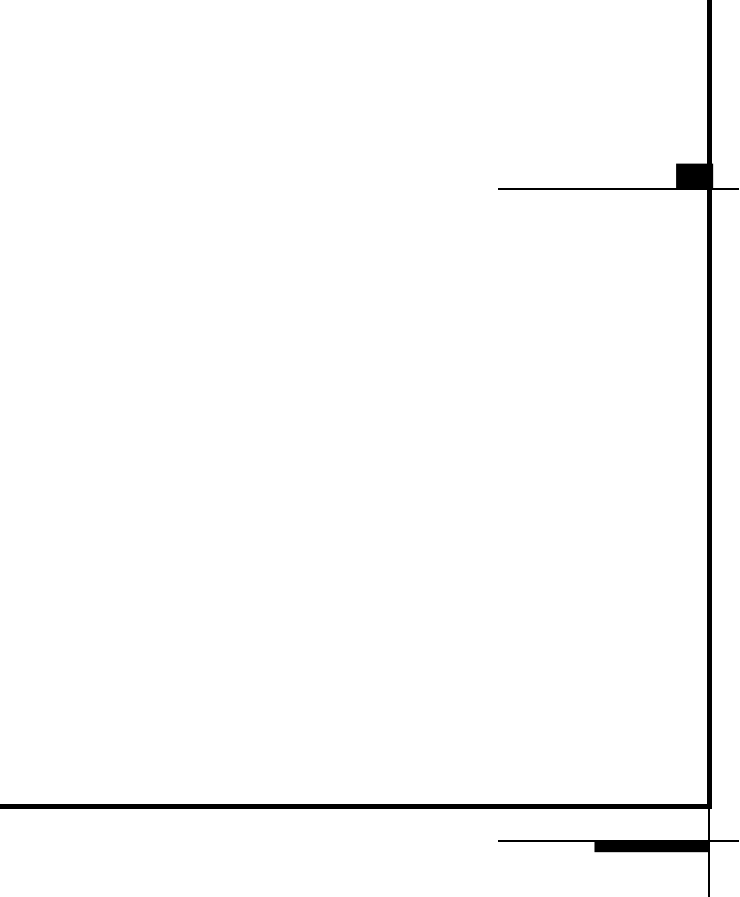
- Волосник Ю. П.** Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльності в період непу 122
- Камардин И. Н.** Уровень потребления спиртных напитков рабочими Поволжья в период нэпа 129
- Рожков А. Ю.** Бюджеты времени как индикатор студенческой повседневности в советской России 1920-х годов 136
- Рябченко О. А.** Світ повсякденності студентства радянської України в художній літературі і публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років 149
- Тріпутіна Н. П.** Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. XX ст. 161
- Любавський Р. Г.** Умови праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок 174
- Гоманенко О. А.** Решение кадровой проблемы на предприятиях речного транспорта Нижней Волги в 1944–1945 гг. 181
- Сизов С. Г.** Повседневная жизнь Омска в годы «послевоенного сталинизма» (1946 – март 1953 гг.): социально-экономические аспекты 189
- Склокіна І. Є.** Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985) 199
- Попов А. Д.** Повседневная история советского общества 1960–1980-х гг. через призму туристских практик 220
- Єремєєва К. А., Куліков В. О.** Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву 228

РЕЦЕНЗІЇ

- Волосник Ю. П.** Повоєнна Україна в фокусі соціальної історії [Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940-х – сер. 1950-х рр.) В 3 ч. Ч. 1, 2. – К., 2010. – 351 с.; Ч. 3. – К., 2010. – 336 с.] 241
- Домановский А. Н.** Что знаем мы о Византии? [Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания, культуры: Учебное пособие. – Харьков: Майдан, 2011. – 952 с.] 246
- Трейс Рихардс.** Документы о латышах на Харьковщине [Латыши на Харьковщине: Сб. документов и материалов / Гос. Архив Харьков. обл., Центр краеведения ХНУ имени В. Н. Каразина, Академическая библиотека Латвийского ун-та. – Х.: ИПП «Контраст», 2011. – 160 с.] 258
- Список скорочень 260
- Відомості про авторів 262

Від редакції

Даний випуск розпочинає серію спеціальних тематичних випусків «Вісника». Основу цього збірника склали статті, написані за матеріалами доповідей наукової конференції «Історія повсякдення: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні», проведеної 12-13 жовтня 2010 р. за ініціативи Інституту історії України НАН України в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. На конференції працювали три секції. На першій із них доповідачі зосередили свою увагу на вивченні теоретичних питань історії повсякденності. На другій та третій секціях обговорювали досвід застосування напрацювань історії повсякденності при дослідженні історії України від ранньомодерного періоду і майже до кінця ХХ ст. При підготовці цього наукового збірника надіслані статті обумовили дещо іншу рубрикацію, втім, мета залишилася такою ж: підсумувати зроблене та визначити перспективні лінії розвитку такого наукового напряму як історія повсякденності. Сподіваємося, що наші зусилля не були марними, а наявні статті не лише зацікавлять читача, але й стануть основою для подальших досліджень.

Історія повсякденності в зарубіжній і
вітчизняній історіографії:
методологія, методи, концепції

Методологія історії повсякдення

Коляструк О. А.

Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення. У статті йдеться про теоретико-методологічні основи дослідження повсякденної історії, про міждисциплінарні запозичення в сучасній гуманітаристиці.

Ключові слова: історія повсякденності, методологія, гуманітаристика.

Коляструк О. А. Методология истории повседневности. В статье речь идет о теоретико-методологических основах изучения повседневной истории, о междисциплинарных заимствованиях в современной гуманитаристике.

Ключевые слова: история повседневности, методология, гуманитаристика.

Kolyastruk O. A. Methodology of Everyday Life History. The paper is devoted to theoretical and methodological base of history of everyday life in contemporary humanities.

The keywords: history of everyday life, methodology, humanitarian sphere.

Методологічні питання дослідження повсякденної історії на нинішньому етапі в сучасній українській історіографії перебувають на стадії визначення і становлення, оскільки досі триває процес її науково-теоретичного обґрунтування як новітнього напрямку. Автори праць про повсякденне життя послуговуються найрізноманітнішими теоретико-методологічними підходами та дослідницькими методиками, спектр яких коливається від реанімації людинознавчих традицій української історичної школи кінця XIX – першої чверті XX ст. до запозичення досвіду європейських соціальних істориків останньої третини XX – початку XXI ст. Така ситуація цілком пояснювана. Українським дослідникам повсякденності доводиться одночасно розв'язувати кілька завдань. Передусім слід подолати наслідки абсолютизації формаційного підходу, коли такі важливі аспекти функціонування суспільства, як штиб життя, ментальність, норми поведінки, способи виживання й адаптації тощо, відкидалися, переосмислити суть історичних процесів, характер і спрямованість еволюції суспільства. Для цього належить якісно підняти загальнотеоретичний рівень підготовки істориків у напрямку переходу до норм і вимог європейської історіографії, які вона виробила

© Коляструк О. А.

впродовж XX ст. Здавалося б, науковий досвід, набутий зарубіжними істориками повсякденності (французькими, німецькими, американськими, російськими тощо), вітчизняним історикам можна було б безпосередньо наслідувати і застосувати їх теоретико-методологічні підходи до відтворення повсякдених реалій. Втім простої екстраполяції не вдається здійснити (та й навряд чи потрібно), оскільки у кожній з національних шкіл, що пристали на визнання повсякденності як об'єкту історичного аналізу, предметні окреслення й методологія історії повсякденності мають свої особливості. Вони зумовлені низкою чинників: загальним чинником тієї чи іншої національної історіографії, станом її сучасних здобутків; наявністю науково-дослідних традицій, шкіл і центрів; загальним рівнем розвитку суспільства і станом його світоглядних, громадянських і гуманітарних запитів; забезпеченістю науково-інтелектуальними силами, в тому числі наявністю особистості, здатної на роль лідера, засновника, організатора, натхненника напряму, як такими були Ф. Бродель у Франції, Х. Медик – у ФРН, Ш. Фіцпатрик – у США, А. Гуревич – в Росії тощо).

Крім того, в Україні становлення методології повсякденності уповільнене й об'єктивними причинами. Написання з новітніх позицій історії України в умовах незалежності змусило вітчизняних істориків знову віддати перевагу політичній історії, історії еліт, ідей, ідеологій, суспільних інституцій, нації тощо. Невиразне у цьому сенсі щодення не надавалось до наукової затребуваності, отже, пересічність повсякденності залишалась і надалі поза дослідницьким інтересом і аналізом, її теоретизування тривалий час не було актуалізоване. Натомість стрімка і потужна реабілітація буденності в гуманітаристиці, що сталась на хвилі демократизації суспільного життя, і визнання за нею фундаментального характеру, нагально потребує її академічного вивчення. Ескалацію новітніх соціально-антропологічних студій підсилює розчарування в нещодавно розроблюваних тоталітарній і модернізаційній концепціях радянського минулого, якими не вдалося задовольнити всі питання щодо суті радянського ладу. Формаційно-класова методологія не брала до уваги «простої людини», її поведінкових норм і повсякденних практик, зумовлених її культурно-історичною ментальністю.

Необхідність теоретичного окреслення методології історії повсякденності нині є цілком очевидною. На нашу думку, можна умовно виокремити два її блоки: внутрішньо-історичний і міждисциплінарний. Передусім, слід відповісти на питання, якою має бути власне історична методологія історії повсякденності. Тут слід торкнутися низки аспектів: 1) яким є статус історії повсякденності в локусі соціальної історії, історичної антропології, культурної історії; 2) якими є стосунки історії повсякденності з макроісторією: чи вона є самодостатнім напрямом історіографії чи лише методом мікроісторичного аналізу в

макроісторичних дослідженнях; 3) в чому її цілі і завдання; 4) який інструментарій має історія повсякденності для їх досягнення.

Ми виходимо з того, що історія повсякденності є галуззю соціально-антропологічних студій, оскільки її об'єктом є людина у життєвому світі щоденності в інститутах суспільної організації і культурної комунікації, відповідно, її предмет локалізується в теренах соціальної історії, водночас, її ядром і домінантою залишається антропологічна спрямованість. Людинознавчий підхід історії повсякдення сфокусований на соціальній взаємодії людей у повсякденних практиках як активних суб'єктів культурно-історичних взаємовпливів і в жодному разі не зводиться до антропологічного типізування в анатомічно-фізіологічному сенсі чи етнографічного побутописання. Йдеться про осмислення буденного рівня життя суспільства в його історії, з'ясування його чинності й впливовості у складанні історії, а не про «розфарбовування» соціальної історії через надання їй барвистої конкретності в дрібницях і деталях. Шляхом елементарного збільшення кількості сюжетних оповідей про життєвий світ «малих» людей досягти необхідної повноти відтворення історії колишніх епох неможливо. «Атмосферна» присутність повсякдення в усіх інших діяльних сферах людини і суспільства уможливило всеохопність соціально-історичного аналізу. Завдяки інтегративному характеру сфера повсякденності теоретично може зв'язати всі інші світи людської життєдіяльності в єдину картину, але практично реалізувати такий історичний синтез вкрай важко через недостатність у ній макроісторичної аналітики.

Проблема полягає ще й у тому, що статус історії повсякденності у родині історичних наукових дисциплін не усталився. Так, в одних випадках вивчення повсякденності розглядається як методичний прийом для отримання повноти інформації про минуле, в інших – визнається за самостійний напрям дослідження. До сьогодні не подолана певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності та нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії. Більшість дослідників визнають, що історія повсякденності завдячує своїй появі у історико-антропологічному лоні, вона, по суті, є її відбрунькуванням, втім трапляються, з одного боку, їх протиставлення, а з іншого, пряме ототожнення і паралелізм. Ще складнішими є інституційні взаємини історії повсякденності з такими течіями сучасної історичної науки як історія ментальностей, історія приватного життя, нова культурна історія, мікроісторія, історія знизу, усна історія тощо.

І традиційні історики, і історики повсякденності мають об'єктом свого наукового дослідження людську історію, але для перших ключем прочитання є велика подієва історія (політична, державна, династична, військова, дипломатична, класова), поза їх увагою залишаються її буденно-побутові деталі, суб'єктно-особистісні барвники. Вони,

зазвичай, вважали, що ці аспекти історії – справа етнографів. Останніх же не цікавила подієва історія. Вони приглядалися до побуту і буденних звичок суспільства, його окремих груп, вивчаючи типові сторони побутового життя і матеріальні форми існування людини у комплексі з вивченням традиційно-побутових компонентів культури (звичаїв, традицій, вірувань, мистецтва, обрядів, свят). Іншими словами, в центрі уваги етнографів – ставлення людей до оточуючих їх речових атрибутів повсякденності і до тієї сторони духовного життя народу в цілому, котра повторюється, є традиційною, елементи якої відзначені широким побутованням, розповсюдженням. Казуальне і випадкове, зазвичай, виходить за межі їх розгляду [9, с. 96].

Історика повсякденності – на відміну від істориків у чистому вигляді – цікавить все: і історія побуту, і подієва історія (вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей), і історія казусів, і історія ментальностей і ментальних стереотипів, історична психологія, а разом з нею – історія особистих переживань людини. Підходи історика повсякденності інтегративні.

Традиційний історик, відтворюючи минуле, спирається на історичні джерела, передусім, офіційні документи. Історик повсякденності слідує цим же шляхом. Тільки його арсенал джерел значно розширюється і за рахунок власне історичних документів (неофіційних особових письмових і усних свідчень, зображально-візуальних) та неісторичних (літературних, лінгвістичних, культурологічних тощо).

Сучасному етапу вивчення повсякденності притаманні такі тенденції: а) прагнення пов'язати повсякденність як мікроісторичний рівень життя з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо) і показати їх взаємодію; б) відмова від самоцінного побутописання; в) звернення до ментального рівня повсякденного життя, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій; г) розкриття культурних смислів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування; д) тяжіння до синтезованого розкриття повсякденності з оперттям на семіотичне, естетичне, культурологічне вивчення повсякденності.

Можна відзначити кілька істотних ознак сучасного стану досліджування повсякденності. По-перше, повсякденність вийшла з-за лаштунків «великої» історії, як об'єкт наукового дослідження цілком набула самодостатності і самостійності, пододала комплекс другорядності й малозначущості. По-друге, вона розглядається не тільки як емпірична, але й як теоретична проблема, зі своїми методологічними підходами і своїм інструментарієм, які дозволяють не тільки реконструювати, але й будувати певні концептуальні моделі, в межах яких повсякденне життя постає як особливий просторово-часовий континуум, наповнений речами і подіями. По-третє, історія повсякденності затребувала до своєї методології та інструментарію

полідисциплінарні запозичення, покінчивши з «анклавністю» вузькоспеціалізованої історії, сприяючи інтеграційним процесам в історичній науці в цілому. У такий спосіб історія повсякденності надала шанс подолати звичку істориків до широких теоретичних узагальнень, в яких нівелювалась асинхронність, соціальна суперечливість і різномірність картини світу.

Концептуальні підстави історії повсякденності сформувалися завдяки міждисциплінарним контактам новітньої зарубіжної і вітчизняної історичної методології з передовою гуманітаристикою, зокрема з філософією, соціологією, етнологією, культурологією, лінгвістикою. Реалізація *соціокультурного підходу*, серцевиною якого є людинознавча ідея, вимагає досвіду й інструментарію таких історичних дисциплін, як краєзнавство, біографістика, просопографія, а також осмислення пізнавальних можливостей новітніх дослідницьких напрямів (усної історії, історії приватного життя, інтелектуальної, гендерної історії тощо).

На сучасному етапі історична наука в цілому помітно збагатилась методами з інших дисциплін. Історики науки пов'язують цю тенденцію міждисциплінарності з важливими наслідками докорінної зміни соціальних функцій історії у розв'язанні проблем, поставлених перед сучасною людською цивілізацією. По-перше, статус історії серед інших наук останнім часом помітно зріс у зв'язку з світовою демократизацією та глобалізацією, вона стала більш затребуваною у справах наукового прогнозування майбутнього, методик транзитології та інтеграції тощо. По-друге, це усвідомлення самими істориками, з одного боку, недосконалості так званих «чистих» історичних теорій і моделей, а з іншого, недостатності макроісторичних підходів до минулого, коли реальна історія людей залишалась ненаписаною і тому невідомою, натомість мікроісторичні дослідження підказували запозичення з інших наукових систем. Так, усі спроби представити історію у достатньо суворій формі, з відведенням «ніш» кожній галузі історичного знання, не мали успіху. Відтак, оновлення історичного знання, накреслене «анналістами» М. Блоком і Л. Февром, було спрямоване на подолання роз'єднаності суспільних наук, на об'єднання всіх галузей історичного пізнання навколо спільної мети. Звідси – підвищений інтерес до загальних питань і проблем, що виникають на «стику» історії та інших наукових дисциплін [8, с. 371]. Саме з двох засадничих принципів школи «Анналів» вибудувалась вся подальша система: це переконання у тому, що об'єкти історичного дослідження конструюються самими істориками, а метою історичного опису має бути «тотальна історія», що означало необхідність прямої співпраці з іншими гуманітарними і соціальними науками [7].

На дослідженнях повсякденників найбільше позначився вплив соціологів, у них запозичено так звані якісні методи. Робота в межах «розуміючого» підходу передбачає врахування того, що люди, котрих

досліджуємо, орієнтували свої вчинки на свої власні уявлення про довколишній світ, його устрій та інших людей, що до нього входили. Для дослідника це означає, по-перше, обов'язковість зрозуміти погляд на оточуючий світ тих людей, що він досліджує, а не відтворювати власні (тобто дослідника) уявлення; по-друге, інтерпретувати дії, вчинки, слова тощо досліджуваних людей у контексті їх власного уявлення про світ, в якому вони жили і діяли.

Основа міждисциплінарності складає єдине групування універсальних концепцій різних наук, в чій межі можуть і мають бути проінтегровані ті або інші події та явища. Внаслідок тривалих дебатів з теоретико-методологічних проблем поступово стало реальним взаємне збагачення методами, здавалось би, абсолютно різних дисциплін. У цьому разі міждисциплінарні зв'язки постають як спосіб активного міжнаукового діалогу, взаємодія активних дисциплін, що пройшли тривалий шлях самостійного розвитку з притаманною їм динамічністю і особливостями, як безпрецедентний за своєю активністю спосіб впливу на об'єкт дослідження. Постійні і послідовні контакти історії з соціальними і гуманітарними дисциплінами модифікують обличчя історії, дають їй можливість потрапити в раніше закриті для неї зони знання, використати нові методи, експериментувати з історичним матеріалом. Завдяки такому синтезу історія відповідає своєму часу [11, с. 32].

Взагалі тенденція інтеграції історії з іншими науковими дисциплінами – одна з найбільш характерних змін в історичній науці за останні десятиліття. Історія використовує методи різних наук не механічно, а видозмінюючи і пристосовуючи до розв'язання своїх завдань. В ідеалі, історик повинен не тільки оволодіти теоріями інших наук, але й, відштовхуючись від них, створити нові, чи у крайньому разі, модифікувати теорії, орієнтовані на аналіз сучасного [12, с. 92-93]. Процес міждисциплінарного впливу надто складний і характеризується високим ступенем варіативності, яка залежить від цілого комплексу чинників (не тільки ступеню розробки теми / проблеми, рівня методології, достатності джерельної бази та ін.).

Міждисциплінарність означає не просто запозичення методів з інших дисциплін, але й конструювання міждисциплінарних об'єктів. Історичні знання у такому разі визначаються не одним науковим напрямком, а системою або сукупністю соціально-гуманітарних наук, об'єктом яких є минула реальність. Полідисциплінарні дослідження можливі за кількох обов'язкових умов: 1) визначення об'єкта історичного дослідження і його первісного стану (збір, обробка інформації, виявлення проблемних сторін об'єкта); 2) збереження специфічних якостей і характеристик об'єкта на всіх рівнях теоретичного абстрагування; 3) розробка методичної схеми аналізу, в якій сума окремих досліджень була б необхідною і достатньою для

розв'язання проблеми в цілому [6, с. 156]. Лише дотримання цих умов дозволяє реалізувати інтегративну функцію історичної науки. Систематизація та інтеграція всієї сукупності знань, отриманих у ході міждисциплінарного дослідження, повинні відбуватися в межах теорії, через яку вони переломлюються.

Звернення Л. Февра «Історики, будьте географами! Будьте правознавцями, соціологами, психологами!» [14, с. 37] на пряму адресоване історикам повсякденності. Гуманітарії різних наукових галузей ставлять до повсякдення свої запитання і добирають необхідних джерел та інструментів для її пізнання і прочитання. Етнограф передусім цікавить матеріально-побутова сторона життя, тобто предметно-речове оточення людини щодень (власне, побут), до кола його зацікавленості потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. Головна відмінність між етнографічними дослідженнями побуту і вивченням повсякденності істориками лежить у розумінні значимості історії і місця, яке їй відводиться на сторінках етнографічних праць і праць істориків повсякденності. Не секрет, що політико-подієва історія – вкрай рідкісна «гостя» у традиційних етнографічних дослідженнях побуту. Рухливий, мінливий час, точніше – часи, вплив чисельних несподіваних подій на зміни в приватному, побутовому житті – предмет, що цікавить саме історика повсякденності, що прагне показати розмаїття індивідуальних реакцій на перебіг політичних подій. Які з них, з яких причин і ким виявились «поміченими», оскільки потягли за собою зміни в устрої життя людей різних соціальних верств, а які з них – попри всі ідеологічні намагання – виявились «прохідними». Саме у повсякденності зріють думки і почуття, формуються задуми, порівняння і прагнення – зважитися на незвичний вчинок чи бути конформним, спробувати нове чи ухилитися від нього. Ситуації, що породжують експериментування, з'являються саме в буденності. Антрополога повсякденності цікавить, як саме це відбувається.

Етнографічне відтворення побуту і етнографічний його опис, що включає у кращому разі опис не тільки матеріального середовища перебування людини, але й елементи її духовної культури (обряди, ритуали, свята, фольклор) зрідка приділяє увагу *переживанням окремих людей*, особливо якщо такі не характеризують найбільш поширений або типовий варіант емоційних реакцій. Вказування на ту чи іншу емоційну реакцію можуть бути присутніми (або наведеними у вигляді цитати) в дослідженнях етнографа в ілюстративному плані (що посилює якийсь висновок), але майже ніколи не є предметом спеціального аналізу: чому можлива така девіація. Чи мала вона шанс на перетворення на «виключне нормальне» і потім на поширене. У центрі уваги історика повсякденності завжди не тільки і не просто побут, а життєві проблеми та їх осмислення тими, хто живе поруч чи жив до нас, залишившись

найчастіше безіменним в історії. Суперечності і сумніви, способи їх розв'язання, спроби сказати своє слово або заявити про свою несхожість, опосередковані тривіальністю життя (від ландшафту до розпорядку дня, від моделі стосунків з родичами до уявлень про припустиме або виключне у сексуальній сфері) – все це визначає коло інтересів саме історика повсякденності. Історія повсякденності у вивченні ментальних мікропроцесів є формою історіоризації колективного позасвідомого [10, с. 10]. Історик повсякденності, не упускаючи з виду звичаєво-правових настанов, змушений брати до уваги групові та індивідуальні реакції окремих індивідів на норми і закони, переперевіряти чинність різних настанов, визначаючи, яких з них дотримувались, а які залишались тільки на папері.

За усталеною традицією у етнографічних дослідженнях «побут», «побутова сфера» з очевидністю протиставляється (разом з дозвіллям, вільним часом і т.п.) «праці», сфері виробничій, хоча поняття «виробничого побуту» (тобто умов праці) в принципі мало місце у працях дослідників радянського часу. Однак саме історики повсякденності зробили вивчення щоденних обставин праці, мотивації діяльності, взаємин працівників між собою та їхніх взаємодій (в тому числі конфліктних) з представниками адміністрації темою «нової робітничої історії» і нової історії праці.

Матеріально-предметна сторона повсякденності значною мірою детермінувала людське життя і спричинила великий вплив на внутрішній світ суб'єкта. Якщо підвищена цікавість спостерігача до матеріально-побутової сторони не містить спроби пояснити мотиви побутової поведінки, виходячи з їхнього власного розуміння довоколишнього світу, то за такого розуміння повсякденності можна впасти в «побутовий детермінізм», який може бути не менш небезпечним за будь-який інший вид детермінізму (класовий, економічний тощо).

Головним для дослідника повсякденності має бути осягнення повсякденних турбот, тривог, надій людей досліджуваної епохи. Необхідно побачити їх світ «зсередини», зрозуміти смисл або смисли, що його наповнювали. Подробиці важливі не самі по собі: деталі одягу, особливості поведінки дозволяють автору розшифрувати скритий за ними культурний код і тим самим зрозуміти суспільну позицію людини. При цьому абсолютно змінюється кут зору: це вже не погляд стороннього спостерігача, а спроба тлумачити побутову поведінку з огляду на норми і цінності досліджуваної культури. Такий підхід «повертає» людям минулого свободу самовираження, а епосі – чималу частку загадковості, роблячи її цікавою для дослідника.

З вивчення повсякденності неминує витікає висновок про те, що речі так само «винаходять» людину, як і людина їх, тобто простір організованих речей і правил користування цими речами створює, в свою чергу, простір думки, її направленість і структурованість. Отож,

відносини з матеріальним світом, світом речей, значно складніші, ніж декларувалось у відомій формулі: «буття визначає свідомість». Прагнучи адекватно відобразити зв'язки і опосередкованості людини і речі, філософ І. Льїн, зокрема, писав: «Людина не тільки живе «річчю», тобто плодами і доходами її, але живе разом з нею і в ній, вона творить її, творить з неї; вона об'єктивує себе в ній, художньо ототожнюється з нею, вдосконалює її своєю працею й утриманням на її користь; і вдосконалює себе нею; вона живе в ній енергію тіла, душі і духу» [2, с. 279].

Просте, звичайне життя людей, їх звички, щоденна поведінка, речі, які їх оточують і якими вони користуються, їх побут, тобто життя в реально-практичних формах має прямий стосунок до історії культури. Воно визначається тим, що побут може мати знаково-символічний сенс. Історія побуту показує з усією очевидністю зв'язок багатьох форм побуту (від уявлень про честь і етикет до моди, деталей костюму і щоденної поведінки, ужиткових речей) зі світом ідей, інтелектуальними, моральними, релігійними та іншими цінностями. Побут як втілювач (носії) складних соціальних ідей і стосунків, побут у символічному ключі є частиною культури [5, с. 10-11]. Аналогічну думку розвиває Г. Кнабе. Тема однієї з його статей – побутова річ. Учений звертає увагу на її біфункціональність. Річ утилітарна, вона задовольняє матеріально-тілесні, «життєві» потреби, має відповідні технічні і утилітарні характеристики, з одного боку, а, з іншого боку, духовна, належить до світу духовних цінностей, які мають ідеологічне і соціально-психологічне вимірювання. Надутилітарний «решток» речі, її здатність виражати «суспільні норми» робить її «знаком», а надбудований над утилітарним суспільно-історичний сенс речі – семіотичним [4, с. 90]. Семіотика повсякденності виникла в межах семіотики культури і семіотики історії у другій половині 80-х – 90-і рр. XX ст. Ідеї семіотики культури беруть початок від праць де Соссюра, Р. Якобсона, М. Бахтіна. Прямую постановку проблем семіотики побуту, повсякденності можна знайти у Р. Барта, Ю. Лотмана, Г. Кнабе.

Громадське життя пов'язане з побутом, тому що втілене в людях, і лише у діяльності людей реалізуються корінні його процеси – виробництво, соціальні стосунки, культура. Люди мешкають у будинках, оточені речами, що їх продовжують і виражають, послуговуються так чи інакше винайденими знаряддями праці, керуються звичками і нормами. Відповідно, і беруть участь у житті суспільства, рухаючись не біологічним інстинктом, а повсякденними людськими потребами – зокрема, і необхідністю полегшити життєдіяльність свою та своїх близьких, прив'язаністю до свого способу життя, до речей, що його утворюють, цінностями, прагненнями захистити і покращити цей свій світ, ненавистю до його ворогів. «Саме в духовних і економічних стосунках повсякденного життя відкриваються сили, що лежать в основі історичних рухів; ці останні, чи то війна, дипломатія або внутрішній

розвиток державного устрою – лише наслідок, кінцевий результат змін, що протікають у глибинах повсякденного» [1, с. 53].

Зміщення пізнавального акценту в історичному дослідженні з соціально-політичного на індивідуально-психологічне вимагає від історика врахувати не тільки суто раціональне, а й емоційно-чуттєве сприймання. Через це в методології історії повсякденності традиційне протиставлення наукового і художнього способів відтворення минулого розв'язується союзом між ними. Такий діалог став одним з безпосередніх наслідків історико-антропологічного повороту в гуманітаристиці. Ясна річ, художній текст для історика не є джерелом у класичному розумінні документальних підстав, втім завдяки образності є радше аналітично-реконструктивним простором, в якому можна віднайти «дрібниці життя». Історик повсякденності сприймає літературне джерело як *опосередкованого інформанта* про повсякденність. Художня література є відбитком часу і спроможна на позасвідомому рівні відстежувати існуючі в суспільстві настрої задовго до того, як вони будуть систематизовані наукою і знайдуть відображення в історіографії. Отже, для історика повсякденності художній твір вартісний з кількох причин. По-перше, завдяки розгорнутому у часі і просторі авторському опису характерів героїв, їх вчинків, ціннісних орієнтирів і моральних принципів вимальовується загальне уявлення про психологічний клімат епохи, притаманні їй життєві норми й аномалії громадського і приватного життя, стандартні і виняткові, прийнятні і девіантні поведінкові реакції різних соціальних верств у певних умовах, про їх емоційно-чуттєві переживання тощо. По-друге, присутній у художньому творі світ матеріально-побутових умов життя і праці надається до відтворення цілісної образної конкретики предметно-речового оточення людей. У такий спосіб повсякдення набуває своєї «тілесності» у кількісному і якісному розумінні, у кольорі й об'ємі, звучанні і пластиці, у плинності і мінливості. Завдяки такій «матеріалізації» повсякденного простору можна виявити в ньому типове і унікальне, масове і одиничне як на рівні побутовому (їжа, одяг, взуття, житло), так і сенсово-аксіологічному (світоглядні виміри, культурно-естетичні потреби). По-третє, розкриття внутрішнього світу героїв, аналіз їх емоцій, роздумів, мрій і намірів, споглядання за їх віруваннями і потаємними переживаннями сприяють розумінню духовної сфери повсякденного життя, його ментальних складових.

Оскільки громадська думка не завжди може бути висловлена писаним текстом, важливим джерелом повсякденної історії є усні свідчення, серед яких можна вирізнити такі групи: масові стійкі форми (пісні, частівки, куплети, приказки, примовки) та ситуативно-прінагідні (анекдот, чутка, бувальщина, плітка). Вони мають велике значення в методичному інструментарії дослідника щоденності. В усних творах відбувається «зняття» опозиції «влада – народ», «панування – підкорення», викриваючи амбівалентність будь-якого політичного

явища, позбавляючи його прямолінійності і категоричності. У «сміховій» формі (іронія, сатира, сарказм, жарт, шарж, тирада, епіграма) ці тексти, з одного боку, десакралізують владу й ідеологію, а з іншого – маскують власні слабкості людей, психологічним щитом прикривають від сваволі влади, ударів долі.

Особливу групу усних джерел утворюють спеціально-ініційовані або «спровоковані дослідником свідчення» – наслідок цільового розпитування про події, факти, явища. Повнота такої усної інформації залежить як від того, хто згадує, так і від того, хто розпитує.

Одна з найпоширеніших рис історіографії останніх двадцяти років – цікавість до аналізу мови: письмової і усної, символів і жестів, мови репрезентації, мови джерел, мови істориків і навіть мови мовчання. Багато сучасних істориків як головний елемент соціалізації виділяють мову. З одного боку, мова – це засіб комунікації в суспільстві, передачі культурних цінностей, соціалізації людини. З іншого боку, в сучасному розумінні культури особливо цікава нова сторона мовних стосунків, коли вже сама мова зумовлює і типи, і образ мислення, і особливості культури тієї або іншої епохи [6, с. 82-83]. Поглиблене вивчення всіх форм опосередкування між істориками та їх уявними об'єктами дослідження, що відбулося під впливом «лінгвістичного повороту», торкнулося всіх галузей «нової історії». Недавнє захоплення квантифікацією і макрорівневими дослідженнями, що були насичені кількісним матеріалом і були зорієнтовані на вивчення структур і процесів в історії, на системно-структурний аналіз у рамках соціальної історії, мало величезне значення для піднесення статусу історії як науки і продовжує відігравати важливу роль для генералізації історичного процесу, виявлення перспектив історії. Однак вони ж спричинилися на падінні читацького інтересу, на «кризі довіри», характерній і для радянської, і для західної історіографії [6, с. 99]. Як наслідок, чимало істориків вбачають вихід у поверненні до традиційних форм написання історії, до мистецтва оповіді на новому теоретичному рівні. Англійський історик Л. Стоун «повернення наративу», переосмислення мистецтва оповіді пов'язує з виникненням нових дослідницьких галузей і напрямків в історіографії – історії «народної культури», «історії ментальностей», «повсякденної історії», «усної історії».

Вплив лінгвістики, літературної критики, визнання ролі мови у творенні історичної реальності мають в історіографії не тільки гносеологічний, а й онтологічний характер. Методи реконструкції, пошук скритих смислів у текстах будь-яких видів поєднуються з уявленнями про те значення, котре має мова в людському існуванні, про те, яким чином мовні системи спричиняються на процесі пізнання.

Вживання мови, з одного боку, невід'ємне від повсякденного життя, а з іншого – констатує саме це життя. При цьому використання мови вже означає використання тих або інших концепцій, які ми приймаємо

відповідно до наших конвенцій про те, що вони означають. Водночас мова відіграє не тільки пасивну роль «дзеркала» нашого світу, але й активно впливає на суспільство. Мова створює нас так само, як ми створюємо її самі. Засвоюючи мовні конструкції, ми сприймаємо і форми, і стереотипи мислення. Наша мова – це продукт певної культурної традиції, пов'язаної специфічними набутими способами мови (тропами) [6, с. 98]. Для істориків повсякдення справді «немає дійсності поза мовою». Н. Козлова підкреслює: «Будучи соціальним явищем, мова дає способи *проговорювання* світу. Соціальний світ говорить мовою, він створюється (відтворюється) в мові. Мова і суспільство надають нам сценарії почуттів, сценарії того, як хотіти, думати і говорити. Мова, вживана у повсякденному житті, надає людині необхідні об'єктивізації і встановлює порядок, в рамках якого набувають сенсу і значення як самі ці об'єктивізації, так і повсякденне життя людини. Ми потрапляємо у світ повсякденних типізацій, які дозволяють людям розуміти один одного» [4, с. 41]. Слово – носій інформації про життя в широкому розумінні. Слова – це містки, ланки у людських стосунках у всіх галузях, вони адаптують людину в реальності. Коли слова перестають забезпечувати розуміння світу, повсякденність лякає, тому що стає чужою. Дослідники підкреслюють, що в конструванні повсякденного світу не можна не зважати на мовленнєву культуру різних соціальних верств і груп. Лексичний арсенал відкриває досліднику повсякденності не тільки інформативний пласт, а й звичайний та ментальний. Мовна субреальність (наприклад, субреальність ідеологічної мови) впливає на повсякденну поведінку людини, визначає її дії. Мова перетворює її на реальність повсякденного життя. Мова втілює начала об'єктивності [4, с. 42]. Мова є інструментом для сприймання і переживання політичних і економічних процесів.

Історик повсякденності аналізує й інші знакові (позамовні) процеси, що мають семіотичну природу (ритуали, жести, поведінкові штампи і стереотипи, етикет), розкриваючи приховані смисли повсякдення, необхідні для корекції бачення історичного минулого більш повно і об'єктивно.

Для реконструктивної діяльності істориків повсякденності необхідна візуальна компетентність, оскільки без «бачення» повсякденних реалій у конкретиці, в деталях, образах, динаміці змін не можна перейти до осмислення цієї сфери, її ролі у житті суспільства. Візуальна «архівация» минулого за допомогою фотографування і кінозйомки особлива – ці свідчення виникали у безпосередній гушавині подій, як правило, не для науки, не для музею, вони – оригінальні артефакти свого часу. Вони мають прислужитися не тільки і не стільки для вивчення людини взагалі, а для дослідження конкретного способу існування цієї людини, сукупності ритуалів і повсякденних практик, сформованих даною спільнотою людей.

У процесі вивчення щоденних поведінкових моделей важливо побачити культурні смисли цієї історичної епохи, що неможливе без

інструментарію історичної психології. Історія повсякденності покликана виявити складну еволюцію і логіку розвитку внутрішнього світу людини – цього вмістилища людської специфіки, активності, індивідуальності і мотивації діяльності, розглянути можливості, рушійні сили і тенденції самовдосконалення (чи, навпаки, руйнації) людини, а також характер утвореного нею буття. Оскільки діючі в історії особистості мають свої власні почуття, емоції, прагнення та пристрасті [13, с. 12-13], історик-дослідник повсякденності неминуче вступає в емоційні стосунки з об'єктом дослідження, оцінює його через власну систему аксіологічних (ціннісних) установок.

Отже, при вивченні повсякденності необхідно сполучати методи мікро- і макрорівнів історичного дослідження. Наприклад, соціальна стратифікація, передусім, аналіз соціальної структури, дає загальну типологію соціальних категорій і загальний «макроорієнтир» у пізнанні типів повсякденного життя конкретного суспільства в конкретну епоху. Немалу роль у макропізнанні відіграє історична демографія: статеві-віковий склад населення являє ще один зріз повсякденності: для дітей, молоді, зрілих людей і старих, чоловіків і жінок притаманні різні способи життя, структура інтересів, занятя тощо.

Примітки

1. *Ауэрбах Э.* Мимесис / Э. Ауэрбах. – М., 1976.
2. *Ильин И. А.* Путь к очевидности / И. А. Ильин. – М., 1993.
3. *Кнабе Г. С.* Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного мира / Г. С. Кнабе. – М., 1993.
4. *Козлова Н. Н.* Советские люди: Сцены из истории / Н. Н. Козлова. – М., 2005.
5. *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб., 1994.
6. *Методологические проблемы истории: учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В. Н. Сидорцова.* – Мн., 2006.
7. *Олабарри И.* «Новая» новая история: структура большой длительности / И. Олабарри // Ойкумена: альманах сравнител. исслед. полит. ин-тов, социал.-экон. систем и цивилизаций. – Х., 2004. – Вып. 2. – С. 176-207. – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/olab_novist.php
8. *Павленко Ю.* Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій / Ю. Павленко // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. – К., 2004.
9. *Пушкарева Н. Л.* «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н. Л. Пушкарева // Социальная история: ежегодник. 2004. – М., 2005.

10. *Пушкарева Н. Л.* Предмет и методы изучения повседневности / Н. Л. Пушкарева // Этногр. обозрение. – 2004. – №1.
11. *Савельева И. М., Полетаев А. В.* История как теоретическое знание / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. – М., 2000. – Вып. 3.
12. *Савельева И. М., Полетаев А. В.* Микроистория и микроанализ / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – М., 1999.
13. *Удод О. А.* Психоисторичний підхід до історичних джерел / О. А. Удод // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – 2000. – Вип. 8. – (Історія та археологія).
14. *Февр Л.* Бои за историю / Л. Февр. – М., 1991.

УДК 394 (477)

Еволюція поглядів представників Школи «Анналів» на сутність та особливості дослідження повсякдення

Зінчук М. Ю.

Зінчук М. Ю. Еволюція поглядів представників Школи «Анналів» на сутність та особливості дослідження повсякдення. У статті йдеться про початки звернення французьких істориків та соціологів до проблематики повсякденності. Окреслено особливості підходів до даної тематики провідних науковців ХХ ст.: Марка Блока, Люсьєна Февра, Фернана Броделя та інших. Охарактеризовано сферу акцентування школи «Анналів» на історії щоденності та особливостях соціологічного та антропологічного її трактування. Для сучасної гуманітарної науки дослідження повсякденності має величезне методологічне та практичне значення.
Ключові слова: повсякденність, історія повсякденності, школа «Анналів», ментальність, історична антропологія.

Зінчук М. Ю. Эволюция взглядов представителей школы «Анналов» на сущность и особенности исследования повседневности. В статье речь идет о началах обращения французских историков и социологов к проблематике повседневности. Очерчены особенности подходов к данной тематике ведущих ученых ХХ вв.: Марка Блока, Люсьена Февра, Фернана Броделя и других. Охарактеризована сфера акцентирования школы «Анналов» на истории ежедневности и особенностях

социологического и антропологического ее трактования. Для современной гуманитарной науки исследования повседневности имеет огромное методологическое и практическое значения.

Ключевые слова: повседневность, история повседневности, школа «Анналов», ментальность, историческая антропология.

Zinchuk M. U. View Evolution of the Representatives of The Annales School on Essence and Features of Research of Daily Occurrence. In the article the discussion deals with the beginning of the French historians and sociologists appeal to the problems of everyday life. The features of approaches are outlined to this subject of anchorwomen of scientists of XX century: Marc Bloch, Lucien Febvre, Fernand Braudel. The sphere of accenting of The Annales School is described on history of dailyness and features sociological and anthropological understanding of its. For modern humanitarian science research of daily occurrence has enormous methodological and practical values enormous methodological has and practical values.

The keywords: daily occurrence, the history of daily occurrence, The Annales School, mentality, historical anthropology.

Історія повсякденності до середини ХХ ст. практично не була актуальною темою історичних пошуків. Лише порівняно нещодавно вона стала об'єктом уваги вчених-гуманітаріїв. Звернення до повсякденного життя – це зміщення уваги дослідника з розгляду абстрактних процесів, дефініцій та структур до аналізу конкретних понять та подій. Вивчення сутності та особливостей повсякденності дає можливість зрозуміти мотиви поведінки людей, їх прагнення, а також корінні причини утворення різних суспільних інститутів.

Своїм виокремленням у самостійну галузь історія повсякденності зобов'язана антропологічному повороту кінця 60-х рр. ХХ ст. Проте значимість дослідження повсякденності для розуміння загального історичного процесу було стверджено ще французькими істориками Марком Блоком та Люсьєном Февром, з якими пов'язують виникнення школи «Анналів». Вони пропонували розглядати повсякденність як невід'ємну і базисну категорію загальної історії. М. Блок і Л. Февр намагалися зробити багатокутний зріз історії – психологічної, соціальної, лінгвістичної [19, с. 368]. М. Блок писав: «Історія трактується як наука про минуле. На мій погляд, це неправильно. Тому що, по-перше, сама думка, що минуле як таке здатне бути об'єктом науки, абсурдна. Як можна, без попереднього відсіювання, зробити предметом раціонального пізнання феномени, які мають між собою лише те спільне, що вони не сучасні нам?» [3, с. 17].

«Нова історична наука» звернулася до вивчення «історії мас», «історії низу», до дослідження елементів соціального, психологічного в історичній сітці. М. Блок підкреслював, що в центрі уваги історика має бути людина, і

навіть не людина, а люди. В полі його зору – типові, більшою мірою масові явища, які мають схильність до повторюваності [10, с. 196].

Перші представники школи «Анналів» звернули значну увагу на вплив ментальності на соціальні процеси в певному суспільстві та на повсякденне життя. Вони наголошували на домінуючому впливові ментальних схем в соціальній та індивідуальній поведінці людей. Проте, якщо М. Блок визначав ментальність як групову, соціальну, індивідуальну структуру [3, с. 115], то Л. Февр вважав, що ментальність визначається впливом колективного на індивідуальне [19, с. 204].

Л. Февр першим вводить поняття «ментальний інструментарій» – це «сукупність категорій сприйняття, концептуалізації, вираження й дії, які структурують досвід – як індивідуальний, так і колективний». «Це явно емпірична, відкрита дефініція..., тому що включає мову, афекти й навіть техніку. Сходячи від вивчення проявів культури до вивчення умов, що роблять ці прояви можливими, ми здобуємо здатність зрозуміти її єдність («структуру») та її особливості» [17, с. 53].

М. Блок, на відміну від Л. Февра, який схилявся до психологічного розгляду ментальності, був ближче до соціологічної традиції. В своїй праці «Феодальне суспільство» (1939) М. Блок звертається до антропологічної історії та зауважує на суспільній диференціації у сприйнятті та відтворенні культурних традицій [17, с. 54].

«Анналісти» запропонували методологічний прийом постановки питань до минулого. М. Блок стверджував, що початок роботи історика починається не з дослідження свідчень, даних, матеріалів, а з визначення кінцевого шуканого [10, с. 204]. «Мислити проблемами!» – таким був девіз перших «анналістів» [9, с. 106].

Більш детально проблематика повсякденності була розроблена послідовником М. Блока та Л. Февра – Фернаном Броделем. Загалом остаточно легітимізація проблематики повсякденності в історичній науці пов'язана саме з його ім'ям [13, с. 73]. Ф. Бродель писав про повсякденність: «Вихідним моментом для мене була повсякденність – той бік життя, у який ми виявилися залучені, навіть не розуміючи цього, – звичка, або навіть рутинна, ці тисячі дій, що протікають і закінчуються самі собою, виконання яких не потребує чийогось втручання і які відбуваються майже не зачіпаючи нашої свідомості. Я вважаю, що людство більш ніж на половину занурене в такого роду повсякденність... Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомами й способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, які часом, причому частіше, чим це можна припускати, апелюють до самих незапам'ятних часів» [4, с. 13].

Ф. Бродель запропонував так званий тотальний підхід до історії. Ним була розроблена тернарна система історичного буття: «культура – соціум – економіка». На цій основі Ф. Бродель виділяє три рівні історичного буття: побутово-політичний, соціально-економічний та

природно-географічний. Таким чином Ф. Бродель розвинув теорію «довготривалих періодів» М. Блока.

Представники школи «Анналів» займалися переважно дослідженням структур повсякденності впродовж значного періоду часу. Це було можливо завдяки низькій лабільності даних структур і, як наслідок, їх незмінності в часі. Ф. Бродель трактував минуле як послідовність «довготривалих періодів», складовою яких був повсякденний елемент. Він писав про те, як можна пізнати повсякденність: «Матеріальне життя – це люди й речі, речі й люди. Дослідити речі – їжу, житла, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові одиниці, плани сіл і міст – словом усе, що служить людині – це єдиний спосіб відчутти її повсякденне існування» [5, с. 41].

На економічному рівні «анналіст» виділив ще два рівні структур: життя матеріальне та життя нематеріальне, яке охоплює щоденні практики та психологічні аспекти. Цей другий рівень і був названий Ф. Броделем «структурами повсякденності». Тобто до структур повсякденності Ф. Бродель відніс те, що оточує людину й опосередковує її життя щодня – географічні й екологічні умови життя, трудова діяльність, потреби (у житлі, у харчуванні, одязі, лікуванні хворих), можливості їх задоволення. Для такого всебічного вивчення був необхідний аналіз взаємодій між людьми, їх учинків, цінностей і правил, форм і інститутів шлюбу, родини, аналізу релігійних культів, політичної організації соціуму. Кінцевою метою «тотального» вивчення минулого повинно було стати виявлення якоїсь незмінної величини, присутньої у формах побуту даної історико-культурної спільності.

Не дивлячись на те, що під час другого періоду свого розвитку школа «Анналів» стала розширювати географію своїх досліджень (в працях Ф. Броделя це було викликано тим, що увага акцентувалася на таких явищах, як поширення певних елементів обрядовості, продуктів харчування, розвиток техніки, міграції, порівнювалися рівні економічного розвитку тощо), поступово дослідники почали звертатися до локальних проблем. Змінюються методологічні підходи: історичний факт тепер є частиною системи фактів, які характеризують певне явище. Таким фактом могли виступати свідчення, статистичні дані тощо. Але їх мала об'єднувати спільна тематика, спільний об'єкт дослідження, і вони повинні були мати тривалу темпоральну характеристику. Це давало можливість прослідкувати трансформацію досліджуваного явища протягом певного значного проміжку часу або дати максимально вичерпну характеристику певному процесу. Таке довготривале вивчення окремої сфери згодом переросло в окремі галузі досліджень.

Загалом друге покоління істориків-«анналістів» дещо відходить від проблематики ментальностей, зміщуючи акцент на реальну поведінку людей, певним чином відмежовуючи її від ментальної заданості. Вони стверджують, що завдяки закономірній відсутності ментального

абсолюту, індивід здатний порушувати усталені норми, що і є рушієм історичного процесу.

Третє покоління школи «Анналів» представлено Жоржом Дюбі, Жаком Ле Гоффом, Мішелем Вовелем.

Ці «анналісти» вже в більшій мірі, ніж їхні попередники спиралися саме на історичну антропологію, яка стає головний методологічним підходом до історії. Тобто первинним об'єктом дослідження стає людина, її історичні та етнічні типи, а не конкретні історичні події, явища та процеси. Для історичної антропології властиве цілісне розуміння суспільства як єдності економічної структури, соціальної організації та культури, тобто «всієї сукупності соціальних стосунків». Історичну антропологію, яка склалася в 1970-х рр., можна визначити як міждисциплінарну галузь, в якій історія розглядається як процес становлення людини [14, с. 86].

Саме на цьому етапі з'явилися теоретичні роботи з проблематики ментальностей. Раніше, хоча ця проблематика і була озвучена, проте розроблялася більшою мірою на інтуїтивному рівні. «Анналісти почали дивитись на минуле очима етнологів, разом з тим залишаючись істориками» [11, с. 105].

Внаслідок такого зосередження на історії етносів, значна увага почала надаватися ментальностям і соціальній та індивідуальній психології. Це призвело, за висловом А. Гуревича, до «поширення погляду історії не тільки на видиму частину «айсберга», а й на приховану від прямого спостереження його основну масу» [9, с. 166]. Дослідження менталітету дало змогу розширити коло проблематики.

Ж. Ле Гофф вважав, що дістатися до глибин ментальності можна через щодення – приказки, звичаї, лінгвістичні дефініції, символічні значення. Хоча символізм був типовим явищем середньовіччя («нашарування конкретного на абстрактне становило основу ментальностей і відчущань середньовічних людей» [7, с. 308]), проте таке трактування повсякденності було поширене «анналістами» на всі історичні періоди.

Ж. Дюбі стверджував: «Ми переконані, що всі соціальні відносини складаються як функція «системи образів», яка передається від покоління до покоління в процесі виховання й навчання й внаслідок певних економічних умов». «Система образів», які відрізняються в різних суспільних страхах і є детермінантою для поведінки та формування уявлень про світ – це і є ментальність. Під ментальністю Ж. Дюбі розуміє систему, що розвивається, усі елементи якої тісно взаємозалежні й зчленовані. Це система образів і вистав, різна в різних соціальних групах і страхах, якою вони керуються у своїй поведінці й у якій виражена їхня уява про світ у цілому й про їхнє власне місце в цьому світі. Вивчення саме цих уявлень Ж. Дюбі вважає винятково важливим [2, с. 17-18].

До трьох ритмів часу, виділених Ф. Броделем, Ж. Дюбі додав четвертий. Так, перший ритм часу характеризується швидкоплинністю й поверховістю: це резонанс, викликаний проповіддю, скандал,

породжений модерністським твором мистецтва або літератури. Менш швидкоплинні ментальні процеси, типу повільної зміни естетичних смаків публіки, Ж. Дюбі відносив до другої групи. Наступний рівень – «в'язниця тривалого часу» (за Броделем), ментальні структури, що мають низьку лабільність. Вони утворюють глибокий пласт уявлень і моделей поведінки, що не змінюються зі зміною поколінь. Але й тут, вважав Ж. Дюбі, можуть відбуватися зміни: зовні непомітні, але такі, що протікають порівняно швидко. І ще є четвертий ритм, який найбільш глибоко залягає – це ментальний пласт, пов'язаний з біологічними властивостями людини. Він майже нерухливий і змінюється лише з еволюцією самих біологічних ознак [6, с. 19].

Крім того, з 1970-х рр. історики-«анналісти» почали все більше звертатися до вивчення нематеріальної сфери людського повсякденного буття: досліджувалися психологічні умови життя, страхи, сподівання, ставлення до різних суспільних інститутів – сім'ї, релігії, освіти, державної влади та інші.

Справді, третє покоління досить сильно розширило проблематику досліджень. У одній зі своїх статей Ж. Ле Гофф підняв питання політичної історії, що, по своїй суті, суперечить соціальній. «Перед обличчям нової політичної історії, яка буде написана, традиційна політична історія – труп, однак труп цей ще має бути знищений. Зрозуміло, ази політичної історії залишаються й завжди будуть не тільки корисні, але й необхідні. Також не можна обійтися й без хронології політичних подій і біографій політичних діячів» [8, с. 416]. Таким чином, хоча Ж. Ле Гофф і називає політичну історію «трупом», але віддає їй належне, визнаючи необхідність як історії «великих людей».

Згодом Ж. Ле Гофф та Р. Шарт'є намагалися витіснити або обмежити історію менталітету за допомогою історичної антропології. Надії на створення нового варіанту «тотальної історії» чітко окреслив Ж. Ле Гофф: «Історична антропологія являє собою загальну глобальну концепцію історії» [14, с. 87].

За початкову точку становлення історичної антропології можна розглядати програмну статтю Ж. Ле Гоффа 1972 р. «Історик та людина в повсякденності», в якій автор констатував зближення історії та етнології [14, с. 90]. Ж. Ле Гофф стверджував, що «історія ментальностей та історична антропологія ніколи не перетиналися». Якщо ментальність обмежувалася «сферою автоматичних форм свідомості та поведінки», то історична антропологія являє собою «загальну глобальну концепцію історії», поєднуючи вивчення менталітету, матеріального життя, повсякденності навколо поняття антропологія» [9, с. 297]. Ж. Ле Гофф вважає, що «... історико-культурні явища є водночас і явища соціальні» і «... явища культури становлять більшу частину тієї сфери, яку традиційно називають політикою» [20, с. 42-43].

Наступне покоління «анналістів» сформувалося в 1990-х рр. Його представники – Ален Буро, Роже Шарт'є – висунули ідею так званої «спеціальної історії ментальностей». Вона досліджує вплив колективної свідомості на індивідуальну. Одночасно наголошується на необхідності повернення до тернарної моделі «глобальної історії» Ф. Броделя.

Абсолютизація ментальних стереотипів заважає Ж. Дюбі й Філіппу Ар'єсу вивчити механізм впливу цих стереотипів на окремих індивідів. Нова «спеціальна історія ментальностей», за А. Буро, повинна безпосередньо зайнятися вивченням цього механізму. Головні завдання нового напрямку: з'ясування того, як, яким чином колектив здатний впливати на окремих «творців історії», як певні загальні уявлення перетворюються в індивідуальні, як прийняті в колективі висловлення набувають форми персональних, індивідуалізованих [2, с. 19]. «... Вчення про залежність духовного та політичного життя від економіки має сенс у найширшому і найоб'ємнішому філософському плані, але що робити з ним історикам? Якщо історія є продуктом діяльності людини, соціально детермінованою людиною, то нею рухають емоції, ідеї, культурні традиції, вірування, стереотипи», – стверджують французькі вчені Р. Шарт'є і Ж. Дюбі [20, с. 43].

Згодом Ж. Ле Гофф, Р. Шарт'є пристали до німецько-італійської школи мікроісториків. Це пов'язано з їх спробами витіснити або обмежити «історію менталітету» у вивченні повсякденності, що було засобом дистанціювання від «нерухливої історії», якою вона бачилася Ф. Броделю [15].

Загальним для двох підходів у вивченні історії повсякденності – і наміченого Ф. Броделем, і мікроісториками – було нове розуміння минулого як «історії знизу» або «зсередини», що дало право голосу маленькій людині, жертві модернізаційних процесів: як незвичайному, так і самому пересічному. Реконструкція повсякденності елітарних прошарків відродилася на новому витку розвитку науки вже після того, як виникла тема повсякденності рядових людей, і це була вже інша біографічна історія великих, з іншими акцентами. Наслідком розуміння історії повсякденності як «історії знизу» було подолання снобізму відносно маргіналів суспільства (злочинців, інакомислячих, представників сексуальних меншостей і т.п.). Два підходи в дослідженнях повсякденності поєднують також міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією та етнологією). І мікроісторики, і анналісти припускають – хоча й на різних рівнях (макро-історичному й мікро-історичному) – вивчення символіки повсякденного життя. Нарешті, і послідовники Ф. Броделя, і мікроісторики в рівній мірі зробили вклад у визнання того, що людина минулого не схожа на людину сьогоденного дня, вони рівною мірою визнають, що дослідження цієї несхожості є шляхом до збагнення механізму соціопсихологічних змін. У світовій науці продовжують співіснувати обидва розуміння історії

повсякденності – і як реконструюючий ментальний макроконтекст історії подій, і як реалізації прийомів мікроісторичного аналізу [16].

Таким чином, школа «Анналів» пройшла декілька етапів у своєму розвитку. Ю. Афанасьєв виділяє наступні періоди:

1. 1929–1946 рр. – із заснування журналу «Аннали» до смерті Л. Февра;
2. 1946–1969 рр. – період домінування поглядів Ф. Броделя;
3. з 1969 р. – період так званих оновлених «Анналів» [1, с. 4].

Зараз ми вже можемо говорити про повноцінний четвертий етап розвитку даної історичної школи, який розпочався в 1990-х рр. і успішно триває і сьогодні.

Деякі дослідники заперечують наявність у «анналістів» загального, об'єднуючого концепту історичного розвитку. Самі анналісти також час від часу заперечували проти класифікації їх напрямку як «школи», підкреслювали індивідуальність своєї методології та відсутність єдиного кредо в трактуванні історичних процесів, яке було б обов'язкове для них всіх.

На думку ж Л. Таран, головною парадигмою для істориків-«анналістів» була постановка певної проблеми, яка повинна досліджуватись всебічно, з допомогою різних методів і наук, заглиблюючись у всі сторони життя, не концентруючи свою увагу тільки на історії героїв [18, с. 115].

Проте навіть поза цим таки існує в «анналістів» загальна ідея, спільне бачення історії та призначення історика, що і дає змогу виокремити цю школу. Для всіх представників «Нової історичної науки» в центрі історичного процесу стоїть людина. У своїй праці М. Блок пише: «Предметом історії є людина. Скажімо точніше – люди... Хто цього не зрозумів, той, щонайбільше, може стати чорноробом ерудиції. Історик схожий на казкового людожера. Де пахне людиною, там, він знає, його чекає пожива» [3, с. 18].

Школа «Анналів» відрізнялася відсутністю догматизації методології досліджень, надаючи широкий простір в осмисленні історичного процесу. Це дало змогу «анналістам» еволюціонувати, не зациклюючись на певному статичному баченні історії. Закономірна міждисциплінарність та широке коло пошуків зумовили те, що під впливом «Нової історичної науки» сформувалися нові напрямки історичних пошуків: «нова наукова історія», «нова соціальна історія», кліометрія, «психоісторія», нарративістика та постмодернізм в історичній науці.

Також сфера досліджень «анналістів» тісно переплітається з науковими інтересами етнопсихології, яка вивчає повсякденну, «неформальну» історію різних етносів та народів. Саме тому дослідження французьких істориків є для вивчення історії щодення надзвичайно важливими.

Примітки

1. *Афанасьев Ю.* Историзм против эклектики: Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии / Ю. Афанасьев. – М., 1980.
2. *Бессмертный Ю.* «Анналы»: переломный этап? / Ю. Бессмертный // *Одиссей*. 1991. – М., 1991.
3. *Блок М.* Апология истории, или ремесло историка / М. Блок. – М., 1993.
4. *Бродель Ф.* Динамика капитализма / Ф. Бродель. – Смоленск, 1993.
5. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.: Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – М., 1986.
6. *Горюнов В. Ж.* Дюби: История ментальности / В. Ж. Горюнов // *История ментальности, историческая антропология*. – М., 1996.
7. *Гофф Ле Ж.* Цивилизация Средневекового Запада / Ж. Ле Гофф. – М., 1992.
8. *Гофф Ле Ж.* Средневековый мир воображаемого: Пер. с фр. / Общ. ред. С. К. Цатуровой / Ж. Ле Гофф. – М., 2001.
9. *Гуревич А.* Исторический синтез и школа «Анналов» / А. Гуревич. – М., 1993.
10. *Гуревич А.* Марк Блок и «Апология истории» / А. Гуревич // *Блок М.* Апология истории. – М., 1986.
11. *Гуревич А.* «Новая историческая наука» во Франции: достижения и трудности (критические заметки медиевиста) / А. Гуревич // *История и историки*. 1981. – М., 1985.
12. *Гуревич А.* Послесловие к книге Блок М. *Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии* / А. Гуревич. – М., 1998.
13. *Коляструк О.* Апология історії повсякденності // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»: Збірник наук. праць; За заг. ред. проф. П. С. Григорчука*. – Вінниця, 2009. – Вип. 17. – С. 70-77.
14. *Орлов И.* Человек в историческом пространстве и времени: антропологизация истории и/или историзация антропологии // *Харківський історіографічний збірник* / И. Орлов. – Харків, 2008. – Вип. 9. – С. 86-94.
15. *Пушкарева Н.* «История повседневности» как направление исторических исследований / Н. Пушкарева // «Перспективы». Фонд исторической перспективы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/index.php/>. Доступ – 23.09.2010 г.
16. *Пушкарева Н.* Предмет и методы изучения истории повседневности / Н. Пушкарева // *Родословное древо*. [Электронный ресурс]. Режим

доступа: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=gender1.pushkareva>.
Доступ – 10.03.2010 г.

17. Ревель Ж. История ментальностей: опыт обзора / Ж. Ревель // Споры о главном. – М., 1993
18. Таран Л. Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв / Л. Таран. – К., 1994.
19. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М., 1991.
20. Шартье Р. Одна четверть свободы, три четверти детерминизма / Р. Шартье // Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – М., 1993.

Реалии и перспективы истории повседневности в российской историографии*

Ильясова А. В.

Ильясова А. В. Реалії та перспективи історії повсякденності в російській історіографії. У статті піднімається проблема застосування російськими істориками запозиченого у німецьких дослідників підходу до історичного дослідження, що отримав назву «історія повсякденності». У роботі аналізується сучасний стан російської історіографії повсякденності і робляться висновки про перспективність розвитку даної концепції стосовно російської джерельної бази.

Ключові слова: історія повсякденності, російська історіографія, побут.

Ильясова А. В. Реалии и перспективы истории повседневности в российской историографии. В статье поднимается проблема применения российскими историками заимствованного у немецких исследователей подхода к историческому исследованию, получившего название «история повседневности». В работе анализируется современное состояние российской историографии повседневности и делаются выводы о перспективности развития данной концепции применительно к российской источниковой базе.

Ключевые слова: история повседневности, российская историография, быт.

Ilyasova A. V. The Reality and Perspectives of the History of Everydaylife in Russian Historiography. The paper by A. Ilyasova highlights the problem of application of the approach, called “the history of everydaylife”, adopted from german historiography by russian historians. The article gives an analysis of the modern state of russian everydaylife-historiography and suggests conclusions to the point of everydaylife-history development perspectives in case of applying of this conception to russian sourcial base.

The keywords: the history of everydaylife, russian historiography, mode of life.

На протяжении XX века мировая историческая наука претерпевала динамичные изменения: череда научных поворотов и обращение к междисциплинарности стали своеобразными точками роста для целого ряда новых подходов к историческому исследованию, что дало возможность научному сообществу более рельефно рассмотреть многие события прошлого.

В конце XX – начале XXI веков российская историческая наука предпринимает попытки усвоить тот пласт научных знаний, которыми оперируют зарубежные исследователи, и применить его в своих работах. Одним из таких подходов стала «история повседневности» (Alltagsgeschichte), разработанная в трудах немецких исследователей в 70-80-е гг. XX века. В этой связи одна за другой выходят в свет работы, представляющие собой попытки применить концепцию «история повседневности» в исследованиях отечественной истории [1], в периферийных центрах создаются тематические сборники трудов, основанных на изучении истории повседневности, в России, Белоруссии и Украине организуются конференции по проблемам теории и методологии истории повседневности [2].

Исследования, впервые закрепившие «историю повседневности» в качестве самостоятельной концепции представляют собой методологические поиски теоретиков Alltagsgeschichte. Это работы Альфа Людтке, ряд теоретических исследований которого посвящены описанию основных методов и приемов «истории повседневности» [3]. Работы Ханса Медика, в свою очередь, теоретизируют соотношение подходов микроистории и истории повседневности [4]. Еще одним из пионеров-теоретиков этого подхода является Ю. Кучинский, призвавший изучать историю рабочего движения через познание не только повседневной жизни рабочих, но и через призму их обыденного сознания [5]. Луц Нитхаммер теоретически обосновал продуктивность применения при исследовании повседневности такого вида источников, как устная история [6].

* Работа выполнена при поддержке ФЦП «Научные и научно-педагогические кадры инновационной России» на 2009–2013 годы по направлению «Исторические науки». Мероприятие 1.2.2. Проект: «Переломные периоды в развитии русской историографии XVI–XXI вв. глазами молодых исследователей»

О том, что такое история повседневности (Alltagsgeschichte) и зачем она нужна, с начала 80-х годов велись горячие дебаты не только среди германских историков. По словам одного из теоретиков этого направления Альфа Людтке, в конце 1990-х годов увеличилось число так или иначе связанных с «повседневной жизнью в истории» статей, книг, иллюстративных томов в глянцево-обложках, фильмов и циклов телепередач, т.е. такой продукции, которая всегда привлекает внимание и пользуется в Германии хорошим спросом [7]. В ходе обсуждения возможностей нового направления отмечалось возвращение на историческую сцену индивидуума. Оно рассматривалось прежде всего, как результат радикального поворота от изучения социума к «истории в лицах». В центр внимания, по общему признанию, был поставлен субъективный опыт отдельной личности, ее восприятие и интерпретации окружающего мира, а также ее поведение в этом мире. Явное смещение акцентов к обыденной жизни маленького человека было обозначено как результат разочарования позитивистским модернизмом. Предложенные им интерпретации убеждали в том, что структуры не только определяют мысли людей и ограничивают рамки их поступков, но и что люди могут (и должны) иметь собственную стратегию поведения.

В центре внимания истории повседневности – реальность в интерпретации ее непосредственных участников, при чем акцентируются именно те аспекты повседневной рутины, которые представляют собой актуальное, значимое событие или явление по мнению повествователя. Такие события могут относиться к различным сферам жизни, а участниками этих событий могут выступать люди различных социальных слоев. В первую очередь исследователей интересует эмоциональная реакция, отношение конкретных персонажей к описываемым явлениям.

Для России это направление приобрело особую актуальность, т.к. изучение повседневности вводит в проблемное поле науки культурно-исторические явления, которые ранее не входили в круг исследовательских интересов российских историков. Очень долгое время отечественная наука не учитывала этот аспект, уделяя основное внимание материальным или духовным ценностям.

Одним из наиболее многочисленных по составу течений российской историографии, возникшим как незамедлительная реакция на усвоение нового подхода, стало обращение интереса большей части научного сообщества к описанию подробностей быта и обычаев прошлых времен, что обнажило проблему проведения границы между «историей повседневности» и «бытописанием». Главное отличие между традиционными исследованиями быта и изучением истории повседневности лежит в понимании значимости событийного, подвижного, изменчивого времени, случайных явлений, влиявших на

частную жизнь и изменявших ее. Именно в тривиальной обычности жизни витают мысли и чувства, зреют замыслы, ситуации, рождающие экспериментирование. Историка повседневности интересует, как это происходит. Этнограф воссоздает быт, а историк повседневности анализирует эмоциональные реакции, переживания отдельных людей в связи с тем, что его в быту окружает. Он ищет ответ на вопрос, как случайное становится вначале «исключительным нормальным», а затем и распространенным. В центре внимания историка повседневности не просто быт, но жизненные проблемы и их осмысление теми, кто жил до нас. Поэтому история повседневности в изучении ментальных макро-процессов есть форма историзации коллективного бессознательного в большей степени, нежели этнографическая история конкретно-бытовых навыков и правил. Каковы механизмы возникновения новаций в укорененных и привычных структурах, что заставляет сблизиться новые и традиционные формы и нормы социального действия, почему одни из них устойчивее других – это тоже круг вопросов историков повседневности [8]. Они не только и не столько претендуют на интерпретацию малых единиц как таковых, они скорее надеются выявить в них или перепроверить те или иные абстрактные понятия и теории. Целью подобного сокращения масштаба исследования является поэтому желание ученых опуститься с макроуровня в те глубины, где структуры находят свою реальную конкретизацию или как раз не находят ее. Именно здесь, на их взгляд, можно увидеть подводные течения макроисторических процессов, а именно неодновременность их на разных уровнях, сопротивление им или же полное неприятие их хода. Здесь проявляются также отступления от правил, моменты инертности, отсутствие подобия различных систем и т.д.

В быстро нарастающем потоке исследований российских историков, работающих в рамках этого направления, появляется не только научная, но и популярно-публицистическая литература с описанием «нравов Средневековья», «моды Франции времен Людовика», «викторианской Англии», «императорской России» [9]. «Занимательное чтение по истории», которое составляло значительный пласт литературы XIX века, делает попытки возродиться как побочный продукт «истории повседневности». Однако, авторы данного направления ошибочно называют свои описательные модели исследованиями в рамках концепции «истории повседневности» в ее каноническом немецком варианте.

В связи с возникновением подобных разночтений, в современной исторической науке развилась самостоятельная дискуссия по вопросу соотношения и содержания понятий «быт» и «повседневность». Понятие «быт», встречавшееся в российских работах, как в прошлом, так и в настоящее время, является по сути синонимом понятия «повседневность». Понимание быта, повседневности претерпело

эволюцию – от учета ее внешне-событийных и предметных проявлений к синтезу мыслительных и материальных структур повседневности. Именно такой синтез позволяет увидеть за внешне-предметными и событийными проявлениями повседневности внутренние, знаковые и символические смыслы, постичь повседневность как часть культуры.

В отличие от бытописателей XIX в. [10] в работах современных ученых наметилась тенденция рассматривать быт, повседневную жизнь не изолированно, не как сферу, оторванную от больших исторических событий, политики, научного и технического прогресса, но как область, в которой проявляются, преломляются магистральные исторические процессы и которая, в свою очередь, оказывает влияние на ход истории. Появление темы повседневности в исторических исследованиях связано с утверждением нового понимания истории, согласно которому ее ход определяется не только политическими событиями, экономическими законами, выдающимися личностями, но и неприметным ходом обыденных дел, «жизнью незамечательных людей» [11].

Предметная область повседневности охватывает в большей мере непромышленную, потребительскую сферу, сферу досуга, чем производственную (насколько они могут быть отделены друг от друга до промышленной революции XIX в.), в большей мере сферу частной жизни, чем жизни общественной (насколько эти сферы могут быть обособлены в рамках прошлых эпох). Тем не менее, в рамках данной дискуссии существуют мнения, высказываемые, в частности, исследователем В. Д. Лелеко, согласно которым различия между содержанием понятий «быт» и «повседневность» настолько незначительны, что их можно отождествлять [12]. Результатом такого отождествления становится тот факт, что в проблемное поле «истории повседневности» вписываются и бытописание, характерное для XIX века, и краеведение, что размывает границы данного подхода, также как и его предмет и исследовательские методы.

Столь широкое внимание российского исследовательского сообщества к «истории повседневности» может объяснить и тот факт, что наибольшее значение для социальной истории имеют такие группы источников, которые отражают непосредственные взаимоотношения людей с государственными и общественными институтами, что позволяет задействовать в своих исследованиях тот огромный пласт документов, ранее считавшихся наиболее субъективными и недостоверными. Среди них письма, обращения, жалобы, личные и персональные дела, судебные материалы и прочие документы особого типа, служащие источниками для построения коллективных биографий (просопографий). Для советского периода особое значение приобретают сводки и донесения о настроениях в обществе, периодически составлявшиеся различными политическими

органами, материалы проверок, чисток, контрольных комиссий и т.д., свидетельствующие о действительном, а не мнимом состоянии общества, каким его видела или хотела бы видеть власть.

Обращение российских историков к исследованию отечественных сюжетов Нового времени начинается лишь с XVII–XVIII веков, но основываются такие работы в основном на делопроизводственных и судопроизводственных материалах [13]. В отношении исследования более поздних времен, количество работ, использующих концепцию «история повседневности», возрастает в связи с тем, что расширяется источниковая база, позволяющая применять этот подход: увеличиваются тиражи периодической печати, появляются источники личного происхождения – письма, дневники, растет количество донесений полиции [14]. Выделяется группа ученых, обращающих внимание на женскую повседневность [15]. При этом существует определенный диапазон взглядов на повседневность, поскольку многие позиции еще находятся в стадии дискуссий.

Стремление в рамках предложенного подхода к пространственной локализации провоцирует появления большого числа конференций и выхода сборников статей, посвященных истории повседневности различных городов России. Активизируются местные исторические сообщества [16].

Таким образом, вслед за немецкой, российская историография со всей серьезностью подошла к изучению опыта микроистории. «История повседневности», как особый подход в процессе исторического познания, оказался востребованным российскими исследователями, однако сегодня не реализуется в полной мере. Этому препятствует ряд факторов, таких как усиление внимания к бытописательной составляющей истории повседневности в ущерб анализу социально-психологических компонентов. Некоторые российские исследователи предлагают свое понимание понятия «повседневность», не следуя полностью за зарубежными теоретиками этого направления, однако, в некоторых случаях, в процессе такого переосмысления, из содержания данного понятия выпадают такие важные элементы категории повседневности, как обыденное сознание, отношение людей к происходящим вокруг них событиям, понимание ими тех или иных реалий ежедневных практик. В ряде случаев, наряду с полным пониманием исследователями теоретического содержания концепции «история повседневности», при переходе к конкретно-историческому исследованию, авторы остаются на структуралистской позиции, изменяя лишь масштаб исследования – анализу подвергаются структуры и социальные формы более локальной общественной группы или территории, при этом отсутствует преследуемая родоначальниками подхода история повседневных переживаний «маленького человека».

Что же касается перспективности данного направления, то, по мнению многих историков и критиков истории повседневности, этот подход, безусловно, внес новые импульсы как в немецкую и общемировую, так и в российскую историческую науку, заставив обратиться к новым темам и проблемам. Он также позволил более рельефно рассмотреть ранее описанные явления и сюжеты. Относительно перспективности применения методов истории повседневности к российскому материалу, можно отметить, что данный подход значительно расширяет проблемное поле историков, обращает внимание исторического сообщества на проблему пересмотра прежде заявленных концепций, позволяет по-новому взглянуть на ранее изученные исторически источники.

Неугасающий уже на протяжении двух десятилетий интерес российских историков к работе в рамках этого направления и появление новых приверженцев данного подхода также подчеркивает перспективность и возможность развития истории повседневности в контексте российской исторической науки.

Примечания

1. См.: *Каменский А. Б.* История повседневности русского города: постановка проблемы / А. Б. Каменский // *Повседневность российской провинции: история, язык и пространство: Материалы 3-й всероссийской летней школы «Провинциальная культура России: подходы и методы изучения истории повседневности»*. – Казань, 2002; *Доценко А. М.* История повседневности советского города в отечественной и зарубежной историографии / А. М. Доценко // *Аспирантский вестник Поволжья*. – 2005. – № 1 (9).
2. *Гісторыя, якой няма ў падручніках: Матэрыялы навук.-практ. Канф.; Мінск, 27 крас. 2002 г.* – Мн., 2002; *Эпоха. Культуры. Люди: (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы)*. – Харьков, 2004; *Проблема повседневности в гуманитарной науке // Воронеж. гос. ун-т: Материалы заочной интернет-конференции. [Электронный ресурс].* Режим доступа: www.vspu.ac.ru/text/povsednevnost.
3. *Lüdtke A.* Alltagsgeschichte, Mikro-Historie, historische Anthropologie / A. Lüdtke // *Hans-Goertz (Hg.): Geschichte. Ein Grundkurs*. – Reinbek bei Hamburg, 1998; *Lüdtke A.* Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen / A. Lüdtke. – Frankfurt; New York, 1989.
4. *Medick H.* Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturswissenschaft und Mikro-Historie / H. Medick // *Historische Anthropologie*. – 2001. – № 9.

5. *Kuczynski Y.* Über einige Probleme des historischen Materisismus, dargestellt vornehmlich an Beispielen aus der deutschen Geschichte / Y. Kuczynski. – B., 1976.
6. *Nithammer L.* Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis: die Praxis der “oral history” / L. Nithammer. – Frankfurt, 1985; *Niethammer L.* Fragen – Antwirten – Fragen. Methodische Erfahrungen und Erwägungen zur Oral History / L. Nithammer // “Wir kriegen jetzt andere Zeiten”. Auf der Suche nach der Ehrfahrung des Volkes innachfaschisteschen Ländern. – Berlin; Bonn, 1985.
7. См.: *Людтке А.* Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людтке // *Социальная история. Ежегодник, 1998/99*. – М., 1999.
8. См.: *Пушкарева Н. Л.* История повседневности и частной жизни глазами историка // *Социальная история*. – 2003. – М., 2003.
9. См., например, *Вострышев М. И.* Частная жизнь москвичей из века в век / М. И. Вострышев. – М., 2007; *Фукс Э.* История нравов. – Смоленск, 2007.
10. *Терещенко А.* Быт русского народа / А. Терещенко. – СПб., 1848. – Ч. I–V; *Костомаров Н. И.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Н. И. Костомаров. – М., 1992; *Забелин И. Е.* Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях / И. Е. Забелин. – М., 1990. – Кн. 1; *Ешевский С. В.* Женщина в средние века в Западной Европе / С. В. Ешевский. – М., 1870.
11. См.: *Лотман Ю. М.* Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века / Ю. М. Лотман // *Избранные статьи: В 3 т.* – Таллин, 1992. – Т. 1.
12. *Лелеко В. Д.* Пространство повседневности в европейской культуре / В. Д. Лелеко. – СПб., 2002.
13. *Емелина М. А.* Делопроизводство Коллегии иностранных дел в 1740-х годах / М. А. Емелина // *История повседневности*. – СПб., 2003; *Раев Д. В.* Выдача винного жалования в городах Западной Сибири второй половины XVII – начала XVIII в. / Д. В. Раев // *История повседневности*. – СПб., 2004. – Вып. 2.
14. *Сучугова Н. Ю.* Будни дипломатического корпуса в России в начале XIX в. (На материалах посланника США в Санкт-Петербурге Д. К. Адамса (1809–1814 гг.) / Н. Ю. Сучугова // *История российской повседневности*. – СПб., 2002; *Акабаев С. М.* Повседневная жизнь карачаевцев в XIX в. и ее отражение в аятах / С. М. Акабаев // *Проблемы повседневности в истории: образ жизни, сознание и методология изучения*. – Ставрополь, 1999.
15. *Зоткина Н. А.* Заложницы эроса. Причины и факторы роста феномена проституции в российской повседневности на рубеже

- XIX–XX вв. / Н. А. Зоткина // Исторические записки: межвузовский сборник научных трудов. – Пенза, 2000.; Журавлева Н. Н. Повседневная жизнь женской школы Западной Сибири на рубеже XIX–XX вв. / Н. Н. Журавлева // История повседневности. – СПб., 2004. – Вып. 2; Женская повседневность в России в XVIII–XX вв.: Материалы международной научной конференции. 25 сентября 2003 года. – Тамбов, 2003.
16. См.: Городская повседневность в России и на Западе: межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 2006; Саранск: идеалы и повседневность городской культуры: материалы IV Воронинских научных чтений. – Саранск, 2007; Повседневность российской провинции: история, язык и пространство: Материалы 3-й Всероссийской летней школы «Провинциальная культура России: подходы и методы изучения истории повседневности». Июнь-июль 2002 г. – Казань, 2002.

О медицине в византийском Херсонесе–Херсоне*Пархоменко М. В.*

Пархоменко М. В. Про медицину в візантійському Херсонесі–Херсоні. В статті розглядаються особливості розвитку медицини в візантійському Херсоні IV–IX ст. Доводиться безперервний зв'язок античної і середньовічної практичної медицини в місті на прикладі використання тут медичних інструментів і діяльності лікарні. В медичній практиці херсонські лікарі більше тяжіли до античної традиції, ніж до новітніх досягнень Константинополя та інших великих міст Візантійської імперії. В цьому можна вбачати певний консерватизм провінційного ромейського міста.

Ключові слова: Візантія, Херсонес–Херсон, медичні інструменти, лікарня, лікарі.

Пархоменко М. В. О медицине в византийском Херсонесе–Херсоне. В статье рассматриваются особенности развития медицины в византийском Херсоне IV–IX вв. Доказывается непрерывная связь античной и средневековой практической медицины в византийском городе на примере использования тут медицинских инструментов и функционирования больницы. В медицинской практике херсонские врачи скорее тяготели к античной традиции, нежели к новшествам метрополии. В этом прослеживается определенный консерватизм провинциального ромейского города.

Ключевые слова: Византия, Херсонес–Херсон, медицинские инструменты, больница, врачи.

Parhomenko M. V. About medicine in the Byzantine Chersones–Cherson. The article discusses the features of the development of medicine in the Byzantine Cherson IV–IX centuries. We prove the unbroken connection of ancient and medieval practice medicine in the Byzantine Cherson on the example of the use here of medical instruments and the functioning of hospitals. In medical practice Cherson's doctors inclined to the traditions of their ancestors, rather than to innovations in the capital metropolis. Here can be traced certain provincial conservatism of the distant overseas Byzantine city.

The keywords: Byzantium, Chersones–Cherson, medical instruments, hospital, doctors.

Вопросы борьбы с разнообразными недугами и хворями, необходимость поддержания и сохранения здоровья заботили человечество уже на заре его существования, и, таким образом, история медицины уходит своими корнями в первобытное

общество. Каждая новая эпоха имела свои особенности в развитии медицинского обслуживания, каждый культурно-исторический регион приносил свои особенности в копилку общечеловеческого наследия.

При этом, однако, интерес исследователей традиционно был прикован лишь к определенным эпохам в истории медицины, оставляя другие без надлежащего внимания. Так, долгое время не вызвала интереса в отечественной медиевистике византийская медицина, которая так и не стала предметом специального монографического исследования. Видимо, такая ситуация сложилась вследствие пристального внимания к несомненно весомому и ярко освещенному в источниках античному медицинскому наследию. На его фоне история византийской медицины на первый взгляд выглядела лишь упрощенным и даже убогим копированием высоких древнегреческих и, в особенности, древнеримских достижений, служила поучительным примером их консервации, стагнации и, в конечном итоге, неизбежного угасания.

Восприятие Византии в целом, созданное мыслителями эпохи Просвещения и, в особенности, трудом Э. Гиббона, переносилось, таким образом, и на эту часть византийского наследия. Пожалуй, яркой иллюстрацией, которая, казалось бы, подтверждает это нелицеприятное для византийской медицины мнение, может стать § 55 из «Советов и рассказов Кекавмена», носящий красноречивое название «О том, чтобы лечиться без услуг лекарей» и начинающийся словами: «Моли Господа, чтобы не попасть в руки лекаря, даже если он очень искусный, так как он наговорит тебе, чего не надо» [7, с. 241].

Не удивительно поэтому, что в дореволюционной России специальный очерк, посвященный истории византийской медицины, появился лишь в качестве раздела в компилятивной работе С. Ковнера «История средневековой медицины» [5, с.120]. Лишь спустя столетие после этого первого обращения к медицинской теме, появляется ряд статей по истории византийского здравоохранения авторства З. Г. Самодуровой [13, 14, 15, 16], а также перевод византийского медицинского трактата, выполненный, с надлежащими комментариями, Г. Г. Литавриным [10]. На этом, к сожалению, изучение темы советскими медиевистами прекратилось. На современном этапе отдельные публикации, посвященные византийской тематике, выходят в энциклопедиях по истории медицины, изданных российским Институтом истории медицины [24]. Эти статьи носят компилятивный характер и призваны лишь кратко ознакомить читателя с состоянием медицинского обслуживания в указанный период.

Еще сложнее обстоит дело с историей медицины в отдельных провинциальных городах на окраинах Византийской империи. Если византийская медицина в целом все же удостоилась, пусть и незначительного, внимания отечественных медиевистов, то проблема развития медицинского обслуживания, к примеру, в средневековом

Херсоне, піднімалась лише С. Б. Сорочаном, який предприняв спробу локалізувати носокомион і ятрину в городі [22, 23].

В даній статті ми хотим визначити причини, породивші подібну історіографічну ситуацію в оточенні візантиністики. Проаналізувати на прикладі Херсонеса-Херсона – провінційного міста ромеев, факти, свідечуючі про надання професійної медичної допомоги, визначити рівень надання лікарських послуг порівняно з іншими містами Візантійської імперії.

Хронологічні рамки роботи визначаються IV–IX вв. В цей період добре прослідковується трансформація античного язического Херсонеса в надійний форпост Візантії – Херсон. Часові рамки продиктовані також наявними джерелами. В першу чергу, к ним ми відносимо знайдені в результаті археологічних розкопок медичні інструменти, походять з розкопок шарів IV–V вв. і V–VI вв. на території Херсонеского городища (НЗХТ., інв. № 154/37041, 1977, 19785709, 18106, 5707, 5702).

Для локалізації лікарні в місті ми використали дані звітів про розкопки великого архітектурного комплексу площею 1600 кв. м, знаходящогося поруч з 13 куртиною оборонних стін, поруч з Южними або так званими «Мертвими воротами» [8, 9, 17, 18, 19, 20], а також дані, отримані в результаті розкопок в інших містах Візантії. Збудова, ймовірно призначена нами як лікарня, існувала до IX–X ст. [17, 18], чим можна визначити верхні хронологічні рамки роботи. Письмові джерела, описуючі лікарську практику в Херсонесі-Херсоні, нам невідомі, внаслідок чого в роботі використовувалися письмові джерела загальновізантійського характеру, що дозволяють проводити аналогії.

Аналізуючи характеристику візантійської медицини в оточенні дослідженнях, приходимо до найпоширенішої її характеристики: «В візантійській медицині відсутня оригінальність: її внесок зводиться до компіляції і збереженню досягнутого...» [11]. З роботи в роботу візантійська медицина називається компіляцією, копією (при цьому нерідко обедненою і погіршеною) греко-римської медичної школи. Такий посыл, даний ще в XIX в., перейшов через століття в оточенні науку, викликаючи відсутність наукового інтересу до медієвістів.

В західній історіографії існує ряд робіт, оскаржують відсутність оригінальності в візантійській медицині, але не заперечують її спадковості греко-римській традиції. Живий інтерес до візантійської медицини на заході вилився в присвячений цій проблемі науковий симпозіум, що відбувся в 1983 г. в Вашингтоні (Symposium on Byzantine Medicine) [27, 29, 34, 36].

Як показали західні дослідники, візантійську медицину порівняно можна вважати прародителем сучасної системи охорони здоров'я в цілому і практичної медицини в частині. Цей феномен пояснюється декількома причинами, зустрітими в одне історичне час. Перша сформувалась під впливом багатонаціонального етнічного складу Візантійської імперії, медицина якої впитала в себе досвід грецької, римської, арабської і варварських цивілізацій. Другою обумовила християнська благодійність, що створила з унікального творіння римської медицини – лікарні – цілу систему охорони здоров'я.

З усіх етнічних впливів найбільше значення для візантійської медицини мала традиція греко-римської медицини. Практична медицина візантійців відрізнялась високим рівнем розвитку, згідно імперським стандартам лікарні існували не тільки в Константинополі, але також і в провінціях. Візантійська хірургія була високорозвитою, списки хірургічних інструментів передбачають особливе мистецтво, можливо, отримане з відомих випадків анатомізації і відкриття, здійснюваних візантійськими лікарями і хірургами [27, с. 187-120]. Візантійській медицині була відома професійна спеціалізація, включаючи як окремі галузі акушерство і гінекологію, офтальмологію, дерматологію і лікування зубів [41, с. 115.].

Візантійський Херсон успадкував традиції античної медичної практики, що прийшли сюди з лікарями з Східного Середземномор'я [6, с. 137]. Свідченням служать медичні предмети, знайдені в середньовічному місті. Це хірургічні зонди, гусині перья (інструмент для очних операцій), прижигачі, пинцети, ложечки, терочники для приготування ліків, дощечки.

Детальне дослідження медичних інструментів може дати додаткову інформацію про стан медицини в візантійському Херсоні. Незважаючи на те, що візантійська медицина знала більше ніж 200 відомих візантійських хірургічних інструментів (відмінних від грецького або римського виробництва), в візантійському Херсоні ми маємо справу з інструментами, характерними ще для античної традиції.

Виробляли предмети, як і раніше, з бронзи, кістки, можливо, заліза. Найбільш характерною зв'язку з античною медичною практикою можна прослідкувати в використанні прижигачів. Як в візантійському, так і в античному Херсонесі-Херсоні використовували для дезінфекції як зовнішніх, так і внутрішніх ран, прижигалися також місця ампутації [37]. Середньовічному періоду відповідає бронзовий вильчатий прижигач, ручка якого декорована візором (НЗХТ., інв. № 154/37041). Продовжують античну традицію бронзові пинцети, з плоскими (НЗХТ., інв. №1977) і Г-образними губами (НЗХТ., інв. №1978). Їх використовували офтальмологи і

хирурги. Как и в античном Херсонесе, в средневековом Херсоне использовали примитивные, без зубчиков, пинцеты [6, с. 135]. В античный период ими вытаскивали посторонние предметы из ран, выщипывали волосы, если это требовалось для операции.

Заслуживает внимания характерная и частая средневековая медицинская находка – полая птичья кость, заостренная на концах (НЗХТ., № 5709, 18106, 5707, 5702). Ее могли использовать для лечения глазных заболеваний, пороков внешних образований, окружающих глаза, хирургического исправления роста конъюнктивы и удаления катаракты [27, р. 187–20; 39, р. 39–44]. Фрагмент каменной дощечки порфириного цвета, использовавшейся, возможно, как и в античный период, для смешивания порошков или для заточки и правки хирургических инструментов [5, с. 132]. Обилие медицинских ложечек – дозаторов, флаконов, весов говорит не только об употреблении, но и о приготовлении лекарств.

При сравнении количества и разнообразия медицинских предметов античного и средневекового Херсонеса-Херсона, может сложиться представление о деградации медицины в средневековую эпоху. Но следует помнить, что сохранности античных медицинских предметов мы обязаны преимущественно погребальному обряду того времени. Традиция предполагала класть вместе с умершим предметы, характеризующие его профессиональный облик. Не случайно все медицинские наборы инструментов были обнаружены в гробницах [6].

В византийском же Херсоне такая практика сохранилась лишь в погребениях умерших, признанных церковью святыми, девственниц и высоких сановников. Медицинские предметы средневекового Херсона из-за случайности находок, возможно, плохо идентифицировались исследователями и, в большинстве своем, вписывались в полевые описи не как медицинские инструменты, а как предметы быта, культа, ремесла. Отсутствие в поле зрения исследователей таких находок средневекового периода, как скальпель, также нельзя объяснить прекращением их использования херсонскими врачами. Лезвие византийского, как и античного скальпеля изготавливалось из стали и в античном Херсонесе практически не сохранились. По точному замечанию В. И. Кадеева, «от них оставались только следы, так как в Херсонесе изделия из черных металлов сохраняются очень плохо» [6, с. 132]. Античные скальпели идентифицировали лишь благодаря рукоятке и соседству с другими хирургическими приборами в наборе, найденном в гробнице. Таких условий для византийских медицинских предметов не было, рукоятки скальпелей, возможно, также не были определены во время раскопок.

Предположить городскую больницу, где херсонские врачи могли бы применить навыки работы с инструментами мы можем на месте большого архитектурного комплекса площадью 1600 кв. м, находящегося рядом с 13 куртиной оборонительных стен, возле Южных или так называемых «Мертвых ворот»; на севере это здание примыкает

к главной поперечной улице. Впервые на это здание, как на возможное место локализации больницы, обратил внимание С. Б. Сорочан, определив возможные рамки его создания и существования [22, с. 962]. Комплекс включал три основные части, объединенные общим планом: западную, представленную трехзальным зданием, возможно многоэтажным, отделанным разноцветным мрамором, фресками, с застекленными окнами; центральную, в виде вместительного водохранилища-цистерны вместимостью около 1500 куб. м воды; восточную, представлявшую собой крытую галерею вдоль оконечности куртины 1 с тремя амбразурами для стрельбы из небольших баллист или катапульта, стрелометов. К последней примыкали несколько обширных помещений, в том числе выложенных каменными плитами с водостоками и отгороженных стеной с пилястрами.

Этот комплекс располагался в одной из оживленнейших частей города и явно служил в ранневизантийский период общественным нуждам. Об этом говорит и техника строительства южного комплекса. Она указывает на единство и близость времени сооружения всех его частей, включая куртину 13. Три части комплекса были выложены из крупных камней, квадров, на известковом и известково-цемянковом растворе с использованием кладки *opus mixtum*, которая применялась в Херсоне преимущественно в ранневизантийское время, до VII в., и только при сооружении общественных построек [23, с. 436]. Но если назначение центрального и восточного строения определить несложно, то функциональная роль западного породила до сих пор не умолкающие споры среди специалистов.

В отчетах о раскопках западной части комплекса К. К. Косцюшко-Валюжинич, начавший раскапывать здание первым, назвал его «термами» [8, л. 10–12]. Эту мысль, проводя последующие раскопки, развила Н. В. Пятыешева, заявив о том, что в западной части комплекса находилась «средневековая баня». Но, кроме этой гипотезы Н. В. Пятыешевой была высказана еще одна, о том, что мы имеем дело с остатками резиденции первого стратига Херсона, протоспафария Петроны Каматира, а само сооружение существовало во второй половине IX–X вв. [1, с. 150]. Не выдержало критики и предположение В. И. Кадеева, интерпретировавшего весь архитектурный ансамбль как херсонесский гимнасий или палестру с термами, портиком и бассейном первых веков н. э., хотя недавно эту идею попыталась реанимировать А. В. Буйских [2].

Исходя из особенностей всех трех частей этого комплекса, наличия в восточной части мощных плинфой площадок для установок баллист, важного в военном, стратегическом, оборонительном отношении обширного резервуара для воды, расположение в наиболее безопасной, возвышенной части городища, откуда открывался прекрасный обзор, привели В. М. Зубаря и Л. В. Седикову к выводу о том, что мы имеем дело, скорее всего, с остатками мощного военно-административного

сооружения, назначение которого состояло в контроле за стратегическим объектом – городским водохранилищем, которое обслуживалось отрядом баллистариев, известных из херсонских источников, относящихся к ранневизантийскому времени [3, с. 657-659, 663].

Данное утверждение подтвердило предположение С. Б. Сорочана, усматривавшего в западной части комплекса не баню, не гимнасий и не резиденцию первого стратига Херсона, а раннесредневековую больницу. Его критика предшествующих гипотез о назначении здания касалась, главным образом, датировки существования здания. Учитывая захоронения II–III вв. под зданием, обнаруженные в результате раскопок Н. В. Пятшовой и следов жилой усадьбы, обнаруженные во время раскопок Л. В. Седиковой [17, 18, 19], время строительства сооружения можно отнести к V–VI ст., а время прекращения функционирования к X ст., ко времени строительства поздней застройки на месте здания.

С запада к зданию примыкало главное городское водохранилище, обязательный элемент византийской оборонной инфраструктуры [3]. В этом прослеживается законопослушность градостроителей Херсона, исполнявших большинство имперских указаний. Уже поэтому не остается сомнений, что в Херсоне как византийском городе, имевшем такие необходимые элементы как водохранилище, бани, рынки, храмы, в ранневизантийский период должна была функционировать больница, «как одна из нитей тела византийской цивилизации, без которой жизнь города была бы парализованной» [34, р. 92].

Уже в V в. агиографические и археологические источники говорят о постройке больниц не только в Константинополе, но также в Антиохии и Иерусалиме. Интересным для нас является мотив возведения больницы в Иерусалиме. В начале VI ст. настоятель монастыря Святого Саввы, убедил императора строить огромный носокомион наполняемость в сто кроватей, чтобы «рассмотреть» незнакомцев, которые заболели в Святом Городе [30, р. 53]. Эти пациенты собирались из числа многих паломников, которые стекались в Иерусалим, чтобы посетить святые места, а также были бедняками, пришедшими из сельской местности [28, р. 175-177]. Носокомион должен был стать примером христианского милосердия и местом для проповеди христианской веры [33, р. 280-282].

Херсон трудно сравнить с Иерусалимом, однако центром малого паломничества для христиан Таврии, он, несомненно, был, а значит, ежегодно принимал сотни чужестранцев, которых необходимо было лечить. Кроме того, создание больниц и забота о больных воспринималась византийскими священниками как один из инструментов миссионерской деятельности, а Херсонес, окруженный варварскими народами, как никакой иной город, удачно подходил для роли миссионерского центра [25, с. 155-158]. Нотиции, в которых упоминается Херсон, подтверждают расчет Константинополя сделать из Херсона центр распространения

христианства в Крыму [4, с. 67; 11, с. 74-76]. Новеллы Юстиниана говорят об обязательном наличии в подобных городах больниц и, если учесть бурную строительную деятельность в Херсоне в это время, и ревность горожан в исполнении всех имперских поручений, трудно предположить, что больница не была построена [37, р. 28-31].

Здание, выбранное нами для локализации городской больницы, подходило для этого по многим параметрам. Во-первых, несмотря на свою некоторую схожесть и с храмом, и с баней, оно не могло быть ни тем, ни другим из-за отсутствия обязательного набора структурных деталей. При этом кладка стен, выполненная в характерном для общественных зданий Херсонеса стиле, не оставляет сомнения в гражданском назначении здания. В основном стены сложены из тесаных камней, залитых раствором из извести, песка и толченой керамики. Кое-где использовалась кладка *opus mixtum*, то есть предполагается использование дорогого строительного сырья – кирпича, что также характерно в Херсонесе только для строительства ранневизантийских общественных зданий [22, с. 962].

Строение состояло из трех соединенных проходами помещений. Первое, самое большое, площадью около 180 кв. м, имело прямоугольную форму с выступающей за пределы здания полукруглой нишей – *экседрой* на западной стороне [9, с. 113-119; 8, л. 10-12]. В этой нише находилось большое сводчатое окно шириной и высотой около метра, что давало возможность полностью освещать помещение дневным светом, оконные проемы были отделаны белым мрамором, в окно вставлены толстые литые стекла.

По периметру ниши были устроены шесть квадратных высоких столбиков из очень большого и толстого кирпича. До настоящего времени назначение этих столбиков было исследователям неизвестно, однако соотнесение их с собирательным видом классической византийской больницы может дать ответ на этот вопрос [9, с. л. 10-12].

Археологи с большими трудностями выделяют археологические остатки больницы среди других общественных зданий. Однако в исследовании монашеской архитектуры Анастасиос Орландос сумел пролить некоторый свет на структуру здания византийской больницы. Среди монастырей Метеора в Греции он идентифицировал развалины двух зданий, которые служили больницами [35, р. 153]. Обе постройки датируются временем позже 1453 г. и, таким образом, не были, строго говоря, византийскими учреждениями, однако, они, несомненно, основывались на византийских аналогах и дают нам достаточно информации, чтобы установить главную особенность более ранних византийских больниц. Скалистая местность, на которой расположены монастыри в Метеорах, не должна препятствовать нахождению общевизантийских аналогий, так как больничные постройки располагались на равнинном плато [40].

Эти больницы были простыми квадратными зданиями [28, р. 79-83]. В основе каждой имелся большой очаг, окруженный четырьмя столбами, которые поддерживали купол с вентиляционными отверстиями, чтобы выпускать дым. От этого центрального очага шло четыре прохода, где помещались постели пациентов. А. Орландос подчеркивает, что камин с его дымоходом и куполом был отличительной особенностью византийских больниц. Действительно, письменные источники подтверждают вывод исследователя. Так, в константинопольской больнице XI в. предусматривалось, что этот носокामीон должен иметь большой очаг как для приготовления пищи для пациентов, так и для требуемого нагревания и подготовки других вещей, возможно, для приготовления лекарств [42, р. 53]. Следовательно, шесть кирпичных колонн в херсонесском здании могли ограждать очаг и служить опорой для купола с вентиляцией.

Напротив столбов в центре помещения находился разбитый на четыре части мраморный бассейн для омовений, подобный купели для крещения шириной 1,25 м., высотой 0,53 м., то есть подходящий для принятия сидячих ванн [8, л. 10-12]. Среди одобренных процедур, проводившихся в византийских больницах, часто упоминаются, наряду с кровопусканиями, ванны, бальзамы, пластыри, сидячие ванны. Например, при лечении болей в животе наряду с лекарствами (горький мед, смешанный с вином, и множеством других трав, предназначенный для внутреннего применения) предполагалось также принятие двух ванн с добавлением в горячую воду листьев лавра (PantTur, 91.1051-93.2056). Возможно, такие лекарства содержались в многочисленных стеклянных флаконах, вынесенных через водосток на улицу, где были найдены «обломки доннышек, ручек и горл от флакончиков и ножек от широких рюмок и кусков от плоских сосудов», в целом в отчете значится 95 обломка [8, л. 10-12].

Пол и стены предполагаемой херсонесской больницы также отвечали византийским аналогам, представленным в Типиконе церкви Пантократора и других источниках, описывающих хорошо организованное медицинское учреждение. Тут присутствует описание мозаик и фресок, которыми были украшены стены больницы [35, р. 155]. Обломки плиток и фресок, которыми были облицованы стены рассматриваемого херсонесского здания, в очень большом количестве были обнаружены при раскопках К. К. Костюшко-Валюженичем. Кроме фресок и штукатурки исследователь обнаружил мраморные части от дверных проемов [8, л. 10-12]. Пол помещения был уложен из мелкого бута и сверху залит толстым слоем прочного известково-цемянкового раствора розового цвета, содержащего мелкий щебень [17, л. 6; 18, л. 8-9]. Такой почти «блестящий», по мнению К. К. Костюшко-Валюженича, пол, подходил, по верному замечанию С. Б. Сорочана, для помещений, в которых предполагалось частое и регулярное мытье и влажная уборка [22, с. 977].

Из большого зала к северу в соседнее помещение вело два проема. Это помещение, меньшее по размеру, имело прямоугольную форму и содержало большой пифос, зарытый по горло в землю, который предназначался, видимо, для хранения продуктов или запасов ингредиентов для лекарств [8, л. 10-12]. Данное хранилище не могло находиться в большом помещении, где должен был размещаться горячий очаг, ванна, то есть там, где невозможно было поддерживать температуру, наиболее подходящую для хранения лекарств. В то же время пифос, врытый в землю, легко обеспечивал необходимый температурный режим. Вслед за залом с пифосом шел еще один прямоугольный зал чуть больше второго [8, л. 10-12].

Таким образом, перед нами сооружение из трех помещений, первое из которых, самое большое, обладало окном, и, возможно, также очагом и ванной. Его пол был выполнен из хорошо моющейся цемянки. Оно вполне могло служить «рабочим» терапевтическим отделением, где могли проводиться и хирургические операции. Письменные источники говорили о необходимости отделения таких помещений от места, где находились постели больных (PantTur, 91.1051-93.2056). Кроме того, обязательным элементом византийской больницы было женское отделение, которым и могло быть последнее, дальнее помещение.

Следовательно, мы можем вполне определенно говорить, что на месте помещения около 13 куртины, как и предполагал С. Б. Сорочан, находилась общественная больница, состоящая из терапевтического отделения, женского и мужского спальных отделений.

Наличие медицинских инструментов и больницы позволяет проследить непрерывную связь античной и средневековой практической медицины в византийском Херсоне. Среди инструментов мы не можем пока идентифицировать те, что были изобретены в Византии и не использовались в античный период. Следовательно, в медицинской практике врачи Херсонеса – Херсона скорее тяготели к античной традиции предков, нежели к новшествам метрополии. В этом прослеживается определенный провинциальный консерватизм далекого заморского провинциального ромейского города.

Примечания

1. *Богданова Н. М.* Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города / Н. М. Богданова // Причерноморье в средние века. – М., 1991.
2. *Буйских А. В.* Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху / А. В. Буйских. – Симферополь, 2008. (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Supplementum. – Вып. 5.)

3. *Зубарь В. М.* История археологических исследований и некоторые итоги изучения южного района Херсонеса-Херсона / В. М. Зубарь, Л. В. Седикова // Сугдейский сборник. – 2008. – Вып. 3.
4. *Иванов С. А.* Византийская религиозная миссия X–XI вв. с точки зрения византийцев / С. А. Иванов // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2000. – № 3.
5. История средневековой медицины / Под ред. Ковнера С. – Киев, 1893. – Вып. 1-2.
6. *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический: быт и культура / В. И. Кадеев – Харьков, 1996.
7. Кекавмен. Советы и рассказы: Поучение византийского полководца XI века. – СПб., Алтейя, 2003.
8. *Косцюшко-Валюжнич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1898 г. / К. К. Косцюшко-Валюжнич // Архив НЗХТ. – Д. № 7.
9. *Косцюшко-Валюжнич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1888 г. / К. К. Косцюшко-Валюжнич // ОАК за 1888 год. – СПб., 1891.
10. *Литаврин Г. Г.* Византийский медицинский трактат XI–XIV вв. (по рукописи Cod. Plut. 7, 19 Библиотеки Лоренцо Медичи во Флоренции) / Г. Г. Литаврин // ВВ. – 1971. – Т. 31.
11. Медицина: Средние века // Энциклопедия Кольера. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.slovoedia.com>. Доступ – 28.06.2009.
12. *Науменко В. Е.* Церковно-политические контакты Византийской империи и Хазарского каганата в середине IX в. / В. Е. Науменко // Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы. – М., 2002.
13. *Самодурова З. Г.* Естественнаучные знания / З. Г. Самодурова // Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв. – М., 1989.
14. *Самодурова З. Г.* Естественнаучные знания / З. Г. Самодурова // Культура Византии. Вторая половина IV–VII вв. – М., 1987.
15. *Самодурова З. Г.* К вопросу о характере естественнаучных знаний в Византии VII–XII вв. / З. Г. Самодурова // ВВ. – 1993. – Т. 54.
16. *Самодурова З. Г.* Система подготовки врачей в Византии в VII–XII вв. Центры медицинского обучения / З. Г. Самодурова // Византийские очерки. – М., 1996.
17. *Седикова Л. В.* Отчет о раскопках терм в южном районе Херсонеса / Л. В. Седикова // Архив НЗХТ. – Д. №3301. – 1996.
18. *Седикова Л. В.* Отчет о раскопках терм в южном районе Херсонеса в 1999 г. / Л. В. Седикова // Архив НЗХТ. – Д. №3434.
19. *Седикова Л. В.* Отчет о раскопках на участке «водохранилища» в Херсонесе в 1987 году / Л. В. Седикова // Архив НЗХТ. – Д. №2758.
20. *Седикова Л. В.* Отчет о раскопках на участке древнего водохранилища Херсонеса в 1988 году / Л. В. Седикова // Архив НЗХТ. – Д. №2857.

21. *Сорочан С. Б.* Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2001.
22. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) Очерки истории и материальной культуры / С. Б. Сорочан. – Ч. 1-2. – Харьков, 2005.
23. *Сорочан С. Б.* Еще раз о монументальном архитектурном комплексе в южном районе византийского Херсона / С. Б. Сорочан // Боспорские исследования. – Симферополь, Керчь, 2010. – Вып. 24.
24. *Сорокина Т. Г.* История медицины в двух томах / Т. Г. Сорокина. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.historymed.ru>. Доступ – 27.09.2009.
25. *Яшаева Т. Ю.* Херсонес как центр малого паломничества / Т. Ю. Яшаева // Православные древности Таврики. – К., 2002.
26. *Orlandos A.* Monasteriake architetonike / A. Orlandos – Athens, 1927.
27. *Bliquez L.* Two Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times / L. Bliquez // DOP. – 1984. – Vol. 38.
28. *Cyril of Skythopolis, Vita S Sabae* / Ed. Eduard Schwartz. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.scribd.com/doc/55539339/1/I-JEWS-AND-CHRISTIANS>. Доступ – 08.05.2011.
29. *Duffy J.* Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries: Aspects of Teaching and Practice / J. Duffy // DOP. – 1984. – Vol. 38.
30. *Kallistos.* Probably drawing on Theodore Anagnostes. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.scribd.com/doc/35486210/Byzantium-between-ottomans-latins>. Доступ – 27.11.2010.
31. *Kazhdan A.* The Image of the Medical Doctor in Byzantine Literature / A. Kazhdan // DOP. – 1984. – Vol. 38.
32. *Magoulias H. J.* The Lives of Saints as Sources of Data for the History of Byzantine in the Sixth and Seventh Centuries / H. J. Magoulias // Byzantinische Zeitschrift. – 1964. – Bd. 57.
33. *Mannelis Philae carmina ex codicibus escurialensibus, florentinis, parisinis et vaticanis nunc primum* / Ed. E. Miller. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.archive.org/details/manuelisphilaec00philgoog>. Доступ – 27.11.2010.
34. *Miller T. S.* Byzantine Hospitals / T. S. Miller // DOP. – 1984. – Vol. 38.
35. *Miller T. S.* The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire / T. S. Miller. – Baltimore. – London, 1985.
36. *Miller T. S.* Byzantine Hospitals / T. S. Miller // DOP. – 1984. – Vol. 38.
37. *Miracula S. Artemii* // Papadopoulos-Kerameus A. Varia graeca sacra. – St. Petersburg, 1909.
38. *Pentogalos G. E.* A surgical operation performed on Siamese twins during the tenth century in Byzantium / G. E. Pentogalos, J. G. Lascaratos // Bulletin of the History of Medicine. – 1984. – Vol. 58.

39. Scarborough J. Roman Medicine / J. Scarborough. – London, 1969.
40. Sofianos D. Z. Metéora / D. Z. Sofianos // Holy Monastery of Great Meteor, 1991.
41. Temkin O. Byzantine Medicine, Tradition and Empiricism / O. Temkin // DOP. – 1962. – Vol. 16.
42. Турікон Ісаакіу Алексіу Комнену тес монес Теотокіу тес. Kosmosoteiras. – Komotene, 1994.

УДК: 947.05(477.11)«17»:262

Інститути влади через призму історії повсякдення (на прикладі Київської митрополії XVIII ст.)

Прокоп'юк О. Б.

Прокоп'юк О. Б. Інститути влади через призму історії повсякдення (на прикладі Київської митрополії XVIII ст.). В статті здійснено спробу показати важливість історії повсякдення для вивчення інститутів влади на прикладі Київської духовної консисторії та духовних правлінь у XVIII ст. Саме дослідження таких структур повсякдення, як режим роботи, прибутки і витрати, їжа, житло, дозволило відповісти на таке важливе питання, як сприйняття реформування органів епархіальної влади їх кадровим складом; збагнути причини невисокої ефективності роботи духовної консисторії та духовних правлінь.

Ключові слова: Київська духовна консисторія, Київська митрополія, історія Церкви.

Прокоп'юк О. Б. Институти власти через призму истории повседневности (на примере Киевской митрополии XVIII в.). В статье предпринята попытка показать важность истории повседневности для изучения институтов власти на примере Киевской духовной консистории и духовных правлений в XVIII в. Именно исследование таких структур повседневности, как режим работы, доходы и траты, еда, жилье, позволило ответить на такой важный вопрос, как восприятие реформирования органов епархиальной власти их кадровым составом; понять причины невысокой эффективности работы духовной консистории и духовных правлений.

Ключевые слова: Киевская духовная консистория, Киевская митрополія, история Церкви.

Prokopyuk O. B. The Institutes of Authorities in the Light of Daily History (after the example of the Kyivan Metropolis of the 18th century). In the article they made an attempt to underline an importance of the daily history in study the Institutes Authorities after the example of the Kyivan Ecclesiastical Consistory and Ecclesiastical Government in the 18th century. Namely, the research of those everyday structures, such as: work regime, profits and expenses, food, dwellings, and everyone can answer a very important question, perception of the Eparchy Government Bodies reform of their personal staff, to comprehend the reasons of a low-grade work effectiveness of the Ecclesiastical Consistory and Ecclesiastical Government.

The keywords: the Kyivan Ecclesiastical Consistory, the Kyivan Metropolis, the Church History.

Часто історія повсякдення стоїть перед загрозою перетворитися на дослідження таких структур повсякдення, як їжа, житло, одяг і т.п. як «речей в собі». Натомість важливішим є їх вивчення, наприклад, для пояснення процесів, явищ, змін, що відбуваються в суспільстві [3, с. 7-14]. Треба також сказати, що студіювати історію повсякдення вже стало традиційно в контексті дослідження соціуму. Тоді як таке поєднання ще й з інституційною історією виглядає більш неочікувано й зустрічається рідше, хоча кожна інституція має, так би мовити, і соціальну складову, представлену її кадровим складом. Ми маємо на меті продемонструвати важливість вивчення повсякдення для дослідження інститутів влади, особливо Середньовіччя і Нового часу.

Для нас полем такого експерименту стали колегіальні органи епархіального управління Київської митрополії – духовна консисторія та духовні правління. Спробуємо показати на конкретному прикладі, які структури повсякдення вдалося тут дослідити і яким чином це допомогло/позначилося на вивченні інституції загалом.

Духовна консисторія, як орган в системі управління Київської митрополії, швидше за все, з'явилася внаслідок реформаторської діяльності Петра Могили наприкінці 1634 або на початку 1635 р. через запозичення, очевидно, досвіду Римо-Католицької та Унійної церков [1, с. 498-499]. Однак її витoki можна шукати в традиціях соборноправності та функціонуванні крилосів ще в давньоруську добу [5, с. 18-23; 6, с. 1-34; 4, с. 31-42; 33, с. 124-131]. Ранній період функціонування духовної консисторії практично не задокументований. Дослідження Київської духовної консисторії, ґрунтоване на численних документах, а не принагідних згадках, можливе не раніше 1720-х рр. Тут необхідно зробити зауваження, що, до певної міри, актуалізує звернення до повсякденної історії, оскільки саме структури повсякденності є чи не найкращим маркером, що відображає різноманітні реформування і трансформації. З набуттям чинності Духовного Регламенту (25 січня 1721 р.) установа зазнає певного реформування. Для нас цікаві не лише

суть, перебіг, наслідки реформування, а й сприйняття (одна з важливих структур повсякдення) нововведень безпосередніми виконавцями, ефективність роботи установи. Знайти вирішення цієї проблеми виявилось можливим лише на повсякденному рівні.

Київська духовна консисторія була дорадчим колегіальним органом при митрополиті, наділеним адміністративними та судовими повноваженнями. Впродовж XVIII ст. духовний колегіальний орган пройшов еволюцію від установи, в компетенції якої судочинство займало вагоме місце, до органу управління єпархією, що мав передусім вирішувати адміністративні питання та здійснювати виконавчі функції. Спектр справ, що розглядалися в духовній консисторії, відповідає усьому багатоманіттю життя митрополії. Цей орган займав важливе місце в системі єпархіального управління [9, с. 60-79; 8, с. 41-52]. Обговорення справ та прийняття рішень відбувалося в «присутстві» – зібранні всіх членів, що було основною структурною складовою духовної консисторії. В «присутстві» засідали виключно представники духовенства, головю чорного. Його членами впродовж усього XVIII ст., за невеликими виключеннями, були настоятелі київських чоловічих неставропігійних монастирів – Пустинно-Миколаївського, Михайлівського Золотоверхого, Братського Богоявленського, Михайлівського Видубицького, Софійського, Кирилівського Свято-Троїцького та Петропавлівського. З кінця 1760-х рр. і надалі число консистористів зменшилося вдвічі, в зв'язку з новим реформуванням. Відтак до засідань частіше стали залучати пустинно-миколаївського, золотоверхо-михайлівського, братського архімандритів та софійського намісника, відсторонивши інших настоятелів. Загалом впродовж другої половини XVII–XVIII ст. в Київській духовній консисторії засідала еліта чорного духовенства, що допомагала архієрею вершити справи митрополії [8, с. 93-102]. Важливою і обов'язковою складовою в структурі духовної консисторії та, загалом, в системі управління митрополією було канцелярське відділення, на яке покладалися завдання діловодного забезпечення функціонування установи. Очоловав канцелярське відділення кафедральний писар. До керівних посад у канцелярії також маємо віднести посаду консисторського писаря, реєнта і повитчика. Штат нижчих канцелярських службовців складався з канцеляристів, підканцеляристів, копійстів, писців. Якщо керівні посади займали переважно ченці, то нижчий канцелярський персонал з 30-х рр. XVIII ст. і далі формувався за рахунок представників різних соціальних груп Гетьманщини [8, с. 74-90, 110-142]. Ієрархічно нижчими, підпорядкованими духовній консисторії колегіальними органами на місцях, були духовні правління в протопопіях та намісництвах.

Окресливши в загальних рисах об'єкт дослідження, розглянемо джерела, які можуть прислужитися в дослідженні структур повсякденності. Адже, від них (а також – майстерності історика) залежать можливості та

успіх дослідження. Головне, спробуємо в загальних рисах окреслити те коло питань, які вдалося вирішити на підставі збереженого комплексу джерел. Варто наголосити, що у XVIII ст., особливо в його другій половині, створюється велика кількість різноманітної документації, а принципи бюрократизації поширюються і на церковні структури.

Винятково цінним і різноплановим джерелом є журнали реєстрації засідань духовних консисторій, що відображають перебіг та результати роботи «присутствія» духовної консисторії. По-перше, це та документація, що складалася безпосередньо під час проведення засідання, а отже, претендує на високий ступінь довіри. По-друге, в ній зафіксовано систематичні відомості не лише щодо функціонування духовної консисторії, а й загалом щодо життя єпархії. В Київській митрополії журнали реєстрації засідань духовної консисторії почали вестися на вимогу митрополита Арсенія (Могилянського) лише з 1758 р. [17, арк. 1]. Частково збереглися книги Київської духовної консисторії 1764, 1766 і 1768 рр. Повний журнал реєстрації засідань дійшов до нас лише за 1771 р. [13, арк. 1-103 зв.; 22, арк. 53-88 зв.; 15, арк. 1-96 зв.; 17, арк. 1-216]. Також нам вдалося віднайти журнал реєстрації засідань Києво-Подільського духовного правління 1784 р., який містить інформацію про його піврічну діяльність [20, арк. 1-32 зв.].

Журнали реєстрації засідань Київської духовної консисторії заповнювалися поденно, тобто найменшою одиницею запису було засідання. Після числа, місяця, дня тижня вписувався абзац з інформацією про те, хто з консистористів у котрій годині прибув на засідання. Далі під номерами подавалися короткі анотації змісту справ, які розглядалися, інколи, фіксувалися прийняті рішення. На завершення опису засідання вказувався час, коли консистористи залишили «присутствіє» духовної консисторії, й насамкінець усе закріплювалося їхніми підписами.

Значення журналів реєстрації засідань духовної консисторії як історичних джерел важко переоцінити. Зважаючи на інформаційне наповнення, що цілком заслуговує на дослідницьку довіру, журнали реєстрації засідань «присутствія» духовної консисторії, без перебільшення, можна віднести до категорії унікальних джерел для дослідження історії Церкви XVIII ст. Опрацювання та аналіз вміщеної в них інформації дозволили реконструювати персональний склад «присутствія», визначити основні напрями компетенції установи, тобто вирішити ключові проблеми з історії функціонування духовної консисторії. Наразі для нас найважливіше, що журнали реєстрації засідань дозволяють дослідити реальний режим роботи установи.

Згідно з реформуванням системи державного управління на засадах камералізму, в розбудові принципів організації діяльності духовна консисторія та духовні правління зобов'язані були керуватися, насамперед, положеннями Генерального регламенту, а також імператорськими, сенатськими і синодальними інструкціями,

розпорядженнями та указами. Як і інші колегії Російської імперії, духовна консисторія була органом з шестиденним робочим тижнем, чітко визначеними годинами початку та закінчення засідань, термінами та періодом відпустки для її членів. Проте, розглянувши виконання законодавчих приписів у повсякденній практиці, можемо констатувати їхнє суттєве розходження. Журнали засідань духовних консисторій фіксують велику кількість днів, коли консистористи дозволяли собі не з'являтися на засідання, не зазначаючи причини. Кількість робочих засідань «присутствія» Київської духовної консисторії становила, в середньому, половину можливої місячної норми. Навіть у найактивніший період діяльності Київської духовної консисторії річний показник робочих днів залишався невисоким. Консистористи ігнорували щонайменше 100 робочих днів на рік, спізнювалися на засідання та від'їжджали раніше, ніж цього вимагало законодавство. Незадовільне відвідування консистористами засідань призводило до того, що «присутствіє», в кращому разі, засідало в половинному складі [11, с. 71-93].

Робочий день у колегіях Російської імперії узаконювався як п'ятигодинний і мав розпочинатися в короткі дні року о 6, а в довгі – о 8 год. ранку [7, с. 143]. Проведений аналіз інформації, вміщеної в журналах ресстрації засідань, дає змогу стверджувати, що рамки робочого дня в духовній консисторії, а також у духовному правлінні не були фіксованими, а кожен її член мав свій індивідуально-варіативний графік. В середньому, робоче засідання в консисторії тривало 3-4 год. лише завдяки ранішому приїзду та пізнішому від'їзду 1-2 членів. Отже, робочий день у Київській духовній консисторії за участі всіх її присутніх слід вважати швидше винятком, аніж правилом [8, с. 162-164]. Засідання духовних правлінь також проходили далеко не в повному складі. В Києво-Подільському духовному правлінні жодного зібрання за участі всіх присутніх не відбулося [20, арк. 1-32 зв.].

Серед причин, на яких наголошували консистористи, пояснюючи неможливість виконання обов'язків у передбаченому законодавством обсязі, є як об'єктивні, так і суб'єктивні. Насамперед, у діях консистористів можна вбачати не стільки намагання уникнути самої посади, скільки спротив регламентації, закріпленим за ними обов'язкам, невдоволення спробами накинути на церковне управління загальнодержавну чиновницьку модель, спрямовану на формалізацію Церкви та її кадрового наповнення, стандартизацію церковного і релігійного життя, але аж ніяк не бажання відмовитися від визнаного статусу. Зміна традиційної моделі релігійного життя на керовану з центру негативно сприймалася членами духовної консисторії, що віддзеркалилося в невиконанні ними законодавчих приписів та намаганні зберегти усталені норми поведінки. Аналогічні процеси переживали й духовні правління.

Певний успіх регламентації спостерігаємо лише в канцелярському відділенні, зважаючи на специфіку роботи цієї підструктури, відсутність традицій та принципи формування кадрового складу канцелярського відділення. Відомо, що до виконання своїх обов'язків канцелярські службовці приступали о 5 год. 30 хв. Перша половина робочого дня закінчувалася обідньою перервою о 14 год. Час для відпочинку і сну передбачався після 21 год. [2, с. 456-457]. Проте, як показує практика, віддзеркалена в скаргах канцелярських службовців, їм часто доводилося працювати й ночами, а також у недільні, святкові, високоурочисті та урочисті дні, які законодавчо Генеральним регламентом визначалися як вихідні. Поняття обов'язкової відпустки було невідомим персоналу консисторської канцелярії [21, арк. 1]. Цікаво, що робоче місце і місце проживання (відпочинку) канцелярського службовця Київської духовної консисторії були нероздільними. Життя «в межах робочого місця» вважалося необхідною нормою, лише в останні роки досліджуваного нами періоду спостерігаються окремі винятки, що негативно сприймалися єпархіальною владою. Те, що робоче місце і місце проживання (відпочинку) канцелярського службовця переважно були нероздільними, сприяло максимально повному використанню праці канцелярських службовців за одночасної мінімальної їхньої матеріальної винагороди і «соціальної захищеності». Будинки, в яких розміщували канцелярських службовців, були дерев'яними і не належали до новобудов Софійського монастиря (Київська духовна консисторія в цей час знаходилася на території Софії Київської). Очевидно, й умови проживання в них змушували бажати кращого [12, с. 361-365].

Зберігся цілий пласт документації, що дозволяє побачити канцелярське відділення в прибутково-витратних показниках. Насамперед, це приватні прохання та донесення, з різних приводів щодо покращення умов праці та матеріального становища консисторських канцелярських службовців. Також маємо в розпорядженні річні підшивки рапортів про надсилання представниками місцевої влади коштів на київську консисторську канцелярію за 1769, 1772, 1782, 1784 рр. [16, арк. 1-58; 18, арк. 172-218; 19, арк. 1-130; 23, арк. 1-89]. Цінну інформацію вдалося здобути з прибутково-витратних книг Київської духовної консисторії [14, арк. 3-34зв.], а також київських монастирів, а саме: Кирилівського, Видубицького і Пустинно-Миколаївського відповідно за 1745-1746, 1748, 1760-1761, 1764-1765, 1779-1780, 1782-1783, 1784 рр.; 1779, 1781 рр.; та 1769 р., оскільки в них зафіксовано витрати на оплату праці, харчування канцелярських службовців, так звані подарунки службовцям канцелярії, а також надходження коштів на консисторську канцелярію [27, арк. 1-44; 28, арк. 1-27; 29, арк. 1-42; 30, арк. 1-46; 31, арк. 1-59; 32, арк. 1-60; 24, арк. 1-81; 25, арк. 1-78; 26, арк. 1-24].

Шляхом опрацювання вказаної документації, з'ясовано, що бюджет канцелярії духовної консисторії на різних етапах її функціонування поповнювався з різних джерел. У період, коли кадровий склад канцелярії формувався за рахунок чернецтва кафедрального монастиря, і канцелярія була спільною для консисторії та монастиря і утримувалась за монастирський кошт, оскільки канцелярський службовець, перш за все, був ченцем. Ситуація з фінансуванням кардинально змінюється, коли в соціальному наповненні консисторської канцелярії з'являються вихідці з білого духовенства. Надалі канцелярія духовної консисторії утримується на загальноєпархіальні кошти, порядок збирання яких будеється на системі оподаткування парафіяльних дворів [2, с. 452]. Кошти, зібрані з єпархії на канцелярію, витрачалися на закупівлю канцелярського приладдя (папір, сургуч, пера та ін.). З цієї суми видавалися й платня та гроші на харчування як канцелярським службовцям, так і обслузі канцелярії. Головну витратну статтю канцелярського збору становила грошова платня канцелярським службовцям.

Цікаво розглянути порядок видачі річних грошей. Відповідно до законодавчих приписів, їх мали виплачувати в кінці кожної третини року (тобто за чотири минулі місяці). Указ про виплату з'являвся в першому місяці наступної третини. Але різниця між задекларованим графіком виплат і повною його відсутністю в постійній практиці простежується навіть на рівні Св. Синоду. Зазвичай платню видавали на персональне звернення службовця, часто через рік, а то й більше, з моменту зарахування до канцелярії чи попередньої плати. Інколи канцелярським службовцям доводилося звертатися з проханням про виплату двічі. Варто наголосити, що виплата грошової річної платні не набула пізнішого обов'язку видачі зарплати та зберігала риси винагороди, милостивого подання.

Окрім річної грошової платні, як керівний прошарок канцелярії, так і її нижчі службовці, мали інші грошові прибутки. Проте, якщо для перших вони теоретично могли бути відчутними, то для останніх – незначними. Керівний склад канцелярії завжди отримував грошові суми або подарунки напередодні найбільших церковних свят з найрізноманітніших джерел, зокрема, з митрополичої скарбниці. Окрім того, існувала практика подарунків до Різдва Христового та Воскресіння Господнього від монастирів, переважно в натуральній формі, які в документах називаються «праздниковими» [10, с. 387-411].

Загалом, слід відзначити, що, принаймні, до 70-х рр. XVIII ст. грошова платня, зважаючи на її розміри, та нерегулярність виплат, не могла бути основною в оплаті праці канцелярських службовців, більше значення мали так звані хлібні виплати. Продуктові або хлібні виплати становили офіційно затверджену частину платні службовця консисторської канцелярії. Важливо, що поєднання грошових виплат з хлібними характерне для оплати праці канцелярських службовців того часу, зокрема, і для канцеляристів Св. Синоду. Хлібні виплати

видавалися «натурою», а точніше – приготованою трапезою. Виходячи з переліку продуктів, які передбачалося постачати на канцелярію, вдалося реконструювати, які продукти входили до раціону канцелярського службовця [8, с. 191-194]. Насамкінець вкажемо, що професійного одягу, який вказував би на корпоративну належність канцелярських службовців, не існувало [21, арк. 1-2 зв.]. Відповідно, його можлива репрезентативна функція не турбувала єпархіальну владу, що вказує на маргінальність цього прошарку в тогочасному апараті управління, за одночасного переобтяження обов'язками.

Загалом, аналіз вказаних вище груп документів, дозволяє зробити висновок про незадовільне як грошове, так і «хлібне» забезпечення канцелярських службовців. Рівень достатку канцелярських службовців духовної консисторії був низьким. Вони не були тим елітарним прошарком, до якого можна віднести, наприклад, персонал Генеральної військової канцелярії, серед канцелярських службовців якої були досить заможні люди, котрі володіли нерухомим майном або мали перспективу отримати рангові маєтності. Навпаки, виходячи з грошових прибутків, які отримували канцелярські службовці, їм було важко купити навіть необхідний комплект вбрання.

Низький рівень добробуту, який могла забезпечити духовна консисторія службовцям канцелярії, по-перше, не був чинником, який міг би заохочувати освічених осіб та досвідчені кадри до роботи в канцелярському відділенні. По-друге, він сприяв зростанню плинності кадрового наповнення: канцелярські службовці, незадоволені в елементарних життєвих потребах, вирушали на пошуки «кращого життя». Така ситуація негативно позначалася на якості та швидкості роботи канцелярського відділення. Та ж низка проблем впливає з матеріальної сторони життя осіб, які провадили діловодство в духовних правліннях протопопій та намісництв. Загалом, усе це не найкраще впливало на функціонування всієї системи єпархіального управління.

Отже, досліджуючи такі структури повсякдення, як режим роботи, прибутки і витрати, їжа, житло, одяг ми змогли відповісти на таке важливе питання, як сприйняття реформування самим кадровим складом; збагнути причини невисокої ефективності діяльності установи, коли в ній постійно накопичувалася велика кількість невіршених справ. Особливо опукло в такий спосіб вдалося показати канцелярське відділення та процеси оформлення його соціо-професійного середовища. Завдяки повсякденній історії вдалося побачити маленьких людей у владній установі, а саме: нижчих канцелярських службовців. Взагалі, саме через звернення до структур повсякденності виявилось можливим дати відповіді на ключові питання з історії функціонування Київської духовної консисторії. Очевидно, що саме комплексність – єдино вірний шлях в дослідженні, і повсякденна історія тут має зайняти свою особливу нішу, в

тому числі і в дослідженні інститутів влади, що, як показано, може гарантувати добрі результати.

Примітки

1. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт ист. исследования) / С. Голубев. – К., 1898. – Т. 2.
2. *Крыжановский Е. М.* Киевская духовная консистория в XVIII веке / Е. М. Крыжановский // Крыжановский Е. М. Собрание сочинений: В 2 т. – К., 1890. – Т. 1.
3. *Кром М. М.* Повседневность как предмет исторического исследования / М. М. Кром // История повседневности: Сборник научных работ. – СПб., 2003.
4. *Куханов В.* Епархиальное управление в Древней Руси со времени Владимира Святого, до учреждения патриаршества / В. Куханов // Вера и жизнь. – 1915. – № 17–18.
5. *Левицкий О.* Внутреннее состояние западно-русской церкви в Польско-Литовском государстве в конце XVI в. и уния / О. Левицкий. – К., 1884.
6. *Лотоцкий О.* Соборні крилоси на Україні й Білій Русі в XV–XVI віках / О. Лотоцкий // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 9.
7. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года.* – СПб., 1830. – Т. 6 (1720–1722). – № 3534.
8. *Прокоп'юк О. Б.* Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.) / О. Б. Прокоп'юк. – К., 2008.
9. *Прокоп'юк О. Б.* Компетенція Київської духовної консисторії (1721–1786 рр.) / О. Б. Прокоп'юк // Київська старовина. – 2005. – № 1.
10. *Прокоп'юк О. Б.* Повсякденне життя канцелярських службовців Київської духовної консисторії: прибутки та витрати / О. Б. Прокоп'юк // Просемінарії: Медієвістика, історія Церкви, науки та культури. – К., 2007. – Вип. 6.
11. *Прокоп'юк О. Б.* “Присутствіє” Київської духовної консисторії: кількість і склад консистористів, розклад роботи / О. Б. Прокоп'юк // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5.
12. *Прокоп'юк О. Б.* Софія Київська – резиденція єпархіальних органів влади Київської митрополії у 1721–1786 рр. / О. Б. Прокоп'юк // Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки» (Київ, 24-25 листопада 2005 р.). – К., 2007.
13. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3577.
14. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3710.
15. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3915.

16. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4046.
17. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4182.
18. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4250.
19. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 5266.
20. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 5454.
21. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 1252.
22. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 1718.
23. *ЦДІАК України.* – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2768.
24. *ЦДІАК України.* – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 691.
25. *ЦДІАК України.* – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 720.
26. *ЦДІАК України.* – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 262.
27. *ЦДІАК України.* – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 2.
28. *ЦДІАК України.* – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 9.
29. *ЦДІАК України.* – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 10.
30. *ЦДІАК України.* – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 27а.
31. *ЦДІАК України.* – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 28.
32. *ЦДІАК України.* – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 30.
33. *Щапов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – М.: Наука, 1989.

УДК: 314.42(477.53)«175/9»-053.3/5

Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.)

Сердюк І. О.

Сердюк І. О. Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.). У статті вивчається дитяча смертність в ранньомодерному українському соціумі другої половини XVIII ст. На основі історико-демографічного аналізу даних метричних книг Христорождєствєнської церкви, Автор приходиться до висновку, що смерть немовляти була повсякденним явищем, адже тогочасна дитина мала значно більше шансів померти, аніж дожити до п'ятирічного віку.

Ключові слова: вік, дитина, метрична книга, смерть, Яреськи.

© Сердюк І. О.

Сердюк И. А. Детская смертность в местечке Яреськи Миргородского полка (за данными метрических книг второй половины XVIII в.). В статье изучается детская смертность в раннемодерном украинском социуме второй половины XVIII в. На основании историко-демографического анализа метрических книг Христорождественской церкви, Автор делает вывод о том, что смерть младенцев была повседневным явлением, поскольку ребёнок того времени имел больше шансов умереть нежели дожить до пятилетнего возраста.

Ключевые слова: возраст, ребёнок, метрическая книга, смерть, Яреськи.

Serdyuk I. O. Child Mortality in Yares'ky Settlement of Myrhorod Regiment (based on the metrical books of the second half of the XVIII-th century). The article is devoted to child mortality in the early modern Ukrainian society in the second half of the XVIII-th century. The conclusion about the day-to-day phenomenon of the child death is made by the author on the bases of the metrical books of the church of Christ's Birth. That states that the child of those times had more chances to die than to survive till the age of five.

The keywords: age, child, metrical book, mortality, Yares'ky.

Утому, як людина і суспільство ставляться до смерті та потойбічного світу проявляється їхнє відношення до життя. Саме тому антропологічний поворот в історії, котрий акцентував увагу істориків на таких явищах як «час», «простір», «сім'я», «страх», «сміх», активізував зацікавленість і до вивчення явища смерті. Більше того, «бум» подібних розвідок у 70-х – 80-х рр. XX ст., навіть, викликав занепокоєння дослідників. Так французький історик Мішель Вовелль застерігав проти змішування наукового дослідження смерті з модою [2, с. 6]. Заклики вченого стосувалися, передусім, медієвістів і новістів, котрі найбільш активно обговорювали проблеми історичної антропології загалом, і смерті, зокрема. Їхня цікавість не випадкова – саме в епоху домінування релігійної свідомості увага людей була сконцентрована на смерті, смертному суді, раї, пеклі. Як влучно висловився Арон Гуревич: «смерть була великим компонентом культури, «екраном», на який проєктувалися всі життєві цінності [2, с. 9].

Релігійна свідомість українського традиційного соціуму теж зумовлювала сприймання «цього життя», як етапу перед настанням потойбічного. Такі нотки помітно виділяються у віршуванні Климентія Зіновіва – мандрівного священика початку XVIII ст.:

Егда зТга(р) годині в сво(и) чась выбіяТть.

в то врТми смТ(р)тныи на(мь) часы прТ(з)нача(Т)ть

Бо в-кь на(ш) хо(ч) бы долги(и) власнТ якь годьна:

а(х) не в-мы что справить минута Тдина...

І неминущаи то смТрнаи дорога:

ко(т)рою влучи(т) бже да(и) до тТбТ бга...

Бо и мовя(т) чась за чась, а к(ъ) вТчТру ближТ(и):

та(к) жТ и дТ(н) за дТн(ъ) но(щ) за ношь,

кь смТ(р)ти бли(ж)шТ(и).

ПрТто братіТ трТб- на смТртъ памятаи:

и на прихо(д) си Ти прыготовляти [9, с. 39–40].

Навряд чи зауваження Мішеля Вовелля може всерйоз стосуватися українських істориків, адже тема смерті не є настільки модною у вітчизняному історіописанні і представлена переважно дослідженнями в галузі некрополістики й поодинокими розвідками історико-демографічного характеру. Натомість, європейські історики-антрополози не тільки відштовхувалися від численних демографічних досліджень, а ще й стимулювали їхній розвиток. В Україні історична демографія мало може допомогти історії ментальності, оскільки перебуває в зародковому стані. Дещо перефразовуючи Сергія Леп'явка, наслідно стверджувати, що українська історична демографія повинна пройти етап накопичення і засвоєння критичного масиву фактів, нехай і в дусі стихійного позитивізму, щоб мати змогу робити обґрунтовані висновки і теоретичні узагальнення [11, с. 12]. Це стосується різних аспектів і явищ людського життя: народження, шлюбу, смерті, дитинства, дорослості, хвороб, тощо.

З поміж них малодослідженою залишається проблема дитячої смертності, вивчення якої відкриває шлях до розуміння сприйняття дитини у традиційному суспільстві. Складовими цієї проблеми є питання: причин і механізмів смертності, догляду за дитиною, переживання дитячої смерті батьками, ставлення до дитячого тіла, особливості поховання, дітовбивства (сюжет щодо вбивства новонароджених досліджений Володимиром Маслійчуком [12]). У цій розвідці спробую акцентувати увагу на вивченні дитячої смертності з точки зору історичної демографії. Місцем подій обрано Яреськи – сотенне містечко Миргородського полку. Середне за числом мешканців, котре знаходилося на віддалі від значних шляхів – тогочасних «артерій» розповсюдження пошестей, і, також, гіпотетично, могло характеризуватися порівняною стабільністю населення.

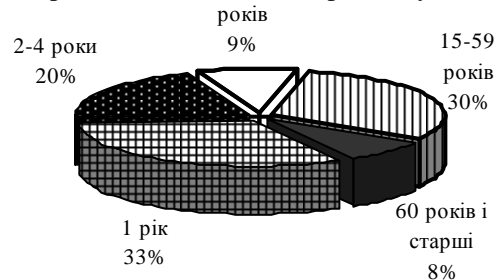
Як джерело використано метричну книгу Христорождественської церкви містечка Яреськи 1755–1775 рр., котра локалізується у фондї №1011 Державного архіву Полтавської області. Книга гарно збереглася, написана скорописом XVIII ст., котрий легко читається. Особливістю книги є те, що її частини «о брачующихся» та «о усопших» починаються з 1755 р., а «о родившихся» – з 1757 р. Також записи про народжених обриваються 1773 р [5]. У межах даного дослідження обмежує 15-річним віковим проміжком: 1755–1769 рр.

Спочатку розгляну місце дитячої смертності в структурі смертності загалом. Як ілюструє малюнок 1, абсолютна більшість смертей (62%) у

Яреськах припадала на дітей. Кожний третій запис в книзі «о усопших» стосувався дитини віком 1 рік, кожен п'ятий – віком 2-4 роки, кожен десятий – 5-14 років. При цьому серед померлих, осіб літнього віку (старших за 60 років) нараховуємо 8%, а людей активного віку – 30%. Тобто, в ранньомодерному містечку смерть була прерогативою дітей, а не старих осіб. У цьому плані Яреськи майже не відрізнялися від сусіднього сотенного містечка Сорочинці Миргородського полку. Там, за дослідженням Олени Замури, у 1741–1786 рр. діти віком до 14 років серед померлих складали 57,4%, дорослі – 28,8%, особи похилого віку – 13,8% [8].

Малюнок 1

Структура смертності населення м. Яреськи у 1755–1769 рр.*

За даними церков Києво-Печерської лаври, у 1763 р. померло 52% новонароджених дітей, у 1764 – 81%, у 1765 – 92,3% [14, с. 62]. За дослідженнями Б. Миронова 25 – 30% новонароджених не доживали до 1 року, а 57–58% – до 5 років [13, с. 56]. Така смертність була притаманна й класичному місту, за дослідженнями Д. Моравицької, у Львові XVIII ст. показник смертності дітей до 5 років подекуди сягав 60% [10, с. 275]. У Торуні в 1769 р. з 213 померлих католиків 114 були дітьми до 14 років. А дитяча смертність загалом в межах міста сягнула 64%, хоча в інші роки вона була нижчою. У 1775–1789 рр. серед всіх померлих протестантів Торуні 35,2% були дітьми до п'яти років [16, с. 88]. У французькій провінції Прованс з 4844 дітей, що потрапили до притулку Сен-Жан з 1722 по 1767 рр. вижили 2224 (46%) [3, с. 170].

Отже, ми розглянули загальну структуру смертності за 15 років, безумовно, що в різні роки вона матиме свої особливості (див. мал. 2). Дані метричної книги засвідчили істотні коливання кількості смертей загалом, котрі, в розглядуваній нами час, мали чітко виражений циклічний характер. При цьому різниця між найвищим і найнижчим показниками була двократною. Так за 1761 р. джерело фіксує 23 смерті,

за 1762 р. – 49, 1763 р. – 24. За 15 років в Яреськах зафіксовано 6 стрибків (піків) смертності, ймовірно, що вони були зумовлені різними факторами, оскільки структура смертності кожного разу була особливою.

Звернемо увагу на динаміку смертності в окремих «великих вікових групах» (див. мал. 2). Крива смертності дітей віком до 14 років демонструє найбільш різкі коливання. Різниця між найнижчим і найвищим рівнями смертності є майже п'ятикратною, так у 1760 р. померло 9 дітей, а у 1762 р. – 42 дитини. Примітним є 1760 р., при найнижчій дитячій смертності, ми спостерігаємо найвищий стрибок смертності населення активного віку (15-59 р.), це єдиний випадок, коли дитяча вікова група, з якихось причин, не відреагувала на дію несприятливих факторів, котрі спричинили різке збільшення числа летальних випадків у осіб активного і літнього віку.

Кілька спостережень щодо їхньої смертності. На відміну від дітей, вона не носила таких яскраво виражених річних коливань, демонструючи, лише два істотні стрибки у 1760 та 1767–1768 рр. Більше того, звернемо увагу на 1762 р. За 15 річний термін, він виявився надзвичайно несприятливим для дітей, адже метрична книга фіксує щодо них 42 смерті, натомість рівень смертності дорослих і осіб літнього віку був найнижчим – 7 смертей.

Розглянемо дитячу смертність докладніше (див. мал. 3). Крива смертності дітей віком до одного року демонструє по-перше своєрідний нижній поріг – мінімум 6-7 смертей на рік, по друге – стрибки смертності немовлят практично завжди співпадають зі стрибками смертності загалом. Ця вікова група найтонше зреагувала на дію несприятливих чинників (пошестей, посух, тощо – до них ми повернемося пізніше). Крива смертності дітей віком 2-4 роки виглядає дещо стабільнішою, при цьому теж демонструючи стрибки у «несприятливі» роки. Діти цього віку помирили від об'єктивних чинників (дія котрих проявлялася циклічно), і від нещасних випадків, котрі з однаковою ймовірністю могли трапитися будь-коли. Як приклад, згадаємо промовистий запис від 22 травня 1725 р. з якого починається щоденник Петра Апостола: «2-хъ летний мальчикъ въ Суховцахъ, упавъ въ яму съ водой где прежде обжигали известь, утонуль» [7, с. 105].

Аналогічні «піки» при менших розмірах смертності притаманні й дітям віком 5-14 років, вони синхронні з показниками двох молодших вікових груп. Вочевидь інфекційні хвороби серйозно загрожували дітям всіх вікових груп, тому коливання смертності в них взаємопов'язані, підтвердженням цьому є часті записи про одночасну смерть кількох дітей в одній родині. 20 липня 1755 р. в яресківського обивателя Яреми Кальченка помер однорічний син Іоанн, 24 липня в нього ж представилась дворічна дочка Параскевія. 14 жовтня 1762 р. у Тимоша Ткача «представилася млада дитина Мотрона» (3 роки) [5, арк. 42 зв.], а 1 листопада 1762 р. «у оного ж Тимоша Ткача представилася млада дитина»

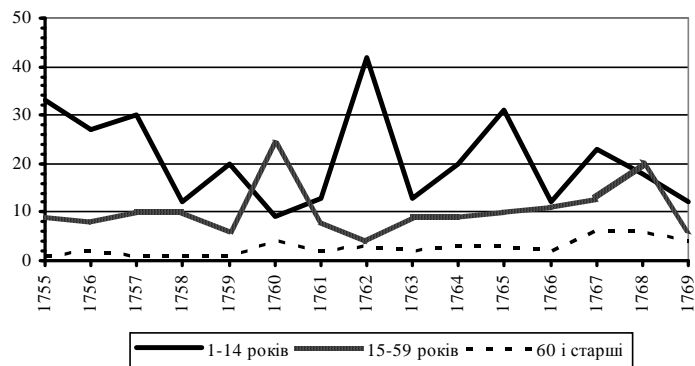
* Графіки й діаграми малюнків 1-4 побудовано автором за даними метричної книги [5].

Феодор» (1 рік) [5, арк. 48 зв.]. Найбільше таких випадків джерело фіксує восени, але траплялися вони й в інші пори року. Наприклад 8 березня 1767 р. у жителя Ярецьок Карпа Швидкого помер син Антоній віком 1 рік, а через два тижні (31 березня) – шестирічний син Василь [5, арк. 53].

Ймовірно, що у таких випадках ми маємо справу з інфекціями, шкода, що джерело не вказує причину смерті. Цей сюжет може бути досліджений детальніше, враховуючи, наприклад, інтервал між такими смертями. Він складає переважно 2-3 тижні. Метрична книга також вказує на основні варіації черговості смертності: спочатку немовля – потім старша дитина, дитина – немовля, немовля – дорослий. До речі, останні варіанти теж траплялися, наприклад 17 квітня 1755 р. в Микити Пивоваренка помер однорічний син Захарія, а 7 травня його дружина Євдокія [5, арк. 42].

Малюнок 2

Структура й динаміка смертності населення м. Ярецьки у 1755–1769 рр.

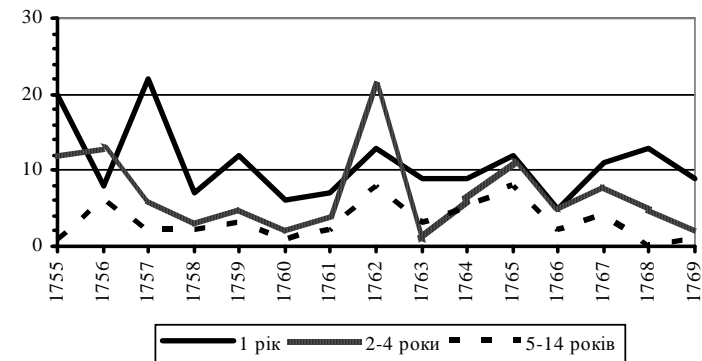

Що могло бути причинами річних коливань дитячої смертності? В деяких випадках рівень смертності немовлят може бути пов'язаним з рівнем народжуваності, чим більше народжується тим більше помирає. Однак перевірка за даними відповідної частини тієї ж метричної книги такого взаємозв'язку не засвідчила. Співпадіння коливань смертності дітей різних вікових груп уможливило припущення щодо реакції на вплив дії зовнішніх чинників. Такими чинниками могли бути недороди, нальоти сарани, спалахи епідемічних захворювань. Наприклад за дослідженням Едуарда Острая на 60–80 рр XVIII ст. випало лише два врожайні роки – 1776 і 1780, в інші роки межа між недоїданням і голодом могла бути доволі хиткою [14, с. 29]. Так у 1756–1757 рр. відбулися значні нальоти сарани, котрі викликали голод, й можливо спричинили стрибок дитячої смертності у 1757 р. У 1766 р. Лівобережжя спіткала сильна засуха, котра спричинила голодний наступний рік, і сприяла стрибку смертності дітей [14, с. 11]. Важко

висловити припущення щодо ситуації у 1762 р., коли у Ярецьках зафіксовано найвищий стрибок смертності загалом і дітей зокрема. При цьому картина мало вписується у усталені демографічні схеми, адже, наприклад, при пошесті найбільше помирало немовлят, тоді як в цей рік померло втричі більше ніж зазвичай дітей віком 2-4 роки [1]. Найбільша їхня смертність зафіксована з квітня по липень, коли померло більше 30 дітей віком до 5 років і лише один дорослий*.

Малюнок 3

Структура й динаміка дитячої смертності в м. Ярецьки у 1755–1769 рр.

з точки зору шансів на смерть п'ятирічний вік в історичній демографії вважається певним рубежем, адже узагальнені підрахунки демонструють різке зменшення рівня смертності по досягненні цього рубезу (це явище дістало назву «парадокс дитячої смертності») [4, с. 410]. Тому в усталених дослідницьких методиках, вивчаючи дитячу смертність прийнято акцентувати увагу саме на дітях віком до 4-х років включно і застосовується коефіцієнт вірогідності доживання дитини до п'ятирічного віку. Такий коефіцієнт за даними метричної книги можна визначити і для Ярецьок. Зокрема на 1762–1766 рр. він становив 0,460, це означає, що 460 немовлят з 1000 мали шанси дожити до 5 років. Майже аналогічна ситуація в цей час простежується у містечку Сорочинці, де коефіцієнт становив 0,420 [8, с. 211].

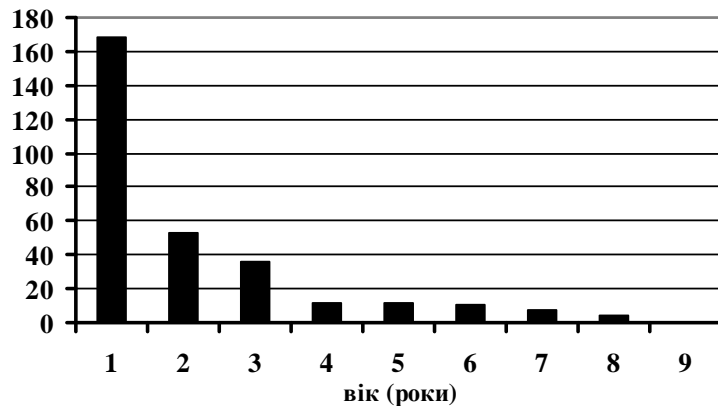
З приводу 5 років, нагадаю, що це узагальнений рубіж, а конкретні випадки часто відрізняються від узагальнених схем. Ми обчислили як знижувалася смертність з віком у дітей до 9 років включно. Результати

* Ймовірно, що ми спостерігаємо дію недороду 1761 р., та активізацію смертності у «голодні місяці» 1762 р. Так у квітні-липні 1762 р. ще було нового врожаю і жителі Ярецьок могли голодувати. При цьому немовлят ще годували груддю, а от діти віком 2-4 роки виявилися найбільш вразливими.

підрахунків показані на малюнку 4 засвідчили значне скорочення рівня смертності з кожним роком життя і його стабілізацію вже по досягненню чотирирічного віку. Тобто, картина смертності у Ярьськах відповідала названому парадоксу, починаючи з першого року, з кожним наступним прожитим шанси вижити у дітей істотно збільшувалися, при цьому рубіж виживання був зсунутий на рік і проходив між третім і четвертим роком життя.

Малюнок 4

**Вікова структура дитячої смертності населення
м. Ярьськи у 1755–1769 рр.**

Тепер докладніше розглянемо смертність дітей віком 1 рік (нагадаю, що таким був практично кожен третій померлий у Ярьськах). Спочатку з'ясуємо, кого ж у джерелі записано однорічними. На початку книги «о умерших», ми зустрічаємо кілька записів про померлих дітей віком 1, або ж 3 місяці, далі таких записів не має, вочевидь священник вирішив не надто перенапружуватися і не писати точний вік, обмежуючись цифрою 1 в графі вік. Наприклад у 1759 записано 11 померлих дітей у віці 1 рік, співставлення з книгою про народжених дозволило виявити серед них 2 дитини віком 3 місяці, 1-4 місяці, 2-6 місяців, 1-8 місяців, 1-11 місяців. Ще три у списках про народжених відсутні, хоча їхні батьки вказані, як «яресковские жители». Неспівпадіння записів про народжених і померлих дітей спостерігаємо і в плані їхніх імен. Проілюструємо це щодо 1762 р. (коли померло найбільше дітей). Запису про смерть дочки Василя Гончаренка Євфросинії відповідає запис про хрещення Устинії, але ці імена хоча б близькі за звучанням. Тоді, як запису від 21 липня про померлого Іоанна – однорічного сина Карпа Швидкого, відповідає запис від 1 січня про охрещення сина Василя, так само дитина охрещена Мойсеєм в графі померлих записана Яковом [5].

Питання з іменами вимагає подальшого більш детального дослідження, натомість щодо віку померлих можемо констатувати, що наймолодшим з них виповнився місяць. Важко припустити що молодші діти не помирали – навпаки, у демографії є таке поняття, як неонатальна смертність (або ж смертність новонароджених), яке позначає смертність дітей щойно від народження до 28-денного віку. Досліджень неонатальної смертності у ранньомодерну добу нам знайти не вдалося (є лише констатація її великого рівня), однак навіть станом на 80-ті рр. ХХ ст. в країнах Західної Європи частка померлих на першому місяці життя складає 60-80% померлих віком до 1 року [4, с. 273]. Основними її причинами вважаються вроджені пороки розвитку, родові травми, асфіксії, пневмонії, діагностика і лікування яких ускладнені навіть сьогодні. В ранньомодерну добу такі проблеми мали виникати частіше, хоча б через умови пологів і рівень так званого «акушерства»*, тому метричні книги не фіксують значний пласт смертей неохрещених немовлят.

У даному джерелі є лише опосередковані натяки про це, про неповну фіксацію смертності свідчать записи про близнюків у книзі хрещень. На сьогодні встановлено одну з біологічних констант, згідно якої одна двійня народжується на кожні 80 пологів. З 1757 по 1769 рр. у Ярьськах зафіксовано 525 хрещень, тож мало народитися 6-7 пар близнюків. Натомість у метричній книзі записані лише 3, тобто частина таких дітей не дожила до хрещення. Цікаво, що хрещення двох пар близнюків відбулося з інтервалом в один день: 11 грудня 1762 р. у жителя ярьськівського Кліма Тараненка «родилися Даниил и Анна», а 12 грудня у жителя яресковського Михайла Дмитрика «родилися Даниил и Анна» [5, арк. 6 зв.]. Помітно, що священник не мав багато варіацій з іменами парних святих. А щодо близнюків, то, як підмітив у свій час Климентій Зіновій:

Оудивитлно(ст) трТба и в томъ д-ле м-ти
жТ многи жТны по двоТ родя(т) д-ти.

І что бы то такая была за причина:

жТ у іно(и) нТ Тдна роди(т)си дытина.

І чТму на(и)бо(л)шъ того на св-т- биваТть:

жТ Тдно умираТ(т) Тдно оставляТть.

А часо(м) и јбоТ такожъ помирають:

и мало гдТ близнюки на св-т- возрастаю(т) [9, с. 110].

Вочевидь мандрівний священник знав про що писав, бо вже менше ніж через рік один з двійнят – Данило (син Михайла Дмитрика помер) [5, арк. 9 зв.]. Тож від близнюків повернемося, до неонатальної смертності і констатуємо, що це питання теж вимагає детального дослідження, а насамперед, розробки відповідних методик інакше картина смертності буде не повною. Врахувавши велику смертність

* Докладніше про тогочасну бабу-повитуху див.: [15]

дітей в перший місяць життя можна було б припустити прагнення батьків і священника якнайшвидше охрестити дитину одразу після народження. Однак цього не відбувалося чи то через забобони, або ж меркантильні міркування батьків, чи то через небажання священника робити «лишні» записи про народжених і померлих. Ймовірно, що не всі дотримувалися значної паузи між народженням дитини і її хрещенням. Так у щоденнику Миколи Ханенка знаходимо практики ранніх хрещень дітей старшини. 22–23 червня у Іскрицького народилася дочка Тетяна, а 28 червня її вже охрестили [6, с. 117]. Сам же Ханенко, теж поспішив охрестити свого сина Петруся, це трапилося на сьомий день після народження хлопця.

Подібні практики швидкого хрещення дітей виглядають логічними в умовах їхньої велетенської смертності. Як засвідчили підрахунки, смерть малої дитини у ранньомодерну добу була повсякденним явищем і спостерігалася значно частіше ніж смерть дорослої чи літньої людини. Немовля мало більше шансів померти, аніж дожити до п'ятирічного віку. При цьому потрібно враховувати, що метричні книги XVIII ст. приховують від дослідника значний пласт дитячих смертей, котрі доводилися на дітей віком до 1 міс. А таких, смертей, відповідно до демографічних законів, має бути значно більше, за померлих дітей у старшому віці. Тому реальні коефіцієнти смертності можуть бути значно вищі від обчислених мною, а шанси дитини на життя, відповідно, істотно меншими. Вважаю, що результати обчислень на українському матеріалі підтверджують концепцію специфічного (фаталістичного) ставлення до малолітніх дітей і їхньої смерті у ранньомодерну добу. Також дослідження провокує низку питань, зокрема: більш детального вивчення можливих причин смерті дітей, її сезонності; статевої структури смертності; особливості поховання померлих немовлят (хрещених і нехрещених); сприйняття дитячого тіла, тощо.

Примітки

1. *Анри Л.* Методика анализа в исторической демографии / Леон Анри, Алан Блюм. – М., 1997.
2. *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти / Филипп Арьес. – М., 1992.
3. *Бродель Ф.* Что такое Франция? / Фернан Бродель. – М., 1995. – Кн. 2. – Ч. 1.
4. *Демографический энциклопедический словарь* / Ред. Валентай Д. И. (гл. ред.) и др. – М., 1985.
5. *Державний архів Полтавської області.* – Ф. 1011. – Оп.1. – Спр.157.
6. *Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 г.)* // Киевская старина. – 1884. – № 10.
7. *Дневникъ Петра Даниловича Апостола* // Киевская старина. – 1895. – № 7.

8. *Замура О.* Смертність в природному русі населення містечка Сорочинці і XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) / Олена Замура // Краєзнавство. – 2009. – №3.
9. *Зіновій К.* Вірші. Приповіді посполиті / Клименій Зіновійв. – К., 1971.
10. *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / Мирон Капраль. – Львів, 2003.
11. *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / Сергій Леп'явко. – Чернігів, 1996.
12. *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків, 2008.
13. *Миронов Б.* Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие / Борис Миронов. – Л., 1990.
14. *Острась Е. С.* Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Едуард Острась. – Донецьк, 2003.
15. *Сердюк І.* Баба-повитуха в населенні ранньомодерного міста (за даними статистичних джерел) / Ігор Сердюк // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4.
16. *Górny K.* Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. / Kazimierz Górny // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Toruń, 1977. – Historia. XI.

УДК 27-774-75:2-725](477.53)"1770"

Освіта парафіяльного духовенства Решетилівської протопопії 1770-х рр.: між пасторськими і синодальними настановами та повсякденними практиками

Яременко М. В.

Яременко М. В. Освіта парафіяльного духовенства Решетилівської протопопії 1770-х рр.: між пасторськими і синодальними настановами та повсякденними практиками. У статті на основі статистичних даних аналізується освітній рівень парафіяльного духовенства Решетилівської протопопії у 1770-х рр. після майже півторастолітніх зусиль церковної влади, спрямованих на формування освічених парохів.

Ключові слова: письменність, освіта, Києво-Могилянська академія, парафіяльне духовенство, Решетилівська протопопія.

Яременко М. В. Образование приходского духовенства Решетилловской протопопии 1770-х гг.: между пастырскими и синодальными указаниями и повседневными практиками. В статье на основе статистических данных анализируется уровень образования приходского духовенства Решетилловской протопопии в 1770-е гг. после почти полутора вековых усилий церковной власти, направленных на формирование образованных пастырей.
Ключевые слова: грамотность, образование, Киево-Могилянская академия, приходское духовенство, Решетилловская протопопия.

Yaremenko M. V. Parish Clergy Education of Reshetyliv Diocese in 1770s: Between Episcopal and Synodal Directions and Everyday Practices. The educational level of Reshetyliv diocese parish clergy in 1770s is analyzed in the article basing on statistical data. It was the time after near 150 years of church authorities efforts to form well-educated clerics.

The Keywords: literacy, education, Kyiv-Mohyla academy, parish clergy, Reshetyliv diocese.

Упродовж майже всього XVIII ст. духовна влада Київської митрополії, дублюючи відповідні синодальні укази, вимагала від парафіяльного духовенства віддавати дітей на науку до Київської академії. Утім, навряд чи варто вважати, що спонуки до навчання ієрейських синів в Могилянських Атанах, колегіумах та подібних закладах у російських єпархіях з'явилися у XVIII ст., а «початковою межею створення [...] законодавчої бази можна вважати указ від 15 січня 1708 р., який був підтверджений указом від 11 листопада 1710 р.» [5, с. 54]. Ба більше, дивним виглядає твердження, наприклад, Миколи Петрова про те, що зобов'язання українського духовенства віддавати своїх дітей до «латинських шкіл» стало наслідком прививання у «Малоросії» «севернорусских порядков» [1, с. 63, № 9].

В Україні політика київського преосвященного щодо «освітнього дисциплінування» духовенства розпочалася значно раніше, від часу активної діяльності Петра (Могили). Ще у «Православному сповіданні віри» (1640 р.) йшлося про те, що навчання неосвічених є спасенною працею, а у передмові до «Требника» (1646 р.) священників зображено у першу чергу саме як вчителів [10, р. 76]. Власне у реформах митрополита, спрямованих на зміцнення Православної Церкви та кодифікацію віри, що розглядаються дослідниками як православний варіант конфесіоналізації, підготовці нових добре освічених пастирів приділялася важлива роль, а заснування колегіуму стало одним із найвагоміших кроків на шляху запроваджуваних змін. Тож навряд чи історики можуть по відношенню до теренів Київської митрополії вести

мову про «новий світ» школи у XVIII ст. («новим світом семінарії» цілком адекватно назвав один зі своїх розділів Грегорі Фріз, розповідаючи про кардинальні зміни в освіті російського духовенства у XVIII ст. [11, р. 78-106]).

Настанови часів Петра (Могили) про потребу священникам здобувати освіту добре засвоїлися наступними поколіннями церковних ієрархів Київської митрополії. Так, Львівський владика Йосиф (Шумлянський) у 1680-х рр. (ще до його відкритого приєднання до унії), малюючи модель парафіяльного священника, дбав теж про його освіту, яка включала вивчення польської і латини (отже, навчання у «латинських школах»), та вимагав від нього також піклуватися про навчання синів [13, р. 68-76]. На обов'язковості освіти останніх задля отримання «духовних хлібів» на парафіях наголошувала одна з настанов Київського собору 1691 р.: «[...] точию да иерее сынов своих дают во учение школ братских киевских на годов седм; протопопскому то досмотрению вручается, да иереев и нехотящих давать сынов своих до школ, принуждать ко сиевому Церкви святой полезному делу, иначе же да не чают получить рукоположения на иерейство сынове иерейские не учившиеся в школах киевских, а добре учившиеся получают то не трудно без иждивения» [4, с. 319]. Згадані тут семирічні студії на той час мали допровадити вихованця (за умови послідовного крокування навчальними сходами) до філософського класу.

Окрім петербурзьких та київських указів XVIII ст. про обов'язок дітей священників навчатися, аби здобувати «духовні хліби», низка розпоряджень упродовж століття стосувалася контролю освітнього рівня кандидатів на приходи. Через сильне виборче право та долучення при визначенні претендента голосу парафіян, інколи – як основного, ієреями ставали не конче діти священнослужителів, а й вихідці з інших станів. Від останніх ставлеників вимагалось лише бути письменними, знати Катехизис та відправляти богослуження й уділяти Тайни. Така дихотомія залишає актуальним для дослідників питання про успішність «освітнього дисциплінування» парохів. При цьому немає підстав для песимістичних узагальнень про неможливість статистичного підрахунку рівня освіченості духовенства, як це робить Софія Сенік, та опиратися лише на враження, підказані аналізом окремих документів [12, р. 312]. Принаймні для останньої третини XVIII ст. кількісної інформації маємо достатньо, аби спробувати чисельно виразити успішність церковних зусиль для кількох протопопій Київської митрополії.

Від початку 1770-х рр. у Київській єпархії з протопопій до консисторії почали надсилати відомості, що якнайкраще надаються для дослідження парафіяльних причетів, позаяк містять достатньо комплексну інформацію про церковні кліри, освіту, вік, сімейний стан

їх членів, дітей та матеріальне утримання. Ці дані надсилалися до катедри згідно з консисторським указом від 30 серпня 1771 р. Оскільки слідів дублювання ним синодального розпорядження виявити не вдалося [див., наприклад: 7, ф. 127, оп. 1024, спр. 2179, арк. 1], то можна припустити, що ініціатива фіксації матеріалів про священно- та церковнослужителів саме за такою формою належала нещодавно номінованому на київський престол митрополиту Гавриїлу (перед цим – петербурзький архієпископ) та зумовлювалася потребою ознайомитися зі станом справ у єпархії, зокрема, після епідемії чуми. Подібне детальне звітування про населників монастирів, до речі, було зроблене невдовзі – 9 вересня 1771 р. [8]. Якими б не були причини, що спонукали до збору матеріалів про парафіяльне духовенство, у рамках поставленого завдання вони не потребують детального зосередження уваги. Наразі слід наголосити на іншому - відомості містять важливу інформацію, що дозволить з'ясувати ступінь успішності «освітнього дисциплінування» парохів.

У цій статті розгляну освітній рівень духовенства Решетилівської протопопії. Вона цікава тим, що розташовувалася далеко від центру митрополії, у якому в Академії мали б студіювати майбутні священники. Тож цікаво прослідкувати, чи фактор відстані відіграв роль у навчанні духовенства.

До складу протопопії на 1773 р. входили 6 храмів сотенного містечка Полтавського полку Решетилівки, що й було центром згаданої церковної адміністративно-територіальної одиниці, по одному храму сотенного містечка Остап'я та містечка Балаклія Миргородського полку та по одній церкві сіл Демидівка Решетилівської сотні, Засулля Лубенського полку, Борки, Шилівки, Каленики та Сухорабівки Миргородського полку. При них служило 18 священників (разом із протопопом), 2 дияконів, 19 дяків та 14 паламарів [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 5-12].

Загальна статистика засвідчує, що на 1773 р. 50% парафіяльних ієреїв Решетилівської протопопії відвідували «латинські школи», при чому більшість з них - класи філософії й теології. Серед дияконів цей показник сягав 100%, серед дяків цілком традиційно переважаючу більшість становили навчені «руській грамоті», хоча й було 10,5% тих, хто студіював риторіку. Неписьменність більшості паламарів цілком вписується у традиційну для того часу картину освітнього рівня цієї групи церковнослужителів, які виконували при храмах функції, що не потребували уміння читати (див. табл. 1).

Таблиця 1

Освітній рівень духовенства Решетилівської протопопії, 1773 р.

[7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 5-12]*

Причет осіб, (%)	Священики	Диякони	Дячки	Паламарі
Освіта				
Богослов'я	1 (5,6%)	-	-	-
Філософія	4 (22,2%)	-	-	-
Риторика	3 (16,7%)	1 (50%)	2 (10,5%)	-
Поетика	-	1 (50%)	-	-
«Латинська наука»	1 (5,6%)	-	-	-
«Руська грамота»	9 (50%)	-	15 (79%)	1 (7,1%)
«Мало руської грамоти»		-	-	2 (14,3%)
Неписьменні	-	-	-	9 (64,3%)
Не вказано	-	-	2 (10,5%)	2 (14,3%)
Разом	18	2	19	14

Для порівняння успішності виконання зусиль церковної влади щодо підняття освітнього рівня приходського духовенства, залучу хронологічно близькі дані Глухівської та Києво-Печерської протопопії. У першій серед священників станом на 1774 р. 29,3% відвідували «латинські школи», серед дияконів - приблизно 11%, дяків - 4,5% [9, с. 276-278], а у другій тоді ж серед ієреїв - 38,5%, серед дияконів - 33,3%, а дяків - 13,8% [3, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-10 зв.]. Як бачимо, результат доволі несподіваний: у церковно-адміністративній одиниці, віддаленій від центру митрополії, а отже і головного місця для студій - Київської академії, а також навчальних осередків Переяславської єпархії і Слобожанщини, освітній рівень клірів був вищим, ніж у територіально ближчих протопопіях.

Вже у XVIII ст. зафіксована думка про кращу освіченість міського духовенства за сільське. Таке саме твердження не нове і для історіографії. Тож спробую його перевірити на прикладі Решетилівської протопопії. Окремо зупинюся на характеристиці парохів Решетилівки, містечок та сіл цієї церковної адміністративно-територіальної одиниці.

Із шести решетилівських ієреїв (включно з протопопом) п'ятеро (83,3%) відвідували «латинські школи», при чому 3 завершили філософський, а 1 - богословський рівень. Інформація про студії ще одного священника не конкретизована: навчався «наукамъ латинскимъ».

* Відсотки для зручності заокруглені. Цим пояснюються певні розбіжності в їх сумі, що на десять долі може перевищувати 100%

Лише один решетилівський піп станом на 1773 р. опанував тільки «руську грамоту» [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 5-8 зв.].

Такі дані про освіту ієреїв центру протопопії вельми промовисті: відсоток тих, хто пройшов «латинську науку», значно перевищував, приміром, відповідний показник у їхніх глухівських колег (54%) [9, с. 276] та, що видається ще дивнішим, - києво-печерських (50%) на 1774 р. [3, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-3]. Вочевидь, не варто нагадувати, що Глухів та Києво-Печерськ були не лише центрами однойменних протопопій. Перший населений пункт довгий час слугував столицею Гетьманщини, а Печерськ розташовувався у самому центрі єпархії, під боком у митрополита.

Четверо із шести решетилівських попів були ієрейськими дітьми, себто свого часу їхні батьки мали поклопотатися про визначену владою освіту для синів. І всі четверо так і вчинили, давши чадам філософську (двоє), богословську (один) та «латинську науку» (один) [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 5-8 зв.]. Аналогічний показник дотримання розпоряджень бачимо й у Глухові [9, с. 283]. А от на Печерську на 1774 р. з 8-ми отців п'ятеро народилися в священничих родинах, при чому двоє ієреїв-батьків із п'яти всупереч відповідних розпоряджень дали синам лише знання «руської грамоти» [3, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-3].

У Решетилівці серед церковних причетів із родин священнослужителів походило ще 3 особи: 2 дяки із попівських та 1 диякон - із дияконської сімей. Лише останнього батько свого часу віддав на науку до «латинських шкіл» (дійшов до риторики), а решта ієрейських синів опанували лише «руську грамоту» [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 5-8 зв.].

Із 5-ти священників містечок Остап'я та Балаклія лише один осилив риторичку, решта - лише «руську грамоту», зате єдиний диякон теж вивчав пітирку. У цих двох населених пунктах 3 чинні священники та дячок були попівськими синами. Однак лише батько одного з ієреїв потурбувався про те, аби виконати розпорядження та відправити хлопця на науку до Київської академії [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 8 зв., 10].

Із 7-ми сільських ієреїв троє таки навчалися у «латинських школах» (1 студіював філософію, 2 риторичку), як і один дячок - колишній «ритор». Четверо чинних священників були ієрейськими дітьми, і трьох із них батьки таки відправили гризти науку, вищу за «руську грамоту». Так само вчинив батько одного з трьох дячків, що походили з попівських сімей [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 8 зв., 9 зв., 10 зв.-12].

Дані про духовенство Решетилівської протопопії мало надаються для аналізу того, як діючі священники виконували настанови влади та відправляли своїх дітей до Академії чи колегіумів. Маємо приклади як дотримання (приміром, усі три сини протопопи студіювали в Могилянській Академії, а чадо ще одного решетилівського священника - у Харківському колегіумі) відповідних указів, так і ігнорування.

Щоправда, останнє встановити складно, адже починати студії у «школах» можна було й у віці понад 20 років. Тому інформація про синів, які лише навчені «руської грамоти», але неодружені (а останнє характеризувало всіх хлопців-дітей ієреїв протопопії) [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 5-12] не надається для остаточних висновків про ігнорування згаданих вимог.

Підсумовуючи, можна констатувати, що у Решетилівській протопопії не було абсолютного успіху в «освітньому дисциплінуванні» парохів, однак цей процес був результативнішим, аніж у тих церковних адміністративно-територіальних одиницях, де його варто було очікувати в першу чергу. Якщо останній висновок достатньо несподіваний і потребує додаткового підтвердження прикладами з інших протопопій, то перше твердження про посередню успішність спробую пояснити вже зараз.

Аби зрозуміти, чому попри майже півторастолітні зусилля церковна влада Київської митрополії не домоглася принаймні того, щоб серед парафіяльного духовенства всіх населених пунктів переважання вихованців Академії чи колегіумів стало правилом, слід звернутися до питання, як ставали священниками. Упродовж XVIII ст. в Україні співіснували право виборності прихожанами кандидатури пароха з подальшим висвяченням архієреєм та право спадкової передачі парафій. Коли у другому випадку митрополит міг зобов'язувати батька передавати парафію сину чи зятю лише за умови відповідної освіти такого номінанта (хоч, як показано вище, теж без повної успішності), то до висунених прихожанами та патроном ставленика вимоги були інакші. У порівнянні з вимогами до дітей духовенства, вони виглядають традиційними і набагато простішими. Так, Варлаам (Ванатович) у 1722, 1723 та 1726 рр. нагадував протопопам, аби ті обраних прихожанами кандидатів на парохів, «не изучившихся добре наизусть десятословия, блаженств, седми сакраментов и прочиого катихизического учения до иерейского найпаче чина надлежащаго», у катедру для посвячення не присилали [6, с. 55-56]. Його «колега» Єрофей (Малицький) наприкінці століття клопотався про те саме: 1797 р. преосвященний розпоряджався, аби єпархіальний екзаменатор перевіряв не лише знання ставлениками Катехизису, як перед цим, а й правила щодо духовенства із Духовного Регламенту. Того ж самого року синодальний указ лише надавав перевагу кандидатам-семінаристам перед невченими, хоча й не заявляв про категоричне відкидання останніх від виборів [2, с. 99-100]. Приклади уподобання прихожанами лише письмених ставлеників перед високочоломи «академіками» чи «колегіантами» та успішне відстоювання свого вибору перед церковною владою добре відомі в історіографії, аби зайвий раз переобтяжувати ними текст. Тож яким було співвідношення виборності та спадкування у Решетилівській протопопії?

До певних припущень про спадкування парафій можуть спонукати відомості про соціальне походження духовенства протопопії. На 1773 р. 11 із 18 ієреїв народилися в священничих сім'ях, а 2 - в дяківських. Отож, здогадно, щонайменше 61% з гаком діючих настоятелів могли отримали приходи від батьків. Аналогічно, 1 із двох дияконів та 6 із 19 дяків могли служити при храмах завдяки старанням їхніх батьків (див. табл. 2).

Таблиця 2

Соціальне походження причетів церков Решетилівської протопопії, 1773 р. [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 5-12]

Причет \ Стан	Ієреї	Диякони	Дяки	Пономарі
Син священика	11	-	6	1
Син диякона	-	1	-	-
Син дяка	2	-	-	1
Син пономаря	-	-	-	1
Син козака	4	-	11	5
Син посполитого	1	-	2	6
Не вказано	-	1	-	-
Разом	18	2	19	14

Проте зважання на духовне походження батьків не є підставою для остаточних підрахунків поширення спадкування парафій, адже не конче син священика був парохом при батьківському храмі. Відомість про духовенство Решетилівської протопопії не настільки детальна, аби підрахувати всі випадки переходу приходів у межах родини. Тим не менше, окрема конкретизація все ж присутня. Саме опираючись на неї напевно бачимо наступні приклади переходу парафії у межах родини.

У Решетилівці при одному храмі зафіксовані три покоління священиків-родичів: дід, батько та його син, при іншому дияконував зять настоятеля (на час складання відомості вже покійного, тож церква була без ієрея). Ще на одній парафії служив зять покійного попереднього попа. Окрім цих трьох спадкувань настоятельства у центрі протопопії ще при одному храмі дякували два брати [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 6 зв.-8 зв.]. Отож, у Решетилівці достеменно можна твердити про поширення переходів парафії в межах родини на 50% (без останнього церковнослужительського «осімейнення»).

У решті приходів протопопії можна встановити ще три випадки спадкування, коли при одній церкві із трьох священиків двоє були дітьми попереднього попа, при другій ієрей та дячок доводилися братами, а в третій настоятель та вікарій були батьком та сином [7, ф. 127, оп. 1020, спр. 4201, арк. 9-9 зв., 11]. Отож загалом із 14 парафій при шести (майже 43%) напевно встановлюється чинність спадкування.

Для порівняння, у Києво-Печерській протопопії тоді ж цей показник (так само мінімальний) коливався між 51,6% та 61,3% [3, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-10 зв.], а у Глухівській - становив максимум 48,8% (якщо рахувати також спадкування церковнослужительських обов'язків) [9, с. 296].

Як бачимо, можна припустити, що виборче начало у Решетилівській церковній адміністративно-територіальній одиниці було достатньо сильне. То що ж означав тут вищий відсоток тих, хто отримав академічну освіту - бажання парафіян мати освіченіших пастирів, більша успішність церковної влади, заможність духовенства, яке спромоглося навчати дітей далеко від дому чи ще щось? Відповіді на ці запитання ще належить шукати.

Примітки

1. *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.* – К., 1904. – Отделение II (1721–1795 гг.). – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. 1.
2. *Белгородский А.* Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796–1799 гг.) / *А. Белгородский.* – К., 1901.
3. Державний архів м. Києва.
4. Киевский собор 1691 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1865. – № 8. – Отд. II.
5. *Посохова Л. Ю.* Православні колегії та формування стану духовенства в Україні у XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* – 2007. – Вип. 39: Історія.
6. *Рыболовский А. П.* Варлаам Ванатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малая России / *А. П. Рыболовский.* - К., 1908.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
8. *Яременко М.* Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70–80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості / *М. Яременко* // *Архіви України.* – 2002. – № 1-3.
9. *Яременко М.* Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) / *Максим Яременко* // *Просемінарії: Медієвістика, Історія Церкви, науки і культури.* – 2008. – Вип. 7.
10. *Brüning A.* Peter Mohyla's Orthodox and Byzantine Heritage. Religion and Politics in the Kievan Church Reconsidered / *Alfons Brüning* // *Von Moskau nach St. Petersburg. Das russische Reich im 17. Jahrhundert.* – Wiesbaden, 2000.
11. *Freeze G.* The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century / *Gregory Freeze.* – Cambridge, Mass.; London, 1977.

12. Senyk S. Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine / S. Senyk // *Orientalia Christiana Periodica*. – 2007. – Vol. 70.
13. Wawrzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction» of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708 / P. Wawrzeniuk. – Huddinge, 2005.

УДК 378.091.12-051-054.62(470+571) «18»

«Після нас старе слов'янське варварство повернеться»: професори-іноземці та проблеми європеїзації побуту в Російській імперії на початку XIX ст.*

Іващенко В. Ю.

Іващенко В. Ю. «Після нас старе слов'янське варварство повернеться»: професори-іноземці та проблеми європеїзації побуту в Російській імперії на початку XIX ст. У статті розглядаються процеси, пов'язані із входженням до міського середовища іноземних учених, які на початковому етапі історії Харківського університету становили більшість університетської корпорації. На основі спогадів сучасників та інших джерел аналізується вплив іноземців на організацію міського простору, їхнє уявлення про достатній рівень життя університетського професора, прийняті в середовищі іноземних учених стратегії укладання шлюбів, а також порівнюються життєві уклади в родині іноземних та місцевих професорів.

Ключові слова: Харківський університет, європеїзація побуту, професори-іноземці, організація міського простору.

Іващенко В. Ю. «После нас старое славянское варварство воцарится»: профессора-иностранцы и проблемы европеизации частного быта в Российской империи в начале XIX в. В статье рассматриваются процессы, связанные с входжением в городскую среду иностранных ученых, которые в начальный период истории Харьковского университета составляли большинство в профессорской корпорации. На основе воспоминаний современников и других источников анализируется влияние иностранцев на организацию городского пространства, их

представление о необходимом уровне жизни университетского профессора, принятые в среде иностранных ученых стратегии заключения браков, а также сравниваются жизненные уклады в семьях иностранных и местных профессоров.

Ключевые слова: Харьковский университет, европеизация быта, профессора-иностранцы, организация городского пространства.

Ivashchenko V. Y. «After us Ancient Slavic Barbarism will reign»: Foreign Professors and the Problems of the Europeanization of Private Life in the Russian Empire in the Early XIXth Century. The article deals with the processes associated with the foreign scholars' (being the majority of professors of the university corporation of Kharkov University in its early days) entering urban environment. Based on the memoirs of contemporaries and other sources, the article analyzes the impact of foreigners on the organization of urban space, their understanding of the appropriate level of life of a university professor, marriage strategies of foreign scientists, and compares lifestyles of foreign and local professors' families.

The keywords: Kharkov University, the europeanization of life, foreign professors, the organization of urban space.

Проблема перенесення європейської «університетської ідеї» до Російської імперії має різні аспекти. Говорячи про укорінення на російському ґрунті особливого «ученого середовища», притаманного іноземним університетам, слід пам'ятати, що цей процес відбувався не лише на університетському рівні, але й на рівні повсякденних практик, коли у зіткненнях та взаємопроникненнях життєвих укладів європейських та вітчизняних учених відбувалось формування особливого професорського стилю життя.

Сучасна історіографія надає цікаві приклади розробки таких понять, як «університетський простір», «якість життя» та «світ» університетського професора [4; 6; 7]. Запропонований дослідниками інструментарій був опрацьований на матеріалах Московського та Казанського університетів, тому, досліджуючи побутові практики, що панували у професорському середовищі Харкова, ми маємо можливість проводити певні паралелі з Москвою та Казанню.

На початку XIX ст. іноземні учені склали основу університетської корпорації у Харкові: із 47 професорів та ад'юнктів, які служили тут з 1803 р. по 1814 р., 29 були іноземцями, із них – 19 німці, 7 мали слов'янське походження, 4 були французами [1, с. 488]. Розглядаючи, як ця нечисельна, але досить впливова група відбудовувала своє повсякденне життя в нових для неї умовах, ми, серед іншого, проаналізуємо вплив професорів-іноземців на організацію міського простору, їхнє уявлення про достатній рівень життя університетського професора, прийняті в середовищі іноземних учених стратегії

* Стаття підготовлена в межах Міжнародного дослідницького проекту «Трансфер та адаптація університетської освіти в Росії другої половини XVIII – першої чверті XIX ст.»

укладання шлюбів, а також порівняємо життєві уклади в родинях іноземних та місцевих професорів.

Основними джерелами з досліджуваної проблеми є спогади: автобіографія німецького ученого Х. П. Роммеля, який детально виклав історію свого перебування в Харкові в січні 1811 – червні 1814 рр. [11], спогади сина професора російської історії Г. П. Успенського про домашнє життя батька [1, с. 843-846, 884-888], подорожні замітки петербурзького чиновника, уродженця Харкова Р. М. Цебрикова, який відвідав батьківщину взимку 1813–1814 рр. і детально схарактеризував місцеве суспільство [12], а також багаточисельні мемуари вихованців Харківського університету та місцевих жителів, в яких знайшли відображення випадки девіантної поведінки професорів. Крім того, у роботі використовувались різноманітні нормативні акти, матеріали періодики, а також широкий комплекс діловодних джерел.

Більшість іноземних професорів прибули до Харкова у перше десятиріччя ХІХ ст. Багато хто із них їхав до новостворюваного університету, рятуючись від війни в Європі, дехто плекав місіонерські наміри як то «...сприяти розповсюдженню наукової культури на ще не обробленій землі» [11, с. 86], але частіше за все серед причин, які побудили іноземних професорів залишити батьківщину та переїхати до Росії, їхні біографи називають нові кар'єрні можливості та підвищення добробуту. Та й самі професори визнають, що інколи ці фактори відігравали вирішальну роль. За словами професора Ієнського університету І. С. Шада, йому запропонували такі вигідні умови, які не міг запропонувати відомому ученому жоден німецький князь: платню у 2 400 талерів, можливість поєднувати посаду професора з деякими іншими обов'язками за окрему платню, а також підйомні гроші та прогони [1, с. 498].

Слід зазначити, що уявлення про землі, на яких іноземці планували реалізувати свої таланти, були доволі туманними. Ще більш посилювала дезорієнтацію величезна територія Харківського навчального округу. Професор класичної філології Марбурзького університету Х. П. Роммель, прийнявши запрошення обійняти кафедру у Харкові, планував подорожі до Константинополя та Кавказу, малював у своїй уяві розкішні палаци татарських ханів та гареми таврійських красунь [11, с. 105].

Перше зіткнення з реальним станом речей починалось відразу після приїзду до нового місця служби. Свого часу ініціатор відкриття університету у Харкові В. Н. Каразін у промові перед харківським дворянством 31 серпня 1802 р. із піднесенням вигукував: «Цілоще наше повітря, лагідний наш клімат, здатний привабити самих іноземців, яких ми запросимо до себе» [5, с. 320]. Однак прибулі до Харкова професори, відзначивши місцеві красоти, з незадоволенням фіксували, що місто «тільки лише виходить із дикої неосвіченості» [1, с. 122]. На початку ХІХ ст. у Харкові майже не було бруківки і усюди панувала

непролазна багнока, що обумовило появу небачених в інших університетських містах так званих «грязних канікул».

Спочатку реакція іноземців на цю проблему мала характер курйозу. Так, ад'юнкт М. М. Паки-де-Совіні, взагалі відомий своїми екстравагантними вчинками, вразив харків'ян, обравши основним засобом пересування брудними вулицями ходулі [8, с. 69]. Однак вже невдовзі невпорядкованість міста всерйоз занепокоїла університетську колегію, оскільки не лише ускладнювала повсякденне життя, але й становила серйозну загрозу для здоров'я. У перші п'ять-шість років від гнилої гарячки померло кілька іноземних учених: Вілліх у 1804 р., І. Б. Барендт у 1805 р., Л. А. Умляуф у 1807 р., А. Я. Калькау, Г. І. Терлаіч, Д. І. Шмерфельд та А. Г. Рейніш в 1811 р. [1, с. 69].

Одним із перших це питання озвучив професор Л. К. Якоб. У 1807 р. він виступив на засіданні університетської ради з промовою, яка починалась наступними словами: «Стосовно жажливого санітарного стану нашого міста, вочевидь, може бути лише одна думка. Кількість бруду та гною на вулицях зростає щодня такою мірою, що потрібно побоюватися, як би під ними не були поховані не лише люди та тварини, але навіть і будинки» [1, с. 1002]. Після всебічного вивчення ситуації університет у 1811 р. знову порушив це питання, причому частина університетської корпорації висловила за необхідність переведення університету до іншого міста. Переведення так і не відбулось, але шум, піднятий університетською колегією, сприяв тому, що місцева влада в особі губернатора І. І. Бахтіна доклала чимало зусиль з очищення міста та облаштування у Харкові бруківки [1, с. 1005-1022].

Наступним серйозним випробовуванням, з яким стикались іноземні учені, був пошук житла. Деякий час професорам відводились квартири у приміщенні університету. Іноземці розглядали цю пільгу як своє невід'ємне право, і були вельми наполегливими в її отриманні. У листі професора І. Ф. Тимковського від 6 липня 1803 р. зазначалось: «іноземці часто нудні бувають; якщо захочуть додати собі ваги надмірними вимогами усіляких домашніх угідь» [1, с. 124]. У даному випадку не конкретизується, на що розраховували професори-іноземці, але, без сумніву, росіяни та іноземці мали різне уявлення про професорську квартиру. Так, під час перебування в Казанському університеті ревізор М. Л. Магницький з обуренням відзначав, що «професори Арнольд та Герман мають, перший 11, а останній – 10 покоїв» [6, с. 170], тоді як в Росії навіть у другій половині ХІХ ст. (про що свідчить статут 1863 р.), вважалось, що квартира професора може складатись із п'яти житлових кімнат, передпокою та кухні.

Невдовзі стало зрозумілим, що квартир не вистачає, і у грудні 1805 р. було прийнято рішення про виділення спеціальних квартирних грошей – 500 карбованців на рік для професорів та 200 карбованців –

для ад'юнктів. Частина професури задовольнилась найманним житлом, але більшість прагнула придбати власне: у 1810-ті рр. семеро із 16 членів ради, у тому числі іноземці, мали будинки [1, с. 1013].

Звісно, рівень добробуту професорів-іноземців помітно різнився. Так, після смерті професора Л. А. Умляуфа, який жив виключно на платню екстраординарного професора, залишилось 100 крб. та рухоме майно на суму 849 крб., значна частина якого, скоріш за все, була доставлена з Німеччини: портрет професора, дві картини, 20 томів книг, три дзеркала, декілька предметів меблі, посуд, одяг, золотий годинник та два пістолети [1, с. 943]. У той же час професор І. Є. Шад, який прибув до Харкова людиною небагатою, напередодні висилки з Росії мав кам'яний однопверховий будинок, дерев'яний двоповерховий флігель з усіма службами та надавав своїм колегам позики під проценти [1, с. 870].

Тут треба зазначити, що в перші роки існування університету, професорський оклад, хоча і був достатнім, не міг забезпечити іноземним професорам бажаного рівня життя. Утім, вони швидко адаптувалися до нових умов і значно покращили свій добробут. Візитації Харківським учбовим округом, приватні уроки, утримання пансіонерів, лікарська практика були важливим додатковим джерелом для багатьох представників ученої корпорації.

Крім того, іноземні учені як особливий привілей професорської колегії розглядали право ввозити безмитно для особистого вжитку предмети на суму до 3 000 крб. Скориставшись можливістю виписувати для себе різноманітні товари, професори-іноземці захопились торгівельними операціями, що оцінювалось місцевим населенням вкрай негативно [12, л. 45 об.], оскільки в їхніх очах така діяльність чиновників, які перебували на російській службі, була неприпустимою. Найгучніший скандал у Харківському університеті пов'язаний з ім'ям ректора А. І. Стойковича, який виписував на продаж безмитно угорське вино, стрічки, намиста, картини тощо. Після тривалого слідства Стойкович змушений був піти у відставку [1, с. 841], але такими діями іноземні професори руйнували існуючі станові порядки, привносили до місцевого суспільства уявлення про соціальну мобільність, притаманну західноєвропейським містам.

Багато хто з університетських діячів прагнув зміцнити своє становище вдалим одруженням. Вищезгаданий А. І. Стойкович одружився з поміщицею Ізюмського повіту, як писали сучасники, «жінкою некрасивою, але в якій було півтораста душ селян» [13, с. 51]. Далі, отримавши землю в Херсонській губернії, він переконав дружину продати її маєток, а селян перевести у свої новопридбані володіння, де і продав останніх. Сам після звільнення з Харківського університету переїхав до Петербургу, а «дружину кинув оплакувати її тяжку долю» [13, с. 51].

Звісно, такі кричущі випадки є скоріше виключенням, але пошуки заможної дружини були справою звичайною: так, професор К. П. Павлович взяв шлюб із вдовою, поміщицею П. Н. Боярською, яка була старшою за нього на десять років [9, с. 221-225; 10, с. 38]; Г. Г. Гесс-де-Кальве, учень Моцарта, який здобув у Харківському університеті ступінь доктора, більшу частину життя прожив у Володазі – у маєтку своєї дружини [11, с. 136], після звільнення з університету виїхав до маєтку дружини професор К. К. Нельдеген.

Спостерігалась й інша цікава тенденція. Опинившись у чужому оточенні, відчуваючи складнощі в організації саме повсякденного життя, дехто з професорів укладав шлюб із суто господарчими цілями. Харківський професор Ф. В. Пільгер одружився на «якійсь молодій російській перекупці» [11, с. 124]. У Казані багато пересудів було навколо одруження М. Сторля на служниці, Х. Ф. Френа на «домоводці» [3, с. 195-197; 6, с. 93], що навіть поклато початок досить бурхливих дискусій про пристойні мотиви для одруження.

Як змінювалось повсякдення життя після одруження свідчать спогади Х. П. Роммеля. Тільки вступивши на службу до університету молодий учений задовольнявся університетською квартирою та одним слугою. Після укладення шлюбу був знятий будиночок з маленьким садом та російською банею, значно зросло і домогосподарство: з'явилась ціла когорта «дуже товариських кріпаків, один з яких... був камердинером, другий... – кучером, третій – столяром, четвертий – кухарем», а також покоївка, кухарка та ключниця [11, с. 141-142]. Більше того, виявилось, що велика та поважна рідня була не лише важливим ресурсом, але й порушником спокою в домі. Зокрема, Роммель нарікав на досить часті візити нових родичів, які «цілими тижнями сиділи... у гостях з усім своїм скарбом та цілою свитою кріпаків, псувала... звичні дослідження та порушувала мир у домі» [11, с. 142].

Звісно, необхідність усамітнення гостро усвідомлювалась професорами, як іноземного, так і російського походження. Син професора Г. П. Успенського згадував, що більшу частину часу його батько проводив у кабінеті, який одночасно був спальнею: «Ця кімната була його світом; в інших він бував мимохідь» [1, с. 885]. Студенти, які проживали на квартирі професора, займали окремих флігель і мали власний стіл. Родина мала найману прислугу, господарством займалась дружина Г. П. Успенського [1, с. 886-887]. Відсутність гостей не гнітила господаря дому, який, окрім університету, майже ніде не бував. Але, що цікаво, практично закрите від зовнішнього світу домогосподарство професора постійно розширювалось: спочатку у зв'язку з хворобою дружини Успенського домі з'явилась її племінниця, яка взяла на себе функції господині, згодом родинне коло поповнилось зятем дочки, професором П. О. Куницьким. При цьому, відповідно на спробу молоді родини відділитися став серйозний конфлікт: дочка

отримала категоричну відмову, яка супроводжувалась забороною потрапляти батькові на очі [2, с. 805].

Таким чином, при деякій подібності життєвих укладів Х. П. Роммеля та Г. П. Успенського ми бачимо також суттєві відмінності. У випадку з професором Успенським відсікались усі зовнішні зв'язки, тоді як родинні відносини лише укріплювались. Нуклеарна родина, яку Роммель вважав єдиною можливою для університетського діяча, зайнятого індивідуальною творчістю, для Успенського була неприйнятною. Виходячи з традиційних настанов щодо сімейних відносин, відокремлення дітей він сприймав як крайню ступінь неповаги. Отже поява в університетському середовищі іноземного компоненту сприяла утвердженню в місцевому суспільстві нуклеарної родини та принципу «приватності» сімейного життя.

Зрозуміло, деякі іноземні професори у свою чергу переймали російські порядки: заводили багаточисельну челядь або користувались послугами кріпаків, наданих їм місцевими поміщиками. Так, професор Л. К. Якоб, автор праці «Про порівняльну вигідність кріпосного права та вільнонайманої праці», в якій він виступав проти кріпацтва, вже у перший рік перебування на російській службі поставив питання про спадкове дворянство та пов'язане з ним право володіти кріпаками [1, с. 840]. Ще більш показовим є епізод, пов'язаний із самогубством служниці професора А. А. Дегурова, яка була кріпосною князя Баратинського. Дізнавшись про її вагітність, Дегуров бив її по щоках, а потім «за малоросійським звичаєм» наказав відрізати косу, після чого та повісилась. Нічого негідного у цих діях не бачив ані сам Дегуров – «поборник ліберального виховання російських благородних дівчиць», ані правління університету, яке висловилося на підтримку професора [1, с. 1053-1056].

Крім того, говорячи про ступінь впливу учених іноземців на місцеве середовище слід пам'ятати, що у більшості із них доволі швидко на зміну початковому ентузіазму прийшло розчарування, пов'язане з жахливим санітарним станом міста, відсутністю належних умов для занять, сімейними негараздами. Ситуація ускладнилась з початком війни 1812 р., коли погіршились матеріальні умови та посилились антизахідні настрої.

Для більшості професорів-іноземців виходом із ситуації, що склалась, стало повернення на батьківщину або переїзд до інших університетських міст Російської імперії. При цьому вони з певним песимізмом оцінювали результати власної діяльності, зазначаючи, що «після нас старе слов'янське варварство повернеться» [11, с. 153]. Лише частина з них змогла пережити крах ілюзій та пристосуватися до нових умов. Однак завдяки зусиллям усіх перших діячів здійснилось становлення університету в Харкові, значною мірою змінилось обличчя міста, а деякі університетські традиції були сприйняті місцевим населенням як власні.

Примітки

1. *Багалеї Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. / Д. И. Багалеї. – Х., 1893–1898. –Т. 1. (1802–1815)
2. *Багалеї Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. / Д. И. Багалеї. – Х., 1906. – Т. 2. (1815–1835)
3. *Вишленкова Е. А.* Публичная и частная жизнь университетского человека Казани XIX века / Е. А. Вишленкова // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – 2004. – № 7.
4. *Вишленкова Е.* Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. Вишленкова, С. Малышева, А. Сальникова. – Казань, 2005.
5. *Каразин В. Н.* Речь, говоренная в Дворянском собрании Слободско-Украинской губернии / В. Н. Каразин // Болебрух А. Г., Куделко С. М., Хрідочкін А. В. Василь Назарович Каразин / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. – Х., 2005.
6. *Костина Т. В.* Мир университетского профессора Казани. 1804 – 1863: Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Казанский гос. ун-т / Т. В. Костина. – Казань, 2007.
7. *Кулакова И.* Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII в. / И. Кулакова. – М., 2006.
8. *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823 – 1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 т. / Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х., 2008. – Т. 1.
9. *Решетов Н.* Люди и дела давно минувших дней / Н. Решетов // Русский Архив. – 1886. – Кн. 10.
10. *Розальон – Сошальский А. Г.* Мои воспоминания / А. Г. Розальон-Сошальский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. / Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х., 2008. – Т. 1.
11. *Роммель К.-Д.* Спогади про моє життя та мій час / К.-Д. Роммель. – Х., 2001.
12. *ЦДІАУК.* – Ф. 2040. – Оп. 1. – Спр. 45: Письмо Цебрикова к старинному приятелю.
13. *Ярославский В. И.* Из воспоминаний / В. И. Ярославский // Харьковский сборник. – 1887. – Вып. 1.

Мелкопоместное дворянство Центрального Черноземья России в структуре бытовых сословных ценностей крупных помещиков в 50-90-е гг. XIX в.

Шаповалова И. В.

Шаповалова И. В. Мелкопоместное дворянство Центрального Черноземья России в структуре бытовых сословных ценностей крупных помещиков в 50-90-е гг. XIX в. В статье рассматривается проблема социально- психологической дистанцированности крупных помещиков от мелких в контексте повседневности.

Ключевые слова: дворянство, мелкие помещики, психология, быт.

Шаповалова І. В. Дрібнопомісне дворянство Центрального Черноземья Росії в структурі побутових станових цінностей великих поміщиків у 50-90-і рр. XIX ст. У статті розглядається проблема соціально-психологічної дистанційованості великих поміщиків від дрібних в контексті повсякденності.

Ключові слова: дворянство, дрібні поміщики, психологія, побут.

Shapovalova I. V. Landed Gentry of the Central Blackearth Region of Russia in the Structure of the Household Class Values of Large Landlords in the 50-90-ies of the XIX Century. In the article is examined the problem of social and psychological distancing of the large landlords from small ones in the context of everyday life.

The Keywords: gentry, small landowners, psychology, life.

Отношение к любой сословной общности со стороны других сословных корпораций или иных страт в рамках одного сословия часто выражалось весьма определенным прозвищем, которое подчеркивало саму сущность конкретной страты или сословной группы. В рамках поместного дворянства мелкопоместная страта владельцев получила прозвище “мелкотравчатые”, в основе данного словосочетания лежит уничижительный для дворянского статуса слово мелкий [17, с. 308]. Само понятие мелкотравчатый в XIX в. трактовалось филологами как луг заросший мелкой травой [8, с. 316] или имело охотничье определение, когда охотник имел до 12 собак, но без гончих. В любом случае, данное прозвище, зародившееся в среде крупноместного дворянства, однозначно подчеркивало определенную дистанцированность крупных поместных владельцев от мелких и бедных помещиков. Для этого у них были веские основания.

© Шаповалова И. В.

Различные мировоззренческие принципы и сословные ценности в крупных стратах дворянства и в семьях мелких помещиков закладывались с детства. В дореформенный период в богатых помещичьих семьях с крестьянами дети почти не общались: те жили отдельно, в деревне, и появлялись на господском дворе лишь по праздникам или в каких-то особых случаях. В деревню детей водили (а чаще возили) достаточно редко. Но наиболее тесные связи возникали у дворянских детей с обитающими в доме и усадьбе крепостными-дворовыми людьми, которые и были для них главными представителями “народа”. Богатые дворянские семьи, как правило, отличались высокой культурой и детям запрещалось чванливо относиться к слугам, так как это нарушало понятие о дворянской чести. Как свидетельствовал граф М. Д. Бутурлин: “Не слышал никогда, чтобы мой отец обозвал кого-нибудь (из прислуги) дураком. Вспылит бывало, но через две минуты все проходило и тут же подзовет для какого-нибудь приказа провинившегося человека: “Эй ты, голубчик, поди-ка сюда” всем им он говорил “голубчик”. Боже избави, чтобы мы, дети, осмелились сказать бранное слово кому-нибудь, а если кто из нас поднял бы руку в запальчивости, то велено было этим же нам отплатить... Чваниться с прислугой строжайше было нам запрещено...но (слуги-И. Ш.) ни когда не забывались перед нами...” [1, с. 68-69].

Чваниться перед прислугой и грубить ей было запрещено и в значительно более скромной по положению семье Шеншиных. “Всякая невежливость с моей стороны к кому-либо из прислуги не прошла бы мне даром”, – вспоминал А. А. Фет [1, с. 68-69]. Конечно были и исключения в семьях богатых самодуров, но правила хорошего тона запрещали крик и оскорбления в адрес слуг.

В мелкопоместных семьях все было наоборот. Территориальные мизерные рамки мелкого поместья, нередко в несколько десятин, не позволяли крепостным крестьянам иметь свое личное пространство, как в крупных поместьях. Мелкие помещики очень часто жили под одной крышей со своими крестьянами, а окружающая бытовая среда была далека от дворянских культурных ценностей. В качестве подобного примера приведем описание имения помещиков Савенковых из Щигровского уезда Курской губернии, расположенное в деревне Белый Колодезь. В 1842 г. площадь земельных угодий насчитывала 27 дес. пашни, 2 дес. усадебного места и конопляника и 0,5 дес. хворостного и строевого леса, а крепостное население состояло из одного работника мужского пола. Строевое было представлено “жилым домом об одной комнате, разного леса, с потолком дощатым, без моста (т.е., видимо, без пола) с кирпичной печью, людской избой и тремя пунями. Обстановка дома состояла из двух икон, стола с ящиком и двух стульев” [5, л. 3-3 об.]. Низкий культурный уровень мелкопоместных владельцев, в совокупности с помещичьим традиционализмом и постоянным непосредственным контактом с крепостными, приводило к включенности

помещичьих детей к эксплуатации своей “крещенной собственности”. Сводилось это к передаче распоряжений, контрольным функциям и т.д. То есть, воспитательная среда была совершенно иной, чем в крупнопоместных имениях. Это подтверждает С. Н. Терпигорев (С. Атава), выходец из тамбовских помещиков: “...отношения мелких к своим крепостным были положительно невозможные. Надо вообще принять за аксиому, что чем меньше был помещик, тем хуже и тяжелее жилось его мужикам” [17, с. 311]. Е. Н. Водовозова, характеризуя образовательный и культурный уровень “мелкотравчатых”, подчеркивает: “Книг в их домах, кроме сонника и иногда календаря, не существовало, чтением никто не занимался, и свое безделье они разнообразили сплетнями, игрою в “дурачки” и “мельники” и поедом ели друг друга... Эти грубые, а часто и совершенно безграмотные люди постоянно повторяли фразы вроде следующих: “Я- столбовой дворянин!” [3, с. 180-181]

Современники утверждают, что низкая культура и нередкая безграмотность была характерной чертой для большинства мелкопоместных дворян и это, естественно, вызывало вполне определенную социальную отчужденность у представителей верхних страт дворянства, включая губернаторов и министров. В отчете курского губернатора накануне отмены крепостного права подчеркивалось: “Отношение помещиков к крестьянам благоразумно и законно, что касается до мелкопоместных дворян, то за некоторыми исключениями, обращение их с крестьянами не всегда сообразно, т.к. образование у них менее развито. Сверх сего можно заметить и то, что за исключением некоторой части мелкопоместных дворян, остальные или вовсе не служили в здешних присутственных местах, находятся в отставке и живут большею частью по деревням и хотя живут большею частью по деревням и хотя иногда и занимаются улучшением своего благосостояния, устройством заводов и т.д., но чаще предаются совершенной праздности, которые, в свою очередь, отчуждают их от своих и взаимных отношений” [12, л. 56]. Губернатор в отчете императору подчеркивает низкий образовательный и культурный уровень мелкопоместных дворян, а так же их стремление к праздному образу жизни. То есть, он полностью их противопоставляет представителям высших страт дворянства. Такие представления о мелкопоместном дворянстве были весьма распространены в верхних стратах благородного сословия. В 1816 г. в проекте “О постепенном уничтожении рабства в России”, подготовленным на имя императора флигель-адъютантом П. Д. Киселевым указывалось на необходимость введения майданов, “...это полезно и потому, что таким образом уменьшится число мелкопоместных дворян, которые “от скудности и невежества отягощают непомерным образом бедственное состояние рабов, им принадлежавших” [16, с. 435]. Граф А. И. Чернышев, обсуждая на секретном комитете 1840 г. судьбу дворовых, предлагал: “...секретно скупать в казну мелкопоместные имения, в которых “скорее можно найти разные вымогательства, а иногда и самые истязания” [16, с. 113]. Но венцом

внутрисословной отчужденности было предложение М. Н. Муравьева в начале царствования Николая I о решении проблемы деградации мелкопоместного дворянства. Решение вопроса должно было быть весьма радикальным: “...Выселить многих на Кавказскую или Сибирскую линию, сделать из них род охранного войска, оставя им их привилегии, которые там вредны быть не могут ни для общества, ни для них...” “... Нет никакого сомнения, уверял он, что несчастные сии дворяне, имевшие собственности лишь несколько десятин земли... без неудовольствия на сие согласится...” [9, с. 208].

Примечательно, что проблема недворянского образа жизни “мелкотравчатых” подымалась на протяжении фактически всей первой половины XIX века и стала определенной аксиомой в высших стратах дворянства. Тем не менее, обобщенный образ жизни мелкопоместного дворянина в представлении верхних групп благородного сословия был таки упрощенным. На самом деле, как можно было сравнивать владельца 2-3 или 80-100 дес. с соответствующим количеством ревизских душ. Социально- культурный разрыв в рамках мелкопоместной страты был очевиден. Здесь необходимо учитывать и тот факт, что в данную страту официально переходили обедневшие среднепоместные владельцы или наследники крупного поместья после его раздела. Они, как правило, представляли верхние подгруппы мелкой страты дворянства- от 50 до 100 дес. Культурно- образовательный уровень был здесь несоизмеримо выше, тем не менее, они осознавали свое место в сословной структуре общества. Е. А. Лабзина, вспоминая свое детство в мелкопоместной семье, в частности занятия с няней, отмечает: “Когда она учила меня вышивать, то говорила: “Учись, матушка, может быть труды твои будут в жизни твоей нужны. Ежели угодно будет Богу тебя испытать бедностью, то ты, зная разныя рукоделия, не будешь терпеть нужды и будешь доставать хлеб честным образом и еще будешь веселиться” [11, с. 21]. Приучение к элементарным трудовым навыкам детей в большинстве мелкопоместных семей скорее было правилом, чем исключением. Недаром современники отмечали: “... На Руси много было мелкопоместных дворян, положение которых представляло весьма горькую участь; их быт мало отличался от крестьянского, жили они часто в избах, со своими же крепостными мужиками, и пахали, и сеяли, и убирали сами с полей свой хлебушко. Хорошо, если судьба сталкивала этих бедняков с соседними зажиточными помещиками, иной раз примут в них участие, рассуют детей по училищам или определят сына в полк на свой счет или дочери сошьют приданое” [14, с. 375-376]. Другими словами, у мелкопоместных дворян жизненный выбор был не велик, сеять “хлебушко” или благодаря щедротам богатых родственников или соседей “выбиться в люди.” Поэтому готовность к трудовой деятельности была жизненно необходимой.

Для небольшого количества мелкопоместных дворян была возможность поместить своих детей в казенные учебные заведения, число которых было

весьма ограничено, а на частные у них не было денег. В этом случае они представляли соответствующие свидетельства об отсутствии материальных средств на обучение. В одном из таких свидетельств говорилось: “Свидетельство, дано это отставному Штабс-капитану Иосифу Игнатьевичу Королеву для ходатайства об определении малолетней дочери в какое-либо женское учебное заведение на казенное содержание, в том, что Королев, не имеет никакого движимого имения и капитала, а пользуется одним пенсионом 160 руб. в год, которого едва достаточно на содержание его с семейством, заключающегося в жене и 3-х малолетних детей” [4, л. 17] Данное свидетельство было адресовано для рассмотрения предводителю дворянства Павловского уезда Воронежской губернии. Первое что обращает на себя внимание, так это просьба отца отдать дочь в любое казенное учебное заведение, понимая, что выбора у них все равно нет.

В своем письме помещик Корочанского уезда Курской губернии М. Ушаков просит предводителя дворянства Н. Е. Гонгардта, помочь ему отдать свою племянницу в казенное заведение: “Милостивый государь, Николай Егорович! Извините меня, что беспокою Вас: родная сестра жены моей Марья Ивановна Амадова, оставшись после мужа с двумя малолетними детьми безо всякого совершенного состояния, желает поместить дочь свою в казенное заведение, на казенный счет, для чего нужно от вас свидетельство, что сестра моя никакого состояния не имеет” [6, л. 1]. Данное прошение свидетельствует об отсутствии каких-либо жизненных перспектив у семьи Марьи Ивановны и вся надежда у нее на помощь родной сословной корпорации.

В пореформенный период внутрисословная отчужденность, даже пренебрежение, у представителей верхних страт дворянства к мелкопоместным владельцам осталась. В отдельных случаях даже усилилась. Во многом, это было связано с тем, что к условиям пореформенной социально-экономической модернизации мелкие поместья были готовы менее других и их деградация шла быстрыми темпами. В рассматриваемом регионе существовали целые деревни населенные исключительно мелкопоместными дворянами, чей жизненный уровень не отличался от крестьянского. По этому поводу И. Вернер указывал, применительно к 80-гг. XIX в.: “...Первую группу составляют захудалые дворяне, живущие в деревнях жизнью обыкновенных крестьян; иногда они составляют самостоятельную деревню, как, например, колония близ Курска, в которой живут однофамильцы Толмачевы, или, как называют в округе, “Толмачишки”. Дворяне эти живут в крестьянских избах, ходят в лаптях и нередко нанимаются в батраки к крестьянам. В эту же группу входят владельцы, с давних пор переехавшие в города и сдающие свои участки крестьянам; из них рекрутируются мелкие чиновники в различные канцелярии и вообще весь контингент привилегированных пролетариев” [2, с. 55]. Батрачество и готовность идти в пролетарии не как не были совместимы с понятиями дворянской чести и достоинства. Это понимали

сами мелкотравчатые и, при каждом удобном случае, старались через внешнюю атрибутику подчеркивать свой дворянский статус. Так, женщины и девушки из мелкопоместных Толмачевых на церковные праздники в местную церковь приходили в шляпах, с зонтиками, но иногда и в калошах [10, с. 57]. Этим самым, подчеркивалось, что крестьяне им не равня. Но все это, вызывало только смех у окружающих, а у представителей верхних страт дворянства досаду и разочарование.

В тоже время, в официальных документах пореформенного периода тон высказываний в адрес мелкопоместных дворян смягчается, что, вероятно, было связано с обострением в российском обществе вопроса о роли дворянства. В ряде случаев просто избегали упоминания о них, хотя из сути высказываний становилось ясно о критическом отношении к мелкопоместным дворянам. В отчете губернатора Курской губернии за 1885 г., в важнейшем разделе о хозяйственной деятельности говорилось: “... правильное ведение сельского хозяйства сделалось достоянием весьма не многих крупных хозяев” [13, л. 5]. Прямого указания на хозяйственную нерадивость мелкопоместных дворян нет, но характер высказывания прямо подчеркивает это.

Примечательны в этом плане мемуары. Предводитель Коротоякского уездного дворянства Воронежской губернии Л. М. Савелов в своих “Воспоминаниях”, описывая 90-е гг. XIX в., делит все дворянство на две категории: дворянство и мелкопоместное дворянство. По сути он их противопоставляет. Если было необходимо подчеркнуть никчемность дворянина, то обязательно подчеркивался его статус мелкопоместного. В других случаях указывались должность, чин или просто частный титул-дворянин. В качестве примера можно привести следующие характеристики, данные Савеловым: “Протоколистом дворянской опеки была своего рода знаменитость- Николай Варнавович Ляхов, тип дореформенного канцеляриста, ему было бесконечное количество лет, он был местным мелкопоместным дворянином и с юных лет занимал эту должность. Иногда он избирался и членом опеки, но несмотря на множество лет, проведенных в опеке, она не блистала у него большим порядком, хотя дел в ней было совсем не много” или “Субботин, мелкопоместный дворянин, ничего не изображал (не представлял- В. Ш.), неожиданно попал в члены управы, прослужил одно трехлетие и исчез с нашего горизонта” [15, с. 31, 40].

Кроме базовых культурных и образовательных ценностей мелкотравчатых, владельцев крупных имений шокировала сама система взаимоотношений в мелкопоместной среде, которая, как считали они, позорит дворянское достоинство. С. Н. Терпигорев (С. Атава) в рассказе “Дворянин Евстигней Чарыков” из цикла “Потревоженные тени”, основанном на детских и юношеских воспоминаниях, рисует подобную картину. “...Но мы слышали однажды и целое большое рассуждение об этих всевятских помещиках (мелкопоместных- И. Ш.)”. Был у нас

однажды дядя Сережа, брат отца, который был в то время представителем, и при нем кто-то приехал из соседей и рассказывал, что сейчас, проезжая по Всесвятскому, видел возмутительную сцену- драку Зыбиных с Чарыковыми, в которых принимали участие и их крестьяне, вооруженные чем попало и бывшие господ тоже по чем попало.

Этот сосед приехал перед самым обедом, и когда сели за стол, он начал рассказывать.

Слушая его, дядя был возмущен и все говорил, что допускать существование подобных дворян- это значит позорить всех остальных, все сословие.

- Но что же с ними делать?- возражали ему.

- Приписать их куда-нибудь, к другому какому-нибудь сословию. Те сословия податные - им все равно.

- Но это значит лишить их дворянского звания.

- Об этом я и говорю.

- Но тогда, по произволу, можно будет, чуть что, и других лишать дворянского звания.

- Непременно!

- Но к чему же тогда это поведет?

- А вот к тому, что этой срамоты не будет.

- Все равно они будут драться.

- Но тогда не будут говорить, что это дворяне дерутся. Позора сословного не будет, соблазна не будет” [18, с. 270-271].

Е. Н. Водовозова подтверждает бытовые зарисовки из жизни мелкопоместных, представленные у Терпигорева. “Там, где мелкопоместные жили в близком соседстве один от другого, они вечно ссорились между собой, взводили друг на друга ужасающие обвинения, подавали друг на друга жалобы властям. Когда бы вы ни проходили по грязной улице, застроенной их домами, всегда раздавались их крики, угрозы друг другу, брань, слезы.

... Нередко среди улицы происходили жесточайшие драки: я сама была свидетельницей одной из них в 1855 г. Две соседки, особенно сильно враждовавшие между собой из-за детей, ошпарили кипятком одна другую. Обе они кричали так, что все соседи начали выбегать на улицу и ну бросать в друг друга камнями, обрубками, а затем сцепились и начали давать друг другу пинки, таскать за волосы, царапать лицо...К двум враждовавшим сторонам прибежали их дети, родственники и крепостные, уже вооруженные дубинами, ухватами, сковородами. Драка сразу приняла свирепый характер,- это уже были два враждебных отряда: они бросались молотить один другого дубинами, ухватами, сковородами; некоторые, сцепившись, таскали один другого за волосы, кусали” [3, с. 181] Современники отмечали особую активность в этих разборках и в издевательствах над крепостными мелкопоместных женщин [7, с. 208].

Таким образом, как дореформенный период, так и пореформенный внутри поместного дворянства существовала психологическая дистанцированность высших страт от низших. Уничжительное отношение к “мелкотравчатым” доходило даже до того, что бы вообще их исключить из дворянского сословия, дабы они не позорили его. Такая социально- психологическая дистанция была опосредована разительной несхожестью в повседневной деятельности отдельных страт дворянства. Внутри самой мелкопоместной страты, так же, существовала относительно большая дистанцированность низших подгрупп (до 10 дес.) от верхних подгрупп (около 100 дес.). Представители верхних подгрупп мелкопоместного дворянства по уровню образованности и культуре близко подходили к среднепоместному дворянству, так как, в мелкопоместное дворянство переходили средние помещики после дробления имений или разорения.

Примечания

1. *Бокова В.* Отроку благочестие блюсти... Как наставляли дворянских детей / В. Бокова. – М., 2010.
2. *Вернер И.* Землевладение и земледелие в Курской губернии / И. Вернер // Русская мысль. – Год восьмой. – Книга IV. – М., 1887.
3. *Водовозова Е. Н.* На заре жизни. В 2 т. / Е. Н. Водовозова. – М., 1987. – Т. 1.
4. *ГАВО.* – Ф. И- 30. – Оп. 1. – Д. 2288.
5. *ГАКО.* – Ф. 59. – Оп. 2. – Д. 3213.
6. *ГАКО.* – Ф. 341. – Оп.1. – Д. 126.
7. *Головин А. В.* Записки для немногих / А. В. Головин. – СПб., 2004.
8. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х тт. / В. И. Даль. – М., 1998. – Т. 2.
9. *Долбилов М. Д.* “... Считал себя обязанным в сем участвовать”. Почему М. Н. Муравьев не отрекся от “Союза благоденствия”? / М. Д. Долбилов // Декабристы. Актуальные проблемы и новые подходы. – М., 2008.
10. *Донченко Ю. В.* Курские дни князя Саши Ратиева / Ю. В. Донченко. – Курск, 2007.
11. *Лабзина Е. А.* Воспоминания. Описание жизни одной благородной женщины / Е. А. Лабзина. – М., 1996.
12. *РГИА.* – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 64.
13. *РГИА.* – Ф. 1284. – Оп. 223. – Д. 65.
14. *Сабанеева Е. А.* Воспоминания о былом / Е. А. Сабанеева // История жизни одной благородной женщины. – М., 1996.
15. *Савелов Л. М.* Из воспоминаний. 1892–1902 / Л. М. Савелов. – Воронеж, 1996.
16. *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. / В. И. Семевский. – СПб., 1888. – Т. 1.

17. *Терпигорев С. Н.* (Атава С.) Собрание сочинений. / С. Н. Терпигорев. – СПб., 1899. – Т. 1. – Ч. 1.
18. *Терпигорев С. Н.* (Атава С.) Потревоженные тени / С. Н. Терпигорев. – М., 1998.

УДК 94: [373.3: 614.2] (477.54) "18/19"

Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії)

Жуков С. М.

Жуков С. М. Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії). У статті охарактеризовано санітарно-гігієнічний стан земських шкіл Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., заходи місцевого самоврядування, спрямовані на формулювання санітарних вимог та їх дотримання, реакцію селянства на ці дії. Проаналізовано вплив умов навчання на стан здоров'я учасників навчального процесу, названо «професійні» захворювання народних учителів.

Ключові слова: земська школа, санітарія, шкільна гігієна, народний учитель

Жуков С. Н. Санитарно-гигиеническое состояние земских школ и его влияние на здоровье учеников и учителей во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Харьковской губернии). В статье охарактеризовано санитарно-гигиеническое состояние земских школ Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX вв., описаны действия местного самоуправления, направленные на соблюдение санитарных норм, реакция на них крестьянства. Проанализировано влияние условий обучения на состояние здоровья участников учебного процесса, перечислены «профессиональные» заболевания народных учителей.

Ключевые слова: земская школа, санитария, школьная гигиена, народный учитель

Zhukov S. Sanitary and Hygienic Condition of the Krarkiv Province's Zemski Schools and its Influence on the Pupil's and Teacher's Health (the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries). The

article is devoted to the analysis of the sanitary and hygienic condition of the zemski schools of the Kharkiv province in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries. The condition of the school's buildings had been shown, the local self-government activities in the field of its improvement in sanitaric way had been discribed. The learning environment conditions on the pupil's and teachers health had been anlyzed, the «professional» teacher's diseases had been listed.

The Key words: zemstvo, peasant school, sanitation, hygiene

Історичний досвід розбудови мережі початкових народних училищ у пореформеній Росії цікавий, перш за все, як приклад ефективної взаємодії громадськості, органів місцевого самоврядування, управління, а згодом і уряду в одній з найважливіших для розвитку суспільства і держави галузей. На сьогоднішній день існує багата й різноманітна історіографія історії земської школи. Більшість дослідників на сучасному етапі акцентують увагу на аналізі кількісних показників шкільного будівництва, розмірах учительських зарплат, змісті навчальних програм тощо. Повсякденному життю сільської школи приділяється менше уваги, хоча в цьому напрямку зроблено певні кроки завдяки низці як загальних [6; 7; 33], так і регіональних досліджень [36; 43; 49], написаних здебільшого російськими істориками.

Дана стаття є спробою аналізу санітарно-гігієнічного стану земських училищ і його впливу на здоров'я учасників навчального процесу у другій половині XIX – на початку XX ст. на джерельному матеріалі Харківської губернії. Всебічне вивчення цих питань убачається неможливим без характеристики заходів місцевого самоврядування, спрямованих на встановлення і забезпечення дотримання санітарних вимог щодо шкільних приміщень.

У досліджуваній період спалахи епідемій, що охоплювали різні за площею території, були мало не щорічним явищем. Друга половина 70-х – 90-ті рр. XIX ст. відзначились спалахами дифтериту [30, с. 41-45; 35, с. 7-10], скарлатини [35, с. 4-7; 41, с. 91], віспи [32, с. 75; 35, с. 11-14]. Холера [50], черевний [35, с. 15-21] і сипний тиф [35, с. 21-24] принесли багато лиха на початку XX ст.

У якості карантинного заходу органи місцевого самоврядування неодноразово вдавались до тимчасового припинення занять. Так, восени 1883 р. школи Зміївського повіту через епідемію віспи було закрито на місяць [18, арк. 5Г], навесні 1900 р. у шести училищах Сумського повіту п'ять тижнів не відбувались заняття через виявлення у дітей кору [14, арк. 8].

Перманентний характер епідемій був зумовлений не лише недостатньою ефективністю профілактичних і карантинних заходів земської медицини, а й низьким рівнем санітарно-гігієнічної культури сільських жителів. Так, на початку XX ст. у селах Валківського повіту не було жодної лазні [38, с. 27].

Слід зазначити, що середина – друга половина XIX ст. – це період зародження і становлення гігієни і санітарії як самостійних наукових дисциплін. Праці М. Петенкофера, Ф. Ерісмана, В. Португалова, О. Доброславіна, присвячені різним аспектам як загальної, так і галузевої, зокрема шкільної, гігієни викликали зацікавлення і жваве обговорення у науковому середовищі. З 1878 року у Росії друкувався журнал «Здоровье», зорієнтований на широке коло читачів.

Значна частина земських діячів, медиків й освітян воліли бачити земську школу не тільки інструментом розповсюдження писемності, а центром просвітницької діяльності, зразком, на який мали рівнятись селяни. М. Демков у своєму підручнику педагогіки давав настанову майбутнім освітянам: «Учитель не повинен миритись із недоліками приміщень училищ..., заспокоюючи себе думкою, що... не на нього покладена відповідальність, за те..., що загрожує життю і здоров'ю дітей» [24, с. 158]. «Руководство для народных училищ», складене М. Білокопитовим вимагало від завідувачів навчальних закладів тримати у них дзеркало, рукомийник тощо [3, с. 16]. Послідовно відстоювали необхідність запровадження викладання основ гігієни у народних школах Харківщини окружні земські лікарі С. Ігумнов і Е. Файст [42, с. 77]. Інспектори народних училищ теж розуміли важливість школи і виступали за посилення її ролі як осередку пропаганди правил гігієни [16, арк. 31, 34-35]. Однак просвітницька діяльність не завжди знаходила розуміння у селян. Так, протягом 1902–1905 рр. Черкасько-Бишкінська громада неодноразово зверталась до різних інстанцій з проханням звільнити з місцевої школи учителя Петра Сукачова через «нелюдське поведіння з дітьми». Перевірка виявила, що жорстокість педагога проявлялась у суворих вимогах щодо охайності й дотримання дітьми правил особистої гігієни [10, арк. 1, 5, 10-12].

Стан шкільних будівель далеко не завжди відповідав не тільки санітарно-гігієнічним вимогам, а й нормам елементарної безпеки. Практика розширення шкільної мережі у Харківській губернії у 1860-х – 1890-х рр. передбачала надання приміщень для училища та догляд за ними сільськими громадами, які нерідко замість будівництва нових виділяли під школи старі хати. Заняття проводились навіть у будівлях, стан яких можна було охарактеризувати як аварійний. Згідно з рапортом Петра Панова, вчителя училища вовчанських хуторів, поданим восени 1871 р., з літа воно залишалось непобіленим, стеля осипалась, кризь щілини у стінах можна було бачити, що відбувається надворі [22, арк. 13-13 зв.]. Аналогічна ситуація була наприкінці 1870-х рр. у русько-тишківській школі (Харківський повіт): узимку учитель з учнями був змушений вичищати класну кімнату від снігу, а під час осінніх злив заняття взагалі припинялись [47]. Скарги учителів, інспекторські звіти 70-х – 80-х рр. XIX ст. малюють доволі неприглядну картину: у більшості училищ – земляна нерівна підлога, маленькі немиті вікна без подвійних рам, вкрита гнилою соломною

стріха, щури, відсутність належної вентиляції, високий рівень вологи, погане освітлення. Відсутність роздягальні змушувало учнів залишати верхній одяг просто на підлозі, порожніх партах у класній кімнаті, а взимку навіть не знімати його. Погана теплоізоляція, недостатнє опалення призводило до випадків, коли «чорнило замерзло, у дітей мало не одмерзли руки і ноги, не могло бути ніякої роботи» [5, с. 15]. Підлога нерідко милась один-два рази на рік, а подекуди бруд просто вигрібався лопатами. Не розуміли селяни необхідності вентиляції класних кімнат. Так, узимку 1879/80 року громада села Основа відмовилась виплачувати заробітну плату учительці через те, що остання «тепло випускає, дрова даремно спалює» [47]. Утім явище, яке отримало у тогочасній російській публіцистиці назву «воздухобязнь», було характерним не тільки для селян, а й для частини вчителів, які, побоюючись можливої застуди, залишали у шкільних приміщеннях «тяжке повітря», що негативно впливало на здоров'я школярів і викладачів [2, с. 64-66].

У другій половині XIX ст. чимало сільських шкіл вимушені були ділити приміщення із арештантськими кімнатами, волосними правліннями. Подібне сусідство негативно впливало на організацію навчального процесу, не сприяло воно й підтриманню чистоти у класних кімнатах. Так, у великоданилівській школі (Харківський повіт) класну кімнату відділяла від сільської управи лише ширма. У приміщенні постійно купчилились люди у верхньому одязі, які наносили бруд [47].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. земськими лікарями Харківщини виробляються рекомендації щодо проектування навчальних приміщень [29, с. 105-111]. Ці настанови було взято за основу при укладанні Правил шкільного будівництва, затвердженого Харківськими губернськими земськими зборами у 1898 р. Ними встановлювались санітарні норми, пропорції співвідношення площі вікон до площі підлоги, мінімальний об'єм повітря, що мав приходиться на одного учня. У шкільному приміщенні передбачалось облаштування теплої роздягальні і аптечної шафки [44, с. 11]. Під час реалізації урядової програми по запровадженню загальної початкової освіти на початку XX ст. новозбудовані училища приймались до експлуатації комісією, до якої входили земський інженер, санітарний лікар і завідувач відділом народної освіти при земській управі [11, арк. 3]. Так, за даними на 1914 р., із 106 земських шкіл Зміївського повіту лише 21 було збудовано з порушеннями. У 52 училищах об'єм повітря, що приходився на одного учня, був меншим від затвердженої норми [39, с. 90-97]. Отже, головною причиною недотримання правил санітарії у даному випадку було перепопнення шкіл, яке стало актуальною проблемою ще з 90-х рр. XIX ст.

Тим не менш, на межі XIX і XX ст. санітарний стан земських шкіл Харківської губернії суттєво покращився: більшість шкіл мали дерев'яну фарбовану підлогу, побілені ззовні і зсередини стіни, якісні віконні рами [15, арк. 12]. У той же час, не припинялись скарги на несвоєчасне

виконання сільським громадами своїх обов'язків щодо ремонту шкільних будівель [37, с. 8]. У правильно збудованих училищах нерідко допускались порушення санітарно-гігієнічних норм. Так, у Пушкінській школі Стратилатівської волості Ізюмського повіту інспектор під час перевірки звернув увагу учительки на те, що діжку з питною водою не можна ставити під вішалкою для верхнього одягу [16, арк. 28].

Окремо слід зупинитись на шкільних меблях. У 1860–1880-х рр. особливій уваги їхній конструкції та якості не приділялось. Ось опис типової шкільної парти того часу: «Хлопчина, докладаючи чималих зусиль, щоб залізити на лаву, сидів на ній так, що ноги не доставали до підлоги; під час письма йому було не просто покласти руку на стіл, який був занадто високим і далеко розташованим від лави» [25, с. 31-32]. Довжина парти складала біля 6-8 аршин, за нею могло розміститись до 12-14 учнів. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. Ф. Ерісманом було вироблено принципи гігієни сидіння, на основі яких було спроектовано модель пристосованої для молодшого шкільного віку парти. Довжина парти Ерісмана мала становити 1,5-2 аршини і була розрахована на двох-трьох учнів [7, с. 373]. Креслення парт надавалися теслярам, які наймалися земством для обладнання шкіл, однак ті часто-густо не звертали на них уваги. Втім на подібні недоліки земство дивилось крізь пальці.

Заняття у школі тривали від чотирьох до шести годин на день, якщо додати до цього час, що витрачався дітьми на подолання шляху від дому до училища і назад, з'ясується що в школяра витрати часу, пов'язані з навчанням були доволі значними. Питання якої б то не було організації харчування у школі до початку XX ст. не ставилось узагалі. Сніданком і обідом учня взимку найчастіше був шматок житнього хліба. Це сприяло погіршенню самопочуття, підвищенню рівню втомлюваності. Опікуючись здоров'ям дітей, земства закликають сільські громади взяти участь в організації гарячого харчування у школах. З початку 1912 р. Харківське повітове земство забезпечило народні училища посудом, столовими меблями, на попечителів було покладено зобов'язання організації закупівлі і доставки до школи продуктів: круп, сала, хліба [46]. З аналогічною ініціативою виступило Валківське земство, однак вона не знайшла суттєвої підтримки у місцевого селянства, лише у двох школах (новокамишевській і добровольській) справу харчування було організовано добре [38, с. 27]. У решті повітів губернії подібне не практикувалось узагалі.

Під час Першої світової війни земська школа Харківщини переживала не найкращі часи. Суттєво погіршилось фінансування освіти, не закуповувались ліки для шкільних аптечок [40, с. 24], селяни ухилялись від ремонту будівель, не надавали дрова для опалення приміщень [13, арк. 24; 21, арк. 12].

Отже, санітарно-гігієнічний стан шкільних будівель у селах Харківської губернії був далеким від ідеального. Обстеження учнів петербурзьких

шкіл, проведене професором Ф. Ерісманом, підтверджувало думку про те, що навчання у школі шкідливе для здоров'я дитини: біля половини усіх учнів сьомих класів виявились короткозорими і мали викривлення хребта [29, с. 107]. Аналогічне обстеження, проведене у земських школах другої медичної дільниці Харківського повіту у 1887 р., виявило, що більшість захворювань учнів є інфекційними, спровокованими способом життя селян: з 973 обстежених осіб у трьох було виявлено сифіліс, у десятих – коросту, у 93 – залишкові симптоми натуральної віспи. Навіть катар слизової оболонки очей, на який страждала значна частина учнів, було спровоковано, найімовірніше, не стільки наявністю пилу в навчальних приміщеннях, скільки нестачею вітаміну А в раціоні дітей. Хоча школярі скаржились на швидку втомлюваність, головний біль, хронічних хвороб за три роки навчання вони заробити не встигали [29, с. 108]. Саме тому на велику кількість порушень санітарно-гігієнічних норм у земських школах контролюючі інстанції не звертали великої уваги. В якості ілюстрації можна навести цитату з виступу вовчанського земського лікаря Світловського: «Проїшовши справжню спартанську школу, яку проходить кожна наша селянська дитина, яка доживає до шкільного віку, переживши голод, холод, тісноту, духоту ..., вона з успіхом навчиться грамоті й усьому, що може дати народна школа навіть у найнезручніших умовах... Коли дитина не учаділа у власній хаті, вона легко просидить у школі якісь там чотири години занять» [1, с. 124].

Якщо ученя проводив у школі максимум по декілька годин на день у зимові місяці протягом трьох навчальних років, то сільський педагог, чие життя і діяльність було нерозривно пов'язані з народним училищем, ризикував набагато більше. Житло учителя, як правило, розташовувалось у тому самому будинку, що й навчальні приміщення, до 1890-х рр. траплялись випадки, коли працівники освіти було змушені ночувати прямо у класних кімнатах. Облаштування учительських квартир рідко можна було назвати комфортним, часто-густо це було не що інше як «комора, відділена від класу перегородкою, що не доходила до стелі, з солом'яною на дерев'яній підлозі «для тепла», з угарною піччю, яку не завжди було чим топити» [34, с. 3]. Непроста специфіка роботи у сільській школі, важкі умови життя, низька заробітна плата і спричинене цим бідне на поживні речовини харчування призводило до того, що через декілька років праці у школі «квітуча здорова людина перетворювалась на жалюгідну апатичну істоту» [4, с. 102]. Джерелом до вивчення стану здоров'я педагогічного персоналу можуть слугувати їхні клопотання до земських органів про отримання грошової допомоги або відпустки для лікування [8, арк. 48; 9, арк. 1 зв.-2; 19, арк. 52], а також результати обстежень, що здійснювались земською медичною службою. До, хвороб, що були найбільше розповсюдженими в учительському середовищі, можна віднести, насамперед, захворювання легенів (туберкульоз, плеврит), серцево-судинної (серцева недостатність) і кровоносної (анемія)

систем, опорно-рухового апарату (ревматизм). Так, у 1913 р. до земських органів Харківської губернії звернулось 37 хронічно хворих учителів, з них 16 страждали від туберкульозу, 12 – від малокров'я. Також зустрічались випадки виразки шлунку, серцевої недостатності, захворювання органів зору тощо [17, арк. 4-6]. Супутниками багатьох сільських педагогів були хронічна перевтома і нервові розлади. Так, лише за перше півріччя 1907/1908 навчального року серед учителів Харківського повіту було виявлено 18 подібних випадків [31, с. 32-35]. Ослаблений через низку чинників імунітет учителів негативно впливав на організацію навчального процесу: щозими застуда виводила з ладу значну кількість педагогів. Зокрема, взимку 1917/1918 року запасні учителі Богодухівського повіту не мали змоги замінити усіх хворих [20, арк. 5].

Отже, такі захворювання як туберкульоз, анемія, ревматизм, короткозорість, запалення слизової оболонки очей можна назвати «професійними» хворобами сільського учительства, так як вони були спровоковані, насамперед, специфічними умовами життя і праці, зокрема, санітарно-гігієнічним станом шкіл і поганим харчуванням.

Земське самоврядування Харківської губернії намагалось полегшити становище учителів, які підірвали здоров'я. Однак, разова грошова допомога не могла вирішити проблему, оплата лікування на кримських і кавказьких курортах була скоріше виключенням, ніж правилом [23, арк. 42-44; 26, с. 33; 27, с. 93-95], а ініціативу з відкриття загальноземського учительського санаторію, що виникла під час реалізації програми по запровадженню загальної початкової освіти на початку ХХ ст., так і не було реалізовано [45; 48].

Таким чином, санітарно-гігієнічний стан земських шкіл Харківської губернії протягом усього періоду їх існування був далеким від ідеального. Початок розбудови мережі народних училищ збігся у часі зі становленням шкільної санітарії і гігієни як галузевих дисциплін, виробленням відповідної нормативної бази. Діяльність піонерів просвітництва у пореформеному селі багато у чому була новаторською. Серйозною перешкодою на їхньому шляху була специфіка роботи в селянському середовищі, незрозуміння й неприйняття ним багатьох модернізаційних заходів. На рубежі ХІХ і ХХ ст., завдяки перекладанню основного тягаря витрат на освіту на місцеве самоврядування і державний бюджет, вдалось зробити важливі кроки у напрямку покращення санітарно-гігієнічного стану земських шкіл Харківської губернії, однак усі питання розв'язати не вдалось. Зниження рівня імунітету, зумовлене низьким рівнем життя, важкими умовами праці, зробили захворювання легенів, суглобів, органів зору, травної і кровоносної систем, нервові розлади «професійними» хворобами сільських учителів. Здоров'я школярів значно менше потерпало від несприятливих умов навчання, насамперед, через поівняно невелику тривалість процесу отримання освіти.

Примітки

1. *Абрамов Я. В.* Что сделало земство и что оно делает / Я. В. Абрамов. – СПб., 1889.
2. *Бекарюков Д. Д.* Роль учителя в деле санитарного благоустройства школы / Д. Д. Бекарюков // Школа, земство и учитель. – М., 1911.
3. *Белокопытов Н. А.* Руководство для народных училищ, церковно-приходских школ, городских, приходских и других начальных училищ разного наименования / Н. А. Белокопытов. – Харьков, 1889.
4. *Блинков В.* Письмо в редакцию «Русского начального учителя» / В. Блинков // Русский начальный учитель. – 1905. – № 5.
5. *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905–1920) / Г. Васькович // Мандрівець. – 1995. – № 2.
6. *Галкин П. В.* Земство и народное образование / П. В. Галкин // Земское самоуправление в России, 1864–1918: В 2 кн. – М, 2005. – Кн. 2: 1905–1918.
7. *Галкин П. В.* Земство и народное образование во второй половине ХІХ в. / П. В. Галкин // Земское самоуправление в России, 1864–1918: В 2 кн. – М., 2005. – Кн. 1: 1864–1904.
8. *ДАСО.* – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 33.
9. *ДАСО.* – Ф. 254. – Оп. 1. – Спр. 22.
10. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 782.
11. *ДАХО.* – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 39.
12. *ДАХО.* – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 86.
13. *ДАХО.* – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 111.
14. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 789.
15. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 790.
16. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 821.
17. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 877.
18. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 171.
19. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3013.
20. *ДАХО.* – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 12.
21. *ДАХО.* – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 20.
22. *ДАХО.* – Ф. 637. – Оп. 1. – Спр. 1.
23. *ДАХО.* – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 2.
24. *Демков М. И.* Учебник педагогики для учительских семинарий, женских гимназий и для народных учителей / М. И. Демков. – М., 1916. – Ч. II.
25. *Дидрихсон А.* Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909 / А. Дидрихсон. – М., 1911.
26. *Доклады 48* очередному Богодуховскому уездному собранию. По народному образованию. – Богодухов, 1912.

27. Доклады Змиевской уездной земской управы очередному земскому собранию сессии 1911 года и чрезвычайного собрания 30 апреля 1911 г. – Змиев, 1912.
28. Журналы XLVI/XIX очередного Лебединского уездного земского собрания 10, 11, 12, 13 и 14 октября 1910 года. С приложениями. – Лебедин, 1911.
29. Журналы заседаний очередного земского собрания Харьковского уезда июньской сессии 1887 года. – Харьков, 1887.
30. Журналы очередного земского собрания Харьковской губернии с 6-го по 18-е декабря 1879 года. – Харьков, 1880.
31. Журналы чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания. Заседаний 14 декабря 1907 г. и 20 февраля 1908 г. С приложениями. – Харьков, 1908.
32. Журналы экстренного Лебединского уездного земского собрания 18-го и 19-го января 1882 года. С приложениями. – Харьков, 1882.
33. Зубков И. В. Учительская интеллигенция России в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / И. В. Зубков. – М., 2008.
34. Игумнов С. Н. Земство и третий элемент / С. Н. Игумнов. – Харьков, 1914.
35. Игумнов С. Н. Эпидемии в Харьковской губернии в 1897–1909 годах / С. Н. Игумнов – Харьков, 1911.
36. Илюха О. П. Повседневная жизнь сельского учительства Карелии (конец XIX – начало XX в.) / О. П. Илюха // Известия Уральского государственного университета. – 2009. – № 4(66).
37. Отчёт Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1912 год. – Валки, 1913.
38. Отчёт Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1913 год. – Валки, 1914.
39. Отчёт о начальных училищах Змиевского уезда за 1914 год. – Змиев, 1915.
40. Отчёты Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1914 год. – Валки, 1915.
41. Отчёты и доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию Харьковского уезда июньской сессии 1889 года. – Харьков, 1889.
42. Отчёты и доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию Харьковского уезда. Октябрьской сессии 1886 года. – Харьков, 1886.
43. Резник В. И. Гигиеническая оценка школьной мебели XIX века в Таврической губернии / В. И. Резник // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 35.

44. Свод постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов губернской управы и комиссий за десять лет (с 1890 по 1899 г. включительно) с приложениями. – Харьков, 1901.
45. Утро. – 1907. – 5 июля
46. Утро. – 1912. – 17 января.
47. Харьков. – 1880. – 12 февраля.
48. Центр. – 1907. – 3 января.
49. Черкасова Н. Н. Повседневная жизнь земских учителей российской провинции во второй половине XIX – начале XX веков: на материалах Курской губернии: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Н. Н. Черкасова. – Курск, 2006.
50. Южный край. – 1910. – 7 декабря.

УДК 94: 329 (477)"18/19"

Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення

Наумов С. О.

Наумов С. О. Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення. У статті зроблена спроба з'ясувати дослідницькі можливості історії повсякдення у вивченні практики українського руху імперської доби, зокрема національної пропаганди.

Ключові слова: націоналізм, національний рух, пропаганда, повсякдення.

Наумов С. А. Национальная пропаганда имперского периода средствами повседневности. В статье предпринята попытка выяснить исследовательские возможности истории повседневности в изучении практики украинского движения имперского периода, в частности национальной пропаганды.

Ключевые слова: национализм, национальное движение, пропаганда, повседневность.

Naumov S. O. National Propaganda by the Means of Everyday Life in the Imperial Age. In the paper an attempt is being made to find out the research potentialities of history of everyday life for the investigation of Ukrainian national movement including national propaganda of the Imperial age.

The keywords: nationalism, national movement, propaganda, everyday life.

Сучасним західним працям з історії національних рухів, або, як їх здебільшого в даному випадку називають, націоналізмів, притаманне яскраво виражене прагнення до ревізії, деконструкції, радикальної зміни акцентів і пріоритетів у визначенні предмета, методології і технології, інструментарію і мови дослідження. Для того, щоб переконатися у справедливості цього зауваження, достатньо переглянути «теми року» журналу «Ab Imperio», який позиціонує свій напрям як «дослідження з нової імперської історії та націоналізму» і на пострадянському просторі є найбільш авторитетним у цьому питанні виданням (подаються мовою оригіналу, щоб зберегти гру слів і конотації): «Грани и границы империи» (2003 р.); «Археология памяти империи и нации: конфликтующие версии имперского, национального и регионального прошлого» (2004 р.); «Языки самоописания империи и многонационального государства» (2005 р.); «Антропология языков самоописания империи и нации» (2006 р.); «Imperium знания и власть умолчаний» (2007 р.); «Возделывая „имперский сад“» (2008 р.); «Номо империи: человек в имперской ситуации множественной темпоральности и гетерогенного пространства» (2009 р.); «Друзья, враги и соседи: придание смысла имперскому политическому, экономическому и социальному порядку» (2010 р.).

Популярне нині розуміння нації як «уявленої спільноти» (за Б. Андерсоном) чи, тим більше, «винайденої традиції» (за Е. Хобсбаумом) стимулює вивчення передусім способу, характеру цього «уявлення» чи «винайдення» або, інакше кажучи, не самої нації як історичного явища, її становлення і самореалізації, а «націоналізму» як специфічного світобачення. В одному з чисел «Ab Imperio» редакція наголошувала, що домінуючою тенденцією наразі є відхід «від досліджень нації як структури, як історично тривалої самосвідомої спільноти або простору гомогенного дискурсу – заради дослідження націоналізму як процесу, як складного дискурсивного поля, простору практик і конкуренції» [10, с. 11]. Інакше кажучи, саме творення націоналістичного дискурсу, процес «націоналізації» історії, культури, свідомості, суспільних і повсякденних практик тощо мали б бути в центрі сучасних досліджень.

В цьому сенсі для вітчизняних дослідників національного руху виглядає особливо актуальним пошук і застосування нетрадиційних підходів, методик і інструментів, що дозволило б як віднайти нові грані українського націоналізму, визначити типове й особливе в його розвитку, так і з'ясувати дослідницькі можливості концепцій і технологій, розроблених на матеріалі інших націй. Поміж іншим, видається перспективним використання можливостей порівняно нових напрямів історичних досліджень, які недостатньо чи взагалі не застосовувалися при вивченні даної проблеми. Серед таких напрямів може бути, зокрема, історія повсякдення, звернення до якої здатне допомогти простежити проникнення національної ідеології в буденний

світ людини, прояви національних почуттів, настроїв і практик у її щоденному житті та ін.

Одну з перших (якщо не єдину) спроб такого роду здійснив свого часу тепер уже широко відомий дослідник української проблематики в імперському контексті С. Єкельчик. У 1993 р. була опублікована (англійською) його стаття, яка в російському перекладі побачила світ лише в 2006 р. [4].

Автор висловив радикальну і далеко не бездоганну тезу, за якою повсякденне життя українського діяча (в даному випадку – українофіла другої половини XIX ст.) в Російській імперії було не просто важливою, а по суті єдиною можливою територією реалізації національної ідентичності і, відповідно, ведення національної пропаганди: «Простір для вираження національних і опозиційних почуттів обмежувався домом патріота, його (чи її) одягом, віддаванням переваги національним блюдам, напоям, зачіскою, характерними вусами й аркушем паперу (для літературної творчості – С. Н.)» [4, с. 24]. Аналізуючи конкретні прояви подібної практики, він робить висновок про цілеспрямоване творення українофілами особливого національного дискурсу в одязі, їжі, інтер'єрі й архітектурі помешкань і навіть у власному зовнішньому вигляді. Йдучи вслід за відомим французьким семіологом Р. Бартом, С. Єкельчик доводить, що всі предмети побуту в такому разі виконують роль «знаків-функцій» і несуть у собі, крім очевидного основного, практичного, ще й латентне символічне значення, смислові конотації. Останні, власне, й слугують засобом прихованої національної пропаганди, популяризації створеного українофілами національного історичного й культурного міфу. Для прикладу, використання елементів народного одягу у різних його варіантах, на думку С. Єкельчика, свідчить про об'єднання двох парадигм української національної міфології – козацької і селянської та прагнення дистанціюватись від традиційного на той час для культурних верств суспільства костюма, щоб продемонструвати відмінність українців від «колонізаторів», матеріалізувавши таким чином бінарні опозиції «Росія – Україна», «імперія – нація». Навіши достатньо велику кількість подібних прикладів, автор упевнено робить узагальнюючий висновок, що «українофіли виробляли новий комунікативний код, що складався з певних функцій-знаків. Цей код був потрібен їм для передачі нового змісту – конструктивної національної міфології, здатної об'єднати всіх українців» [4, с. 53].

Беззаперечно, запропонований С. Єкельчиком підхід є цікавим і відкриває нові перспективи у вивченні національного руху – тим більше, що він ґрунтується на серйозній і придатній саме для цього випадку методології. Адаже семіологія (семіотика) досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем, включаючи й системи міфів, ритуалів тощо. Виходячи з того, що будь-які культурні феномени неминуче закріплені в знаках, семіологія досліджує значення, якими людина в процесі соціальної діяльності наділяє весь предметний

світ. У цьому зв'язку застосування її інструментарію може відкрити широкі можливості для дослідження латентної, нелегальної пропаганди, а саме способів кодування і трансляції закритої, офіційно не дозволеної інформації у недемократичних суспільствах.

Разом з тим зміст статті С. Єскельчика викликає немало запитань, особливо щодо підбору джерел, адекватності сформульованих висновків їх аргументації, вихідним положенням, які в іншому випадку можна було б назвати фактичною основою дослідження. Справа в тім, що він спирається, як правило, не на традиційні історичні джерела, а на українську художню літературу XIX ст. Остання ж, певною мірою відображаючи суспільні реалії, в той же час сама була знаряддям (чи не основним) національної пропаганди у той час. Тому виведені в ній образи й сюжети нерідко свідомо наповнювались відповідною символікою, «націоналізувались» письменниками.

Далеко не завжди переконливо й логічно виглядають і узагальнення С. Єскельчика. Ті ж висновки щодо одягу викликають сумнів з огляду на відомий факт популярності «малоросійського» костюма в XIX ст. не лише серед етнічних українців, а й серед великоросів. Сам С. Єскельчик наводить факти про моду на народний костюм серед людей, котрі не мали жодного відношення до націоналізму, в Харкові і навіть у Москві [4, с. 38]. У Полтаві губернський маршалок (предводитель дворянства) «постійно перевдягався в українську національну ношу», чим викликав підозру поліцейського агента [8, с. 280]. До речі, не раз зафіксована в джерелах підозрливість і увага поліції до «носіїв» такого одягу, за який можна було потрапити і до в'язниці [11, с. 124], сама по собі робила подібний спосіб пропаганди недоцільним. В інших випадках «простий» одяг використовувався, щоб полегшити інтелігентам зближення з простолюдом – про це постійно згадує неперевершений знавець історії українських громад В. Міяковський [8, с. 311, 319, 321 та ін.]

Взагалі С. Єскельчик обходить питання про мотивацію дій українофілів, без урахування якого в принципі неможливо вирішити, мала місце в тому або іншому випадку пропаганда чи щось інше. Через це подекуди його праця набуває просто кумедного характеру, коли в буденних речах він намагається віднайти глибоко прихований потаємний зміст. Так, зустрівши згадку про «борщ по-гетманськи» і гречані галушки, С. Єскельчик без вагань надає їм ритуального значення: «Поглощение этих блюд имело символический смысл для украинофилов – так продолжалась кулинарная традиция старой элиты канувшего в прошлое украинского государства (или же это была изобретенная квазиисторическая традиция с тем же смыслом)» [4, с. 44].

Специфічна методика цього автора може поставити під сумнів саму можливість використання ресурсів історії повсякдення для дослідження національної пропаганди. Ці сумніви підсилюються особливостями самої історії повсякдення. Адже вона як напрям історичних досліджень

(принаймні в її сучасному стані в Україні) більше породжує питань, аніж відповідей. Як зауважено в одній з останніх праць з цієї проблематики, ще «на початку 1980-х років німецький соціолог Норберт Еліас, описуючи відносно новий на той час історіографічний напрям – історію повсякденності, – зауважив, що ця царина «поки що ані риба, ані м'ясо». За минулі більш ніж 25 років, незважаючи на великий потік наукової літератури, історики так і не досягли консенсусу щодо визначення даного підходу» [9, с. 48].

Звернення до «традиційних» джерел дає змогу розвіяти окреслені сумніви принаймні в першій їх частині. Є надійні підтвердження того, що функціонування українського національного руху дійсно було пов'язане з практиками повсякдення в тому чи іншому вигляді. Інша справа, що зарахування тієї чи іншої практики саме до повсякдення не безпроблемне, й може поділитися одними дослідниками й заперечуватися іншими.

Можливо, найбільш показовий і контроверсійний у цьому плані приклад – свята, річниці народження й смерті, похорони тощо. Такі події активно використовувалися українськими діячами XIX – початку XX ст. з демонстраційною і пропагандистською метою. Як згадували учасники Чернігівської громади, вона «не проминала відповідної нагоди, щоб демонструвати й підтримати українську справу: чи то на похороні – вінком з українським написом, чи то адресою, написаною українською мовою...» [3, с. 484]. Святування 100-річного ювілею нової української літератури, яке з різних причин відбувалося двічі – в 1898 і 1903 рр., ретельно готувалося практично всім тогочасним українством і стало визначною подією національного життя, відправним пунктом патріотичної активності для багатьох відомих діячів [1, с. 416; 2, т. 2, с. 10; 5, с. 158]. Справжніми віхами в розвитку національного руху були шевченківські роковини, які обов'язково, з залученням широкого кола симпатиків, відзначали всі українські організації, підводячи підсумки своєї роботи та визначаючи завдання на перспективу. Відзначення столітнього ювілею Т. Шевченка фактично перетворилося в загальноукраїнську акцію протесту. Ювілеї І. Франка, І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка, О. Русова та інших, вшанування померлих Б. Грінченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших так само були помітними подіями в національному житті, слугували потужним інструментом пробудження «національного sentimentu» та творення «національного міфу». Проте, за тим-таки Н. Еліасом, свята, як небуденні події, не можуть бути віднесені до повсякденності, є елементом «не-повсякденності». Якщо ж розуміти повсякдення як життєвий світ людини, її «звичайні» побутові практики (на відміну від «високих сфер» – політики, науки, мистецтва тощо) і брати до уваги не індивідуума «тут і зараз», а відносно тривалі періоди та соціальні групи (сім'я, сусіди, виробничий колектив, населений пункт тощо), то в такому разі не можна не визнати, що народження і смерть, великі й малі

свята постійно супроводжують людей, є «нормальною», а отже, й повсюду звичною, буденною складовою їхнього «простого» життя.

Ще один подібний приклад – музично-драматичне мистецтво, від аматорства до професійного театру. Мистецтво, зрозуміло, не є складовою буденного життя. Разом з тим певні його елементи неодмінно присутні в повсякденній (якщо не розуміти цей вираз буквально) практиці, «звичайному» житті багатьох людей. Природний потяг українців до музики, пісні, сценічного слова використовувався в практиці українського руху передусім для пробудження національного сентименту і формування, як тоді говорилося, «суголосного ґрунту», тобто кола симпатиків. Як згадувала С. Русова, «адміністрація вважала, що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а й суспільне явище, що в тяжкі часи заборони і слова і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гасло... Мик. Вит. знав, що національне почуття мучить чимось живитись, і що рідна пісня й є тією найліпшою поживою» [12, кн. 2, с. 152]. Ф. Савченко додавав, що «таким самим гаслом був і кобзар О. Вересай» [13, с. 49].

Як підкреслюється в сучасних наукових дослідженнях, сценічне мистецтво виконувало не тільки естетичну, а й націєтворчу функцію. Його фундатори, керуючись патріотичною мотивацією, реалізовували етносоціальні функції драматичного мистецтва за допомогою комплексу художньо-естетичних засобів – побутового репертуару, етнографічного характеру костюмів, декорацій, хореографічних заставок (19, с. 1, 16). В українському русі, особливо в останній третині XIX ст., театру як знаряддю патріотичної пропаганди надавалось великої ваги. С. Русова таким чином оцінювала його значення: «Це був наче перший дзвін, що в темряві придушеної національної свідомості кликав до пробудження» [12, кн. 3, с. 148]. На думку Є. Чикаленка, український театр того часу «став найбільшим фактором у справі відродження української нації» [18, с. 81].

Нерідко з уподобань і аматорських занять музично-драматичним мистецтвом, в яких поєднувалися завжди підозріла для влади «українськість» і легальність, зрештою складались групи патріотів, які ставали опорою нелегальних організацій або й утворювали згодом їхні осередки. В цьому відношенні помітною і результативною була робота Українських студентських громад. Так, при Харківській громаді існували драматичний гурток і хор під керівництвом Д. Антоновича, Ю. Колларда і Г. Хоткевича. Вони часто і з незмінним успіхом виступали не лише в Харкові, а й у інших містах. Подібні колективи закладались студентами на місцях під час канікул, а згодом продовжували свою діяльність самостійно. Особливий хист у їх організації виявив різноманітно обдарований Ю. Коллард. Створені ним аматорські драматичні гуртки посіяли перші зерна національної самосвідомості не в одну душу. В. Андрієвський пізніше згадував:

„В такий спосіб Юрко без шуму й крику, без голосних зборів і віч та без літератури... робив велике діло освідомлення провінційного громадянства” [2, т. 1, с. 90].

Звернення до історичної тематики в піснях, думках, виставах, активна підтримка й популяризація мистецтва кобзарів слугували й творенню «українського історичного міфу», формуванню й пропагуванню образу «старої доброї України» з її вільнолюбством, демократизмом та ін., а також таких базових для націоналізму положень, як давність і тяглість національних традицій і культури, славне минуле і безвідрадний теперішній стан народу, національне гноблення і гнобителів та ін.

«Проблемним» елементом повсякдення можна вважати зовнішній вигляд населених пунктів, зокрема, архітектуру й пам'ятники. Сучасники й дослідники відзначали наявність місцевого колориту в архітектурі й інтер'єрі помешкань за імперської доби. Проте впродовж XIX ст. це, як правило, було зумовлено звичайним, неконцептуалізованим слідуванням традиційним особливостям їх будівництва й облаштування. Натомість присутність в архітектурі Наддніпрянщини початку XX ст. «українського стилю» є сенс пов'язати з процесом націєтворення – і як складову «високої» культури, і як засіб пропаганди. Його поява, між іншим, стала відображенням загальноєвропейського культурного процесу, а саме поширенням у мистецтві модерну, якому притаманний інтерес до культурної спадщини, національного колориту. Але вже та обставина, що цей колорит бачився митцями українським, а не, скажімо, російським, свідчить на користь усвідомленого вибору. Підтвердженням цього є й належність творців чи замовників споруд у національному стилі до українського руху. Для прикладу, в Харкові у стилі українського неobaroco був споруджений будинок І. Бойка (архітектор С. Тимошенко). Приміщення художнього училища (архітектори К. Жуков і М. Піскунов) мало черепичні дахи хатньої форми, майолікові панно на флангах з блакитно-золотавим фризом по центру. При цьому К. Жуков, С. Тимошенко і ще один харківський архітектор Є. Сердюк належали до архітектурно-художнього відділу Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка, який у літературі називають ідейним і організаційним центром формування українського модерну, а саме товариство місцевий губернатор вважав «центром мазепинського руху». Крім того, С. Тимошенко й І. Бойко входили до складу українських партій, Є. Сердюк фігурував в «українському» списку на виборах до IV Державної Думи [14, № 38, с. 2].

Активісти українського руху добре розуміли значення монументальної пропаганди. Не випадково ключовою подією святкування вже згаданого вікового ювілею нової української літератури було відкриття пам'ятника І. Котляревському, чому передувала тривала боротьба за право зробити напис на пам'ятнику українською мовою. Впродовж багатьох років українство безуспішно боролось за спорудження пам'ятника Т. Шевченку.

Варто згадати й приклад «контрпропаганди» – спробу підірвати пам'ятник О. Пушкіну в Харкові (1904 р.). Її мотивація цікава якраз усвідомленням інструментального значення пам'ятника – як знаряддя пропаганди і своєрідного маркера, засобу окреслення і творення образу національної території: «На території Слобідської України, традиції якої сягають аж до славних часів Гетьмана Богдана, не має бути нікому і ніякого монумента з чужинців... Шевченко є наш геніальний поет, а Пушкін ваш, так кому швидше має бути пам'ятник на Україні?!» [17, ф. 336, оп. 1, спр. 794, арк. 21].

Що стосується тих елементів людського життя, які без вагань можуть бути віднесені до повсякдення, то їх використання у практиці національного руху теж мало місце. Найбільш помітним у цьому відношенні було Братство тарасівців (1890-і рр.). Поставивши за мету «відживити й виробити серед інтелігенції й народу національні почування вкраїнські», тарасівці вважали одним із найрезультативніших засобів її досягнення особистий приклад, неухильне слідування правилу «бути консеквентними у всьому українцями» [16, с. 24].

З кінця XIX ст. більш радикально налаштовані українські діячі й організації з пропагандистською метою значну увагу стали приділяти українській мові як засобу повсякденного спілкування, нерідко – ексклюзивного. Про те, наскільки це було помітним явищем і справляло враження в російськомовному міському середовищі, свідчать численні згадки сучасників. Навіть старше покоління українських діячів вражало в тарасівцях „незвична впертість в боротьбі за рідну мову, яку змагались вони запровадити в життя” [15, с. 57]. В пропагандистському запалі деякі особи вдавалися до екстравагантних способів: О. Макаренко, один із лідерів Української народної партії, до прислуги звертався російською, а з рівними говорив українською, підкреслюючи тим її вищість [7, с. 281].

Націонал-радикали вважали однією з необхідних умов формування нації «українізацію» родини і сімейного побуту. У тарасівців вона вважалася обов'язком кожного члена організації. Постійну наполегливу роботу в цьому напрямку підтверджує, наприклад, листування М. Коцюбинського: «Що там синочок наш, які слова вивчив. Не вчить тільки по-московському, бо як дитина звикне, то трудно буде одвикнути...» [6, с. 21]. В відомих своїми крайнощами «Десяти заповідях УНП» містилися пункти про дотримання не лише української мови, в тому числі у родині, а й українського в етнічному відношенні складу сім'ї [17, ф. 304, оп. 1, спр. 1. арк. 59].

Зрештою, й «національний дискурс» одягу, про який писав С. Єкельчик, існував не лише в добу українофільських громад, а й пізніше. Полубляв ходити в козацькому жупані тарасівець О. Кривко, як згадували його односельчани. У спогадах селян про

М. Коцюбинського неодноразово підкреслюється, що він залюбки носив українське вбрання [15, с. 58, 61, 62].

Проте загалом не можна не визнати, що зв'язок між національною пропагандою і «справжнім» повсякденням виглядав таким чином: чим ближче до першого, тим далі від другого. Питання про питому вагу засобів повсякдення в національній пропаганді має сенс, але буде риторичним, оскільки предметно відповісти на нього поки що неможливо через недостатність відповідної інформації. Можна припустити, що кількість вона могла бути значною, маючи на увазі, як багато учасників руху і як часто їх практикували. Проте в межах багатоспрямованої, організованої діяльності українських осередків цей ресурс був присутній невеликою мірою і з часом усе більше поступався місцем традиційним вербальним – як усним, так і писемним – засобам.

Примітки

1. *Алчевська Х. О.* Твори / Х. О. Алчевська. – К., 1990.
2. *Андрієвський В.* Три громади: Спогади з 1885–1917 рр. / В. Андрієвський. – Львів, 1938. – Т. 1-2.
3. *Грінченко М.* Чернігівська Українська Громада: Спогади / М. Грінченко, А. Верзилів // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928.
4. *Єкельчик С.* Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX века / С. Єкельчик // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3.
5. *Єфремов С.* На святі Котляревського (3 згадок самовидця) / С. Єфремов // Київська старовина. – 1998. – № 5.
6. *Козуб, С.* Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців» / С. Козуб // Твори М. Коцюбинського. – Х.; К., 1930. – Т. 7.
7. *Мицюк О.* Уривки спогадів і роздумів / О. Мицюк // Самостійна думка. – Чернівці, 1935. – Кн. 4.
8. *Міяковський В.* Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя / В. Міяковський. – Нью-Йорк, 1984.
9. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – К., 2009. – Ч. 1.
10. *От редакции.* В поисках модуса описания сообщества солидарного социального действия и коллективной лояльности // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3.
11. *Рудницький С.* Дело о ношении хлопманского костюма (Справа Амоса Звидницького, Анатолієвого брата) / С. Рудницький // За сто літ. – 1928. – Кн. 2.
12. *Русова С.* Мої спомини. 1879–1915 / С. Русова // За сто літ. – 1928. – Кн. 2-3.
13. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Х.; К., 1930.
14. *Сніп.* – Х., 1912.

15. *Спогади* про Михайла Коцюбинського. – К., 1962.
16. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали.* – Б. м., 1983. – Т. 1.
17. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві.* – Ф. 304, 336.
18. *Чикаленко, Є.* Твори / Є. Чикаленко. – К., 2003. – Т. 1. – Спогади, 1861–1907.
19. *Шкода, Н. А.* Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в національно-культурному відродженні: Автореф. дис. ...канд. іст. наук / Н. А. Шкода. – Запоріжжя, 2006.

УДК 394:316.334.56(477) «1904/1910»

Повсякденне життя міст України на початку ХХ ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.)

Чорний Д. М.

Чорний Д. М. Повсякденне життя міст України на початку ХХ ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.). У статті розкрито особливості життя деяких категорій постійного і непостійного населення, девіантної поведінки, розвитку благоустрою на основі співставлення опублікованих даних та архівних матеріалів анкет міст. Показано, як еволюція систем водопостачання, опалення приміщень змінювала повсякденне життя мешканців міст.

Ключові слова: повсякденність, місто, жебрак, поліцейський, водопостачання, опалення.

Черный Д. Н. Повседневная жизнь городов Украины в начале ХХ в. (по материалам анкет городов Российской империи 1904–1910 гг.). В статье раскрыты особенности жизни некоторых категорий постоянного и непостоянного населения, девиантного поведения, развития благоустройства на основе сопоставления опубликованных данных и архивных материалов анкет городов. Показано, как эволюция систем водоснабжения, отопления помещений изменяла повседневную жизнь жителей городов.

Ключевые слова: повседневность, город, нищий, полицейский, водоснабжение, отопление.

Chorniy D. M. *Everyday life of Ukrainian Cities in the Early Twentieth Century (Based on the Questionnaires of Cities of the Russian Empire 1904–1910).* The features of life some categories of permanent and nonpermanent population, deviant behavior, development utilities based on a comparison of published data and archival materials questionnaires of cities has analyzed in the paper. Shows how the evolution of systems of water supply, heating changed the everyday life of city dwellers.
The keywords: everyday life, city, beggar, policeman, water-supply, heating.

Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується зростанням уваги до таких нових напрямків, як історія повсякденності, культурна історія, мікроісторія. В їх рамках в Україні багато зроблено для дослідження різних аспектів життя населення у добу середньовіччя та ранньомодерні часи. Залучення методів усної історії сприяє розгортанню студій повсякденної дійсності радянської доби. На цьому фоні значно скромнішими виглядають напрацювання щодо особливостей життя мешканців міст Російської імперії в останній період її існування.

Теоретичних аспектів проблеми повсякденного життя населення торкаються публікації Е. В. Долгих, О. Колястрок, Ю. Обертрайс [7; 11; 12; 23, с. 3–18]. Конкретні питання повсякденного життя Києва, Москви, Казані, провінційних міст деяких регіонів імперії висвітлені Д. Ю. Аверіною-Луговою, О. А. Вішленковою, О. Л. Вільшанською, А. Н. Зоріним, В. Ругою, А. Кокоревим [1–4; 8; 21], на сторінках містознавчих праць О. П. Прищепи, Д. М. Чорного [18; 22]. Зусиллями Ю. І. Кир'янова, В. І. Кізченко досліджено життєвий рівень та культуру пролетаріату імперії [9–10], а на початку ХХІ ст. В. Б. Молчановим – життєвий рівень міського населення Правобережжя [15]. Торкаються відповідних сюжетів автори узагальнюючих монографій з історії Росії [14; 20]. Проте така складова проблеми, як суспільний побут межі ХІХ–ХХ ст., залишається малодослідженою. Можна цілком погодитися з Є. В. Долгих, який зазначав: «Попри велику кількість статистики, обстежень, мемуарів, фотографій, важко визначити межі того, що ж являв собою суспільний побут міст Російської імперії того часу» [7, с. 49]. Однією з причин такої ситуації є певна обмеженість джерельної бази, на яку спираються дослідники. Вона охоплює, переважно, матеріали загальнодержавної статистики, періодичну пресу, мемуари, художню літературу. Але таке джерело, як анкети міст імперії, досі не використовувалося для дослідження повсякденного життя.

Метою даної публікації є спроба визначити інформаційний потенціал анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр. та показати можливості використання масових статистичних даних для відтворення структур повсякденного життя мешканців різних категорій міст.

Анкети міст Імперії готувалися різними підрозділами Міністерства внутрішніх справ (МВС) і зберігаються у відповідних фондах

Російського державного історичного архіву (РГИА) у Санкт-Петербурзі. Центральний статистичний комітет (ЦСК) МВС імперії регулярно збирав дані, які відклались у фонді 1290, опис 5 «Сведения о городах, промышленной и финансовой статистике: экономическом состоянии городов, народонаселении, количестве промышленных предприятий, учебных заведений, типографий, рабочих; государственные доходы и расходы, налоги, деятельность банков, сберегательных касс, учреждений мелкого кредита; ремесленных заведений» у 1812–1916 рр., де у справах окремих губерній накопичені дані про міста, в тому числі їхні бюджети, засоби сполучення, театри та кінотеатри, ярмарки та інші [19, ф. 1290, оп. 5, спр. 199, 215, 230, 248]. Головне управління у справах місцевого господарства МВС Російської імперії також здійснювало власний облік та обстеження міст. Важливі матеріали, що стосуються теми нашого дослідження, зосереджені у відділі міського господарства, фонд 1288, опис 25 «Статистические сведения о числе городов и их населении по губерниям и областям России 1913–1915 гг., общие статистические сведения о числе городов и их населении. 1825–1915 гг.». Частина матеріалів ЦСК були оброблені та опубліковані у 1906 р. та 1914 р. [5; 6].

Співставлення анкет, що зберігаються в архіві, із опублікованими даними свідчить, що частина зібраних матеріалів не знайшла відображення в названих публікаціях. Вивчення в комплексі архівних і опублікованих статистичних даних дає важливу інформацію для відтворення особливостей різних сторін повсякденного життя мешканців великих і малих населених пунктів, з'ясування сприйняття владними структурами і городянами змін, що відбулись у містах на початку ХХ ст.

В анкетах наявна багатопланова інформація про кількість населення, що є «традиційним» при аналізі міського життя. У контексті нашого дослідження привертає увагу той факт, що анкети 1904–1908 рр. передбачали подання відомостей про деякі професійні групи (військові, поліцейські, робітники, візники, учні, викладачі), національну та конфесійну належність, про жебраків та паломників [19, ф. 1290, оп. 5, спр. 199, арк. 11, 36, 40 зв, 50 зв та ін.]. Але в опублікованому статистичному збірнику «Города России в 1904 году» дані про останніх відсутні, а 1910 р. відповідні пункти не включені до анкет. На нашу думку, цей факт пов'язаний із тим, що жебрацтво та паломництво, які протягом тривалого часу сприймалися громадськістю в системі координат, притаманних середньовіччю, традиційному суспільству, усе більше усвідомлювалися і трактувалися з модерних позицій. Релігійний підтекст, що в православній традиції поєднував ці категорії і надавав їм певного суспільного статусу, поступово витіснявся. На початку ХХ ст. жебрацтво перетворювалося на один з видів правопорушення [16], а паломництво ще не набуло у суспільній свідомості явища, типологічно наближеного до туризму. Тому, вірогідно, укладачі анкети 1910 р. не знайшли для них

місця, залишивши лише пункт про кількість храмів та монастирів по містах.

У опублікованих даних анкет міст містяться сухі відомості про штатну кількість поліцейських та виправних закладів. Архівні матеріали дозволяють скласти уявлення про повсякденне життя поліцейських, скоригувати поширений у частині наукових та публіцистичних видань стереотип про Російську імперію як державу, що надавала значні переваги зайнятим у цій сфері державної служби, про фактичне перебування поліцейських над іншими верствами населення. Як свідчать архівні дані, праця поліцейського не була престижною і добре оплачуваною, що викликало значну плінність кадрів. У Бердянську з положених за штатом 71 городових [6, с. 551] постійно працювали 30–40 осіб [19, ф. 1288, спр. 187, арк. 261–262]. У Пирятині, Прилуках, Зінькові, Миргороді, Оріхові, Ногайську, Мелітополі повсякденним явищем було залишення служби поліцейськими, в тому числі для тимчасового підробітку [19, ф. 1288, спр. 187, арк. 158 зв–159, 167 зв–168, 170 зв, 171 зв, 263, 263 зв, 267 зв]. Зокрема, у Генічеську багато з них уходили на заробітки на літній час [19, ф. 1288, спр. 187, арк. 268], і це в портовому місті, де влітку збільшувалась кількість сезонних робітників, становлячи до 8% постійного населення міста!

В анкетах, що зберігаються у фонді 1288 Головного управління по справах місцевого господарства МВС, є дані про характер криміногенної ситуації у різних типах міст, за якими можна відтворити особливості девіантної поведінки городян. Так, у 14 з 17 міст Полтавської губернії найпоширенішим явищем були крадіжки. У семи населених пунктах до них «додавалися» «буйства», шахрайства, порушення тиші, підпали. Схожа ситуація фіксується по містах Півдня України. Звертає на себе увагу та обставина, що чим більшим є місто, тим різноманітнішим та серйознішим стає «набір» злочинів. Так, у Кременчуці, в якому проживало понад 80 тис. мешканців, повсякденного характеру набули крадіжки, шахрайства, «буйства»; у Бердянську – крадіжки, поранення, порушення тиші; у Прилуках – крадіжки, грабунки, підпали. Анкети яскраво свідчать про те, що 30 тис. населення ставало для міста рубежем, який означав урізноманітнення асоціальної поведінки [19, 1288, оп. 5, 1911, спр. 187, арк. 156–268].

На початку ХХ ст. відбулись помітні зміни у таких сферах повсякденного життя городян, як водопостачання та опалення. Анкети дозволяють простежити динаміку зрушень, порівняти ситуацію у містах різних регіонів. Так, у 1904 р. 52% міст лівобережних губерній та майже 64% міст Правобережжя використовували річки як головне джерело води. Через шість років анкети зафіксували поліпшення водопостачання, яке проявилось в тому, що на перший план виходе колодязна вода. У Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській губерніях всі міста, крім Золотоноші та Нікополя, почали надавати перевагу останній, яка була

екологічно безпечніша і якісніша за річкову; на Правобережжі 27 з 33 міст, тобто 82%, почали більше використовувати колодязну воду. У Волинській, Чернігівській, Харківській, Катеринославській губерніях міські самоврядування почали розвивати різні типи колодязів: звичайні, артезіанські, абіссинські. Як свідчить приклад Чернігова, позитивний досвід впровадження артезіанських колодязів обумовив створення водогону саме на воді з підземних джерел [13, с. 56-60], а не на річковій, що дотепер гарантує жителям міста якісну воду, зменшує витрати на її очищення.

Згідно обрахунків того часу, вважалися достатніми добові витрати води на одного жителя міста 150-200 літрів [17, с. 481]. Тому використання переважно річкової води означало, що протягом дня відносно велику кількість часу мешканці мали витратити на походи на річку або, у більших містах, підлаштовувати розпорядок дня до приїзду водовозів. Біля річки відбувалось прання білизни. Ці місця ставали зоною контакту між жінками, не менш важливою, ніж міський ринок.

Використання колодязів почало змінювати характер життя міст. Відтепер суттєво скорочувалась кількість часу на похід по воду, тому що колодязі були більш-менш пропорційно розташовані по вулицях міста. Наявність їх мережі сприяла покращенню боротьби з пожежами, давала більше можливостей для поливання вулиць, адже пилюка була одним з найхарактерніших та найдошкульніших проявів недостатнього благоустрою міст Півдня Росії. Наступним кроком, що змінював повсякденне життя городян у бік ще більшого полегшення життя, стало створення водогонів, які можна було провести у власний будинок [13, с. 56-60]. Таким чином мешканці отримували як економічний вигоду, так і істотно поліпшували свій побут, адже більше часу могли приділяти роботі або відпочинку.

Сукупність інших, на перший погляд одноманітних і сухих даних анкет про використання різних видів палива, їх вартість дозволяє відтворити особливості еволюції домобудівництва, зокрема, зміну систем опалення помешкань, вантажоперевезень по містах тощо. Так, 1904 р. у 58 містах Харківської, Катеринославської, Київської, Волинської, Подільської губерній головним джерелом опалення були дрова. Вугілля використовували 8 з 10 міст Катеринославщини, що не дивно, адже саме тут розташовувався Донецький вугільний басейн. У сусідній Харківській губернії менше половини населених пунктів використовували разом із дровами вугілля. На Правобережжі цей вид палива споживали Київ та Кам'янець-Подільський; у решті міст використовувались дрова, солома, торф [5, с. 114-115, 256-257]. У 1910 р. ситуація змінилась. Всі міста Катеринославщини, 13 з 17 міст Харківщини, 9 з 12 Київщини, 5 з 12 Волині, 4 з 9 Поділля використовували вугілля [6, с. 425, 586-587, 590-591]. Поширення нового виду палива обумовило зміни у багатьох аспектах повсякденного життя міської людини. Оскільки 1 кг донецького вугілля виділяв 7,3 тис. ккал тепла, в той час як сухої деревини – 3,6-3,8 тис. ккал,

торфу – 4,8-5,6 тис. ккал [17, с. 515-516], його потрібно було купувати вдвічі менше, ніж дров, в 1,3 рази менше, ніж торфу.

Використання вугілля не могло не викликати змін у характері вантажоперевезень по містах. Відомо, що один сажень кубічний дров важив близько 300 пуд, а вугілля – 670 пуд [17, с. 503-504]. Тож ломові візники мали пристосовувати свій транспорт під новий вид палива, посилюючи ходову частину: перевезення об'ємних дров і менш об'ємного вугілля збільшило навантаження на одну підводу. Враховуючи цю обставину, можна зрозуміти зростання скарг мешканців великих міст на поганий стан бруківки, яка була непристосована до появи нових вантажних возів і швидко псувалася, збільшення шуму на вулицях міст та заходи міських дум щодо вдосконалення правил перевезень для ломовиків (визначення порядку руху, навіть обмеження пересування вантажних хур під час світлового дня тощо) [22, с. 191-192, 196-199].

Поширення вугілля викликало необхідність вдосконалення системи вентиляції повітря, тому що для спалення 1 кг дров необхідно було 6 м³ повітря, а вугілля – 18 м³ [17, с. 516]. Відтепер у новобудовах треба було розраховувати пічне опалення на використання кількох видів палива, що призводило до подорожчання будівництва. Водночас замість стосів дров на подвір'ях домовласники могли облаштовувати менші за розмірами термінали для зберігання вугілля. Таким чином модернізувався зовнішній вигляд будинків та прилеглої території.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що матеріали анкет міст Російської імперії, як надруковані у виданнях «Города России в 1904 году» та «Города России в 1910 году», так і ті, що зберігаються в архівах, допомагають значно розширити уявлення про повсякденне життя міст, починаючи від кількості та сезонних міграцій населення до змін у побуті, системі проведення вільного часу.

Примітки

1. *Аверіна-Лугова Д. Ю.* Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Д. Ю. Аверіна-Лугова. – Запоріжжя, 2009.
2. *Вишленкова Е. А.* Культура повсякденності провінціального міста: Казань и казанцы в XIX-XX вв. / Вишленкова Е. А., Мальшева С. Ю., Сальникова А. А. – Казань, 2008.
3. *Вільшанська О. Л.* Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6.
4. *Вільшанська О. Л.* Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К., 2009.

5. Города России в 1904 году. – СПб, 1906.
6. Города России в 1910 году. – СПб, 1914.
7. Долгих Е. В. Городская повседневность рубежа XIX–XX вв.: структура общественного быта / Е. В. Долгих // Вестник Москов. ун-та. – 2010 – Сер. 8: История.
8. Зорин А. Н. Застройка и экология малых городов. Опыт регионального историко-этнографического исследования / А. Н. Зорин. – [Казань], 1990.
9. Кизченко В. И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма / В. И. Кизченко. – К., 1990.
10. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Ю. И. Кирьянов. – М.: Наука, 1979.
11. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Х., 2008.
12. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1.
13. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1905–1909 гг. – Чернигов, 1909.
14. Мионов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Мионов. – СПб., 1999. – Т. 1-2.
15. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005.
16. Нищие // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. 41.
17. Полный карманный техник / Сост. С. Н. Ванков. – 2-е изд, испр. и доп. – СПб., 1914.
18. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищепя. – Рівне, 2010.
19. Российский государственный исторический архив. Санкт-Петербург.
20. Россия в начале XX века / А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, Л. С. Гатагова и др. – М., 2002.
21. Руга В. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века / В. Руга, А. Кокорев. – М., 2006.
22. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х., 2007.
23. Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Х., 2004.

Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльності в період непу

Волосник Ю. П.

Волосник Ю. П. Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльності в період непу. В статті висвітлюється такий аспект повсякденного життя непманів, як девіантна поведінка, детермінована трансформаційними процесами, що відбулися в суспільстві в роки революції та воєнного комунізму. Аналізуються також різноманітні форми спротиву підприємців політиці радянської держави.

Ключові слова: повсякденність, девіантна поведінка, спротив, непмани, підприємці.

Волосник Ю. П. Новая буржуазия: черты повседневной жизни и деятельности в период нэпа. В статье освещается такой аспект повседневной жизни нэпманов, как девіантное поведение, детерминированное трансформационными процессами, которые произошли в обществе в годы революции и воєнного коммунизма. Анализируются также формы повседневного сопротивления предпринимателей политике советского государства.

Ключевые слова: повседневность, девіантное поведение, сопротивление, нэпманы, предприниматели.

Volosnik Y. P. New Bourgeoisie: Traits of Daily Life and Behavior in the NEP Period. This article is devoted to some aspects of nepman's everyday life such as deviant behaviour. It is demonstrated that it was determined by transformational processes occurred in society in the years of revolution and war communism. Also, forms of private entrepreneurs' resistance to the soviet government are analysed.

The Keywords: everyday life, deviant behaviour, resistance, nepmans, private entrepreneurs.

Повсякденне життя непманської буржуазії належить до числа тих наукових проблем, що, на жаль, все ще залишаються надто фрагментарно вивченими в історіографії, хоча історія нової буржуазії вже отримала певне висвітлення у роботах дослідників непу [13, 17, 18]. Тому є вельми актуальним об'єктивне дослідження цього питання, оскільки саме у повсякденній практиці відбувалось становлення нової буржуазії як певної верстви суспільства, її функціонування в народному господарстві та спротив підприємців класовій політиці держави «диктатури пролетаріату».

© Волосник Ю. П.

Мета статті – проаналізувати деякі риси повсякденного життя та діяльності нової буржуазії та форми її спротиву в 1920-ті роки.

Хронологічні рамки статті: 1921–1929 роки, тобто період здійснення непу.

Джерельну базу роботи складають, як опубліковані матеріали (законодавчі акти, періодична преса, тощо), так і архівні джерела.

Зміна соціокультурних умов, що відбулась в країні після 1917 року вкрай негативно позначилась на розвитку вітчизняного підприємництва. По - перше, внаслідок ліквідації в роки воєнно-комуністичного експерименту старої буржуазії зник той освічений, культурний і загалом цивілізований (європеїзований) шар спадкових підприємців, що в дореволюційний період був носієм підприємницьких традицій професіоналізму та етичних норм. Як результат - розпався зв'язок часів між дореволюційним і “непівським” поколіннями підприємців, стався безпрецедентний в історії розрив культурних традицій вітчизняного підприємництва. По-друге, в нових порівняно з дореволюційними часами соціокультурних, політичних та економічних умовах радянської держави, що здійснила спробу знищити інститут приватної власності, фактично виникла нова генерація підприємців, тобто “нова буржуазія”, яка в масі своїй була соціально аномічною, не “обтяженою” традиційними нормами професіональної етики, і взагалі, соціальними цінностями та нормами поведінки. Внаслідок цього, нове соціальне утворення – верства непманів, виявилася значною мірою маргіналізованим (насамперед в соціокультурному відношенні), в масі своїй атомізованим, зі слабкими внутрішніми соціальними зв'язками, з практично відсутньою позитивною компліментарністю, навіть у власному середовищі, явно недостатньо підготовленим до виконання своєї соціальної ролі та функції, зумовлених статусом підприємця.

Відтак, характерною рисою епохи, що значною мірою була притаманна саме непманам, була схильність підприємців до проявів девіантної поведінки у різних її формах. Відомий у 1920-х роках економіст Ц. Крон зазначав: «Це був період непівського учадіння, період “розбазарювання” державного майна, період розкрадань і пограбувань, період, що створив гучні судові процеси і гучну славу непівським героям» [9, с. 14]. Інший спостерігач був змушений констатувати: «НЕП насичений особливого роду кримінальним елементом, що ... намагається свій “успіх” засновувати на всіляких троках, на обмані, балансує на межі “злочинного” та незабороненого» [12, с. 85, 90]. Так, авантюрист Т. Пашковський (він же Панін, Ніколаєв і т.д.) створив цілу злочинну групу для проведення різних афер. Він представлявся (мав навіть фальшивий мандат) завідувачем Всеукраїнської філії Всесоюзної асоціації працівників зображального мистецтва. Брав звідусіль замовлення нібито на виконання робіт, але отримавши аванс, зникав. Суд засудив його до 2 років в'язниці [1, 1929, 21 червня]. Шахраєм виявився і

колишній відповідальний співробітник Подільського губфінвідділу Перецьолкін, що у 1924 р. зник, привласнивши “кругленьку” суму у 24 тис. крб., а потім займався скупівлею золота на чорній біржі. Авантюрист мав при собі документи на три різних прізвища. Був засуджений на 10 років ув’язнення [1, 1930, 18 липня].

Процвітало шахрайство і в сфері кредиту. З метою заволодіння коштами банківських установ та довірливих громадян, спритні комбінатори використовували різні методи. Наприклад, у місті Червоний Луч Луганського округу спритний ділок Аршак Акопджанянц та вісім його співучасників на позичені гроші відкрили у 1927/28 р. так зване «Російсько-Східне промислово-торгівельне товариство» (щось на зразок вітчизняних “трастів” у 1990-ті роки). За короткий термін товариство спромоглося набрати кредитів у Державного банку та довірливих громадян на суму 60 тис. крб. Векселя цього “товариства” неодноразово опротестовувались, але жодний з них не був викуплений самим “товариством”. Набравши чималу суму державних кредитів та від приватних власників, ділки поспішно зникли з Червоного Луча [20, ф. 539, оп. 5, од.зб. 1295, арк. 165].

На жаль, саме такий тип “ділків-комбінаторів”, схильних до наживи з кримінальним присмаком багато в чому сприяв формуванню в роки непу негативного соціального іміджу нової буржуазії, чим уміло скористалась радянсько-партійна пропаганда для тиражування в свідомості широких мас морально неповноцінного образу підприємця.

В умовах адміністративно-бюрократичної зарегульованості економіки, за допомогою якої радянська держава, виходячи з класових пріоритетів, намагалась жорстко контролювати і регламентувати підприємницьку діяльність, створювалася сприятлива основа для прояву корупції в державно-партійному апараті. Процес розбазарювання державного капіталу, що супроводжував у роки непу розвиток приватнокапіталістичного накопичення був можливим завдяки широкомасштабній корупції. З іншого боку, саме завдяки підкупу в умовах радянської держави підприємці часто-густо мали змогу повсякденно виживати як господарюючі суб’єкти. “Немає жодного непмана, в щоденнику функцію якого не входила дача хабаря. В будь-якій галузі торгівлі та промисловості непман не працював би, він обов’язково практикує підкуп”, – зазначав з цього приводу ще до початку непу один з дописувачів газети “Известия” [4]. У сфері посередництва, за визначенням одного з представників НК-РСІ (1923 р.) “... коли перевірити походження угод (державних установ та приватних посередників – Ю.В.), то виявляється, що в основі укладення більшості з них лежить протекція, знайомство, зв’язки та особиста зацікавленість службовців установ і підприємств” [12, с. 85]. Таким чином, корупція в роки непу була повсякденною практикою виживання непманів, як функціонуючих підприємців.

Упродовж всього непу і в центрі, і на місцях відбувались гучні судові процеси, як над хабарниками-чиновниками так і підприємцями хабародавцями. Скандальні справи «Укрсільгоспмаштреста», «Гукону», «Укрдержпосередника», «Українського борошномельного тресту» тощо стали помітними подіями у суспільному житті 1920-х років. Лише за один рік – з 1 жовтня 1921 р. до 1 жовтня 1922 р. тільки до ревтрибуналів УСРР надійшло 1276 справ про хабарництво та здирництво з боку посадових осіб [16, с. 4-6]. За 1922–1923 роки судами УСРР було розглянуто 2178 справ про хабарництво [15, ф. 17, оп. 60, од. зб. 122, арк. 14]. У зв’язку з цим є цінним висновок помічника генерального прокурора СРСР І. С. Кондурушкіна (1927 р.): “Тепер немає жодного чимось помітного торговця, якого б не притягали до відповідальності, який не сидів, не судився: за хабар, спекуляцію, крадіжку, скупку краденого, експлуатація найманої сили...” [9, с. 127]. Якщо в 1922 р. з кожних 100 обслідуваних приватних підприємств 17, то в 1925 р. вже 60 їхніх власників або орендаторів притягалися до кримінальної відповідальності [13, с. 105]. Але при цьому слід сказати, що самі умови функціонування підприємців були надто вже далекими від цивілізованих.

В.І. Ленін вже на початку непу вимагав від наркому юстиції Д. Курського: “... карати будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму, карати безпощадно, аж до розстрілу, і швидко за зловживання новою економічною політикою” [11, с. 381]. А звертаючись 3 березня 1922р. до членів політбюро ЦК РКП(б) він писав: “Найбільша помилка думати, що неп покладе кінець терору. Ми ще повернемося до терору і терору економічного” [11, с. 412]. Реалізуючи у повсякденній практиці ленінські настанови, державні органи намагалися усіляко обмежити підприємницьку активність і приватнокапіталістичне накопичення.

Мілюковська (емігрантська) газета “Останні новини” у травні 1924 р. повідомляла читачів про такі повсякденні явища в Радянській Україні: “Капітали без усіляких церемоній конфіскуються, квартири та майно відбираються, а викинуті на вулицю люди, за браком вільних казенних квартир, висилаються в Наримський край” [Цит. за 5, с. 177]. Підприємці в роки непу були позбавлені політичних прав, що перетворювало їх на громадян “другого сорту”. Відомий англійський економіст Дж. Кейнс, що побував у 1925 р. у СРСР, описуючи становище непманів, констатував: “Система неначе аж ніяк не забороняє торгівлі та посередницькі операції. І політика наче їх не стримує, але займатися ними вважається або небезпечним, або негожим і ганебним. Приватні торговці – свого роду дозволені законом знедолені, як євреї у середні віки: тих у кого є схильність до торгівлі, створена видимість віддушину, але вона не вважається природним і схвальним заняттям звичайного громадянина” [6, с. 41].

З метою обмеження приватного накопичення в роки непу здійснювались заходи регулювання цін на приватному ринку. При цьому, державні органи мало цікавили питання, чи могли підприємці знижувати ціни та націнки на свої товари, виходячи з економічно обґрунтованих мотивів. Поряд з великими штрафами на торгівців за порушення ними встановлених адміністративними методами цін і націнок, практикувалось, згідно кримінального кодексу, їх ув'язнення "за злісне підвищення цін", та навіть розстріл. Так, за станом на 20 травня 1927 р. наркоматом юстиції УСРР порушено понад 500 кримінальних справ за не дотримання встановлених Наркомторгом УСРР цін. Було засуджено до різних термінів ув'язнення 74 приватних торговців, а одного до розстрілу [1, 1927, 1 черв.]. Після цих судових процесів ціни в УСРР на приватному ринку знизилися на 6,4%. Хоча дефіцит товарів на ринку тільки посилювався.

Ще більш жорсткою відносно приватнопідприємницького сектору виявилась податкова політика, що мала класовий характер і перетворилась фактично на знаряддя того економічного терору, про який на початку непу говорив В. І. Ленін. Вже на початку непу податковий тиск був досить відчутним для підприємців, у 1924 р. вилучення з прибутків підприємців складало від 32 до 50,2% в торгівлі та від 35,5 до 42% в промисловості в залежності від розміру підприємства. Але поряд із законними в Україні в 1922–1923 рр. існувало від 100 до 150 несанкціонованих центральною владою зборів та податків [19, с. 46]. Для того щоб підприємці їх сплачували, місцевою владою нерідко використовувалися примусові методи. Податківці настільки морально і психологічно тероризували підприємців, що останні відчували справжній жах коли до них приходили навіть статистики або реєстратори з метою перепису населення. Ось типовий приклад. Коли до одного непмана у Миколаїві в день перепису населення 17 грудня 1926 р. завітав реєстратор (статистик), що вів перепис, то в будинку підприємця здійснювався великий переполох. Реєстратору прийшлося довго пояснювати і переконувати господарів, що він не має на меті описувати їхнє майно [14]. На жаль, це були зовсім не поодинокі випадки, коли непмани з пересторогою ставилися до представників статистичної служби, помилково сприймаючи їх як податкових агентів [20, ф. 337, оп.1, од. зб. 4401, арк.139-143].

Не бажаючи нести на собі невинуватий податковий тягар, що часто-густо перевищував їх економічні можливості, непмани використовували різноманітні форми спротиву для його зниження, хоча будь-які активні форми спротиву в умовах радянської держави несли серйозну загрозу для їх учасників, а тим більше організаторів. Однією з форм спротиву податковому свавілля були страйки підприємців. Вдаючись до такої форми протесту і тиску на владу, підприємці явно ризикували, оскільки подібні страйки були заборонені чинним законодавством і

переслідувалися у кримінальному порядку. Так, у Житомирі в липні 1922 р. у відповідь на додаткове оподаткування ринкові торговці оголосили страйк, що продовжувався два дні [21]. Ще більш масштабними були протести в Одесі (літо 1922 р.), коли більшість приватних крамниць та крамничок виявилися зачиненими страйкуючими підприємцями на знак протесту проти введення загальногромадянського податку. Підприємці повернули до губфінвідділу 3000 вибраних патентів і торговельних свідоцтв на загальну суму 1,5 млрд. крб. (у радзнаках зразка 1922 р.) [7]. У Харкові навесні 1922 р. на знак протесту проти введення нових більш високих ставок податку приватні підприємці в масовому порядку почали вивозити з ринків і базарів кіоски, повертати назад до губфінвідділу патенти і т.д. Лише після того, як місцева влада вдалася до різного роду залякувань, страйк було припинено [2, с. 149]. Такі випадки протесту проти податкової практики були упродовж всього періоду непу досить розповсюдженим явищем.

Однією з форм спротиву була масова відмова приватних підприємців від ведення торгових книг. Такі книги зобов'язані були вести всі власники середніх і великих комерційних і промислових підприємств. У торгових книгах підприємці мали фіксувати всі свої комерційні операції, розмір обігів, прибутків, накладних видатків тощо. Але навіть у тих випадках, коли підприємці все ж вели такі книги, переважна їх кількість при перевірці виявилась недостовірними. [3, ф. р-871, оп. 11, од. зб. 1720, арк. 38].

Великого поширення набула така форма протесту як масова подача скарг, колективних звернень від імені комітетів ринкових торговців на дії податківців [20, ф. 423, оп. 2, од. зб. 103, арк. 34-34 зв.]. Але, як правило, подібні колективні звернення підприємців до владних структур залишалися без очікуваних наслідків.

Ще однією, практично повсякденною і масовою формою спротиву з боку підприємців було їх свідоме ігнорування численних правил і нормативних актів, що регулювали і регламентували порядок здійснення комерційної діяльності. Безпатентна торгівля, торгівля без дозволу, уникнення сплати різних зборів тощо, набули в роки непу значного розповсюдження. На винних у порушенні встановлених правил складався протокол і накладався штраф та стягалась вартість патенту. За 1924/25 р. в УСРР до відповідальності за порушення цих нормативних актів було притягнуто майже 30 тис. торговців [20, ф. 5, оп. 2, од. зб. 666, арк. 30]. За 1926/27 р.р. адміністративні стягнення за подібні дії було накладено на 10315 осіб [20, ф. 5, оп. 3, од. зб. 232, арк. 4]. В 1927/28 р. за порушення правил торгу і промислів в УСРР було притягнуто в адміністративному порядку 28416 осіб [20, ф. 5, оп. 3, од. зб. 999, арк. 16 зв.].

Масовий спротив підприємців був викликаний насамперед не цивілізованими умовами їх підприємницького середовища в радянській

державі. Як зазначав у цьому зв'язку один із сучасників непу економіст-емігрант І. Кон: "В таких условиях, когда специально против частного капитала как конкурента государства на экономическом поприще направляется целый арсенал средств – от тягчайших налогов и сборов до отказа в кредите, в отпуске товаров, в перевозке грузов, - тогда на работу в качестве частных торговцев и промышленников могут идти, казалось бы, только особо авантюристские элементы, причём нажившись, тут же нажитое богатство и проматывать, ибо копить его на предмет конфискации тем или иным порядком - бессмысленно" [8, с. 100]. Хоча далеко не завжди ці протестні дії, цей супротив мав позитивні наслідки, але він примушував владу на певний час зменшувати адміністративний та економічний тиск на підприємців.

На процесі відродження інституту приватного підприємництва та нової буржуазії надзвичайно негативно відбилися наслідки соціальної трансформації суспільства за роки революції та воєнного комунізму. В нових, порівняно з дореволюційними, соціокультурних умовах радянської держави відбулася депрофесіоналізація та маргіналізація верстви підприємців, як наслідок розриву з дореволюційними традиціями та культурними нормами вітчизняного підприємництва. Характерними рисами нової буржуазії були її аномічність та соціальний егоїзм з притаманними проявами девіантної поведінки та нерідко деструктивної мотивації діяльності. Намагаючись вижити у несприятливому соціальному середовищі, представники нової буржуазії перманентно були змушені вдаватися до різних форм підкупу радянських чиновників. Одночасно підприємці чинили різноманітний за формами спротив класовій політиці щодо приватного сектору. Цей, здебільшого пасивний, спротив підприємців дещо пом'якшував, хоча далеко не завжди, тиск держави на приватногосподарський сектор і сприяв певному подовженню існування його представників.

Примітки

1. *Вісті ВУЦВК.*
2. *Волосник Ю. П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х років: Дис. доктора іст. наук / Ю. П. Волосник. – Х., 2004.
3. *Державний архів Харківської області.*
4. *Известия ВЦИК.* – 1922. – 30 сент.
5. *Квиринг Э. И.* Избранные речи и статьи / Э. И. Квиринг – К., 1988.
6. *Кейнс Дж. М.* Из России с надеждой / Дж. М. Кейнс // Новое время. – 1990. – № 33.
7. *Коммунист.* – 1922. – 2 июля.
8. *Кон И.* Опыт советской национализации / И. Кон, А. Югов // НЭП: Взгляд со стороны. – М., 1991.

9. *Кондурушкин И. С.* Частный капитал перед советским судом / И. С. Кондурушкин. – М.; Л., 1927.
10. *Крон Ц.* Частная торговля в СССР / Ц. Крон. – М., 1926.
11. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів / В. І. Ленін. – К., 1974. – Т. 44.
12. *Меркис.* Как нэпманы используют нэп / Меркис // Известия рабоче-крестьянской инспекции. – М., 1923. – № 6-7.
13. *Орлов И. Б.* «Ряженые капиталисты» на нэповском празднике жизни / Б. И. Орлов, С. А. Пахомов. – М., 2007.
14. *Пролетарська правда.* – 1927. – 8 січня.
15. *Російський державний архів соціально-політичної історії.*
16. *Суд и преступность на Украине в 1921–1922 г.* // Статистика Украины. – Х., 1923. – № 29.
17. *Сушко О. О.* Непманы: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929) / О. О. Сушко – К., 2003.
18. *Трифонов И. Я.* Классы и классовая борьба в начале НЭПа (1921–1925) / И. Я. Трифонов. – Л., 1969. – Ч. 2.
19. *Финансовый вестник.* – 1922. – № 3-4.
20. *Центральный державний архів вищих органів влади України.*
21. *Экономическая жизнь.* – 1922. – 22 июля.

УДК 944/9

Уровень потребления спиртных напитков рабочими Поволжья в период нэпа

Камардин И. Н.

Камардин И. Н. Уровень потребления спиртных напитков рабочими Поволжья в период нэпа. В статье рассматривается повседневная жизнь рабочих, связанная с употреблением алкоголя. Автор приходит к выводу, что пьянство в рабочей среде стало традиционным элементом рабочего досуга. Рабочие оказались наиболее пьющей группой городского населения, что, несомненно, несло огромные убытки на производстве за счет пьяных прогулов, брака, производственного травматизма.
Ключевые слова: алкоголь, рабочие, пьянство, производство, нарушение трудовой дисциплины, движение за трезвость, города Поволжья.

© Камардин И. Н.

Камардін І. М. Рівень споживання спиртних напоїв робочим Поволжя в період непу. У статті розглядається повсякденне життя робітників, пов'язана звиванням алкоголю. Автор приходить до висновку, що пияцтво в робочому середовищі стало традиційним елементом робочого дозвілля. Робітники виявилися найбільш питуною групою міського населення, що, безсумнівно, несло величезні збитки на виробництві за рахунок п'яних прогулів, шлобу, виробничого травматизму.

Ключові слова: алкоголь, робочі, пияцтво, виробництво, порушення трудової дисципліни, рух за тверезість, міста Поволжя.

Kamardin I. N. Level of Alcohol Consumption Volga Workers During Nep. The article deals with the daily lives of workers addicted to alcohol. The author comes to the conclusion that alcoholism among workers became an integral part of spending free time. Workers became the most addicted to alcohol group of the urban population, which undoubtedly incurred enormous losses in the production process due to drunken truancy, defective goods, on-the-job injury rate.

The keywords: alcohol, workers, drinking, free time, production, violation of labor discipline, movement for sobriety, town of the Volga region

Употреби́ление спиртных напитков всегда составляло неотъемлемую часть культурно-антропологического процесса. В период нэпа существовал целый спектр отрицательных черт, определенным образом обуславливавших ход повседневной жизни. В это время жизнь населения проходила на фоне грандиозных и драматичных событий, переживаемых государством в целом. Ситуация, в которой находились обыватели, явилась прямым следствием разразившейся мировой войны, затем вспыхнувшей революции, последовавшей за ней гражданской междоусобицы и введением рыночных отношений в экономику страны.

После окончания гражданской войны в среде фабрично-заводских рабочих стали возрождаться обычаи бытового пьянства: традиция «первой полочки», с которой необходимо было напоить коллег по работе, «обмывание нового сверла» и т.д. Возобновилась традиция походов в гости. В гости ходили по праздничным дням. Выходными днями по-прежнему считались 12 религиозных праздников. Активно стали отмечаться и новые советские праздники: 7 ноября, 1 мая и т.д. Культура проведения торжеств была одинаковой: приготовление праздничной еды, прием или посещение гостей. Походы в гости, по данным С. Г. Струмилина, в 1913–1924 гг. являлись самой распространенной формой проведения досуга всех слоев городского населения России. Как правило, они сопровождались употреблением алкоголя. Согласно официальным данным, взрослые рабочие в начале 1920-х г. тратили на спиртное 4% своего дохода [22, с. 28]. В промышленности процент пьющих рабочих в среднем равнялся 90% и, как отмечала, И. Такала:

«пьянство ежедневное, хроническое, то, которое население считает вполне допустимым, растет быстрее, чем пьянка по случаю» [31, с. 178].

В первой половине 20-х годов в условиях запрета водки, самогон занял ведущее место среди спиртных напитков потребляемых рабочими. Это подтверждают данные статистики. В Пензе в 1922 г. милицией было раскрыто 280 точек по производству самогона, в 1923 г. – 591, а 1924 г. – 594 [4, л. 77]. В Астрахани за 1923 год милицией составлено 6917 самогонных протоколов (из которых за распитие самогона – 67% дел, за варку самогона – 24%, за торговлю – 5 %, за хранение – 4%) [18]. Согласно данным пензенского историка С. Е. Панина, анализ «Индивидуальных карт по обследованию здоровья рабочих и лиц, живущих в общежитиях» за 1924 г. показал, в 90% случаев самым популярным напитком рабочих г. Пензы являлся самогон [25, л. 44].

В Нижегородской губернии в 1923 г. за изготовление и сбыт спиртосодержащих веществ было привлечено 5523 человека, на следующий год эта цифра поднялась до 9880 случаев [30, с. 94, 176]. В Саратовской губернии за первую половину 1925 г. выявлено 5745 случаев самогонварения [37]. Следует обратить внимание, что после начала продажи водки в розничной торговле число случаев привлеченных за самогонварение резко падает. Так в Нижегородской губернии эти данные опустились в 1925 г. до 1800 случаев, а в 1926 г. до 599 [30, с. 94].

Явления массового пьянства в рабочей среде были характерны для большинства предприятий исследуемого региона. Так, начальник артели на Самарском лесопильном заводе «Волго-Каспий-Лес» Ельцов варил самогон и спаивал рабочих до потери сознания [14].

В 1924 г. в Астрахани в неделю масленицы (с 4-9 марта) прошла облава: в 12 столовых и ресторанах было обнаружено 159 бутылок без патентного пива и около 30 литров самогона, у частных лиц конфисковано 18 самогонных аппаратов и около 150 литров произведенного самогона [20]. В Нижегородской губернии за 1924 г. за сбыт и хранение спиртных напитков, спиртосодержащих веществ было осуждено 9880 человек [29, с. 96-97.].

Советские и партийные органы в это время были чрезвычайно озабочены пьянством рабочих. Пензенский горрайженотдел в январе 1924г. поставил вопрос о хроническом пьянстве в семьях рабочих. На заседании отмечалось, что никаких улучшений ситуации не происходит, а жены стали панически бояться своих мужей [24, л. 1]. Газета «Трудовая правда» свидетельствовала о том, что рабочий Лесозавода № 11 вздумал отпраздновать Рождество 1925 года. Зашел в шинок и за отсутствием денег начал закладывать одежду. Заложил френч, потом бекешу, а дальше ... и брюки. Идти из шинка оказалось не в чем. Жена обратилась к милиционеру за помощью и он выручил рабочему бекешу, но под расписку, что рабочий уплатит за выпивку [33].

«Рыковка» появилась осенью 1925 г. после принятия декрета СНК СССР от 28.VIII.1925 г., по которому разрешалось продавать водку в органах госторговли. Ситуация усугублялась еще и тем, что вино-водочные изделия, продававшиеся населению, приносили государству немалый доход, который затем шел на нужды индустриализации. В середине 1920-х г. наблюдалось массовое явление – посещение рабочими, в особенности в праздничные дни, различных пивных и бильярдных. Характернее всего было то, что с разрешением продажи алкогольных напитков у магазинов зачастую можно наблюдать целые очереди рабочих.

Пьянство рабочих стало вообще жестоким бичом для администрации предприятия: рабочие пили не только в нерабочее время, но и прямо у станков. Доходило до того, что из-за пьянства рабочих останавливались предприятия. Вот некоторые выдержки из информсводок ОГПУ за 1926 г. В Сталинграде на заводе «Баррикады» употребление спиртных напитков отмечается не только среди рабочих, но и мастеровых. В Самаре рабочие частенько во время пьянки пропивали выданную спецодежду [28, л. 140]. На писчебумажной ф-ке «Маяк революции» в г. Пензе пьянство охватило всех трудящихся завода, встретить трезвого стало большой редкостью [34]. На суконной фабрике «Творец Рабочий» поголовное пьянство рабочих с 14-15 лет». «Повальное пьянство на стеклозаводе № 1 «Красный Гигант», и т.д. [6, л. 551, 740]. На фабрике «Саратовская мануфактура» отмечалось сильное пьянство рабочих. В помещении кооператива рабочие и служащие устроили встречу нового года, пьянство, пляски шли всю ночь. Прибывшая милиция прекратила празднование. Ни один день отдыха не обходиться без пьянства [37, л. 28].

Потребление алкоголя рабочими с 1924 по 1928 гг. увеличилось в 8 раз. По материалам обследования, в 1927 г. в крупных городах Европейской части РСФСР расходы на пиво и вино только у молодых рабочих составляли 16-17% заработка, что в полтора раза превышало затраты на книги [21, с. 7-8]. Так, например, в 1924 г. рабочие Ульяновска на пищу тратили 26,6 руб. ежемесячно и 5,75 руб. на выпивку (т.е. в 4,6 раза меньше), в то же время американские рабочие на выпивку тратили в 6,2 раза меньше, чем на питание [27]. На Ерманских лесозаводах часть рабочих на алкоголь тратили до 70-80% заработной платы [2, л. 136].

Наиболее активно употребляли спиртные напитки рабочие, выходцы из деревни 1900–1908 годов рождения. Пьянство среди рабочих вело к снижению производительности труда и нарушению трудовой дисциплины. Пьянство порождали многие социально-экономические причины, среди которых следует отметить безработицу и беспризорность в городах, вовлечение в производство выходцев из деревни, тяжёлые жилищные условия. Положение усугублялось также неудовлетворительной

культурно-воспитательной работой государственных органов, снисходительным отношением к пьянству молодежи со стороны взрослых, неумением комсомола организовать досуг молодёжи. Этому способствовали и разговоры о том, что «раз государство разрешает продажу вина, то какая может быть борьба?» [36, л. 34].

В марте 1927 г. Совнарком РСФСР издает постановление «О мерах ограничения продажи спиртных напитков». Этим постановлением была запрещена продажа спиртных напитков малолетним и лицам, находящимся в состоянии опьянения; продажа алкоголя в культурно-просветительских учреждениях и организациях, а главное – вводилось право местного запрета на водку. В городах Поволжья стали закрывать места продажи крепких напитков, расположенные вблизи заводов, фабрик и жилищ рабочих. Отмеченной мерой достигались некоторые положительные результаты, поскольку она применялась к местам распивочной продажи напитков. Из подобных мест торговля производилась обыкновенно значительно дольше, чем из прочих торговых зданий, в том числе из заведений для выносной торговли спиртными напитками. Поэтому употреблявший крепкие напитки рабочий, вернувшись с завода или фабрики, имел возможность в течение нескольких часов приобретать эти напитки в заведениях для распивочной торговли [18]. В Астрахани в 1928 г. в пятом районе, на углу улиц Суханова и Степнова, в магазине «Мукзани» в воскресные дни была распространена торговля спиртными напитками с черного хода. Рабочие, купив спиртное, садились на тротуаре около магазина и распивали приобретенные напитки [11].

Параллельно с административными мерами с 1928 г. резко активизировалось и трезвенническое движение. В 1924 г. по инициативе врачей, в разных районах страны стали создаваться на общественных началах «группы по борьбе с наркотизмом», которые затем выросли в общественные комиссии по оздоровлению труда и быта. Члены этих комиссий организовывали «показательные суды» над алкоголиками противоялкогольные вечера, с обязательным докладом в программе и «живой газетой» местного коллектива самодеятельности. Но это не были массовые общественные организации, «государственным делом» трезвенническое движение становится лишь после XV съезда ВКП(б) [31, с. 157].

16 февраля 1928 г. в Москве, в Колонном зале Дома Союзов, на собрании «энтузиастов противоялкогольной борьбы» было создано «Общество по борьбе с алкоголизмом» (ОБСА). Учредителями его стали советские, партийные, комсомольские работники, представители Наркомздрава, Мосздравотдела, Наркомторга, ученые. Целью общества была «помощь Советской власти в развитии культуры быта и борьбе с алкоголизмом как социальным злом».

Несмотря на усилия руководителей ОБСА, трезвенническое движение не стало массовым, численность общества к 1929 г. достигла лишь 250

тыс. членов. Главным образом, это были рабочие с большим производственным стажем, молодежи в обществе было мало. Аскетические лозунги («Алкоголизм и социализм не совместимы!», «Изгоняй, кто поит, выгоняй, кто пьет!», «Даешь получку без вина!» и т.д.), как и конечная цель движения – борьба не со злоупотреблением, а вообще с употреблением, то есть борьба за трезвость, не могли привлечь много сторонников. Ценности «продвинутых» рабочих были далеки абсолютному большинству российских мужчин, которые продолжали пить и считали это правильным. Да и с точки зрения властей радикализм лидеров трезвеннического движения вскоре стал серьезной помехой на пути к большому скачку в индустриализации и построении социализма.

Рост пьянства вызвал недовольство у близких. Жёны пьющих мужчин требовали немедленного прекращения торговли винно-водочными изделиями. В дни полочки на проходных заводов и фабрик собирались женщины, чтобы встретить своих мужей, так как многие зарплату до дома не доносили [9]. В городе Троицке перед каждой полочкой жёны встречали своих мужей с целью забрать у них хотя бы часть зарплаты, а то всё будет пропито [37, л. 35].

Алкоголизм стал проблемой всего населения страны, так как в той или иной степени каждый гражданин соприкасался с этой бедой. Рост пьянства заставил президиум Ленсовета принять в октябре 1926 г. решение об организации первых в СССР вытрезвителей. В городах Поволжья вскоре тоже появились вытрезвители [35, л. 34]. В сентябре 1928 г. в Самаре было введено лечение алкоголиков ультрафиолетовыми лучами [23, с. 41].

ЦК ВЛКСМ призвал комсомольцев вовлекать в работу детей и пионеров. Так, весьма целесообразным считалось устройство детских демонстраций ко дню полочки или обход рабочих квартир под лозунгом: «Мы против пьяных отцов» [28]. В Сталинграде 14 октября 1928 г. состоялась детская демонстрация протеста против пьянства с плакатами: «Долой пьянство!», «Каждая бутылка вина стоит 2-3 школьных учебника!», «Родители! Бросьте пьянство, организуйте в школах горячие завтраки», «Взрослый, помоги ребёнку быть здоровым!» [32, с. 10]. В Сталинграде 27 ноября 1928 г. в демонстрации приняло участие 12 тыс. пионеров и детворы [40, с. 12]. Над колонами ребят пестрели полотнища с лозунгами: «Требуем закрыть все пивные», «Отец, вместо бутылки вина, купи книжку».

Таким образом, пьянство в рабочей среде стало традиционным элементом рабочего досуга. Рабочие оказались наиболее пьющей группой городского населения. Без сомнения усиливались конфликты в семьях, а также, в следствие пьянства отцов - основных кормильцев, ухудшилось материальное положение семей рабочих. Огромные убытки несло производство за счет пьяных прогулов, брака, производственного травматизма.

Примечания

1. ГАВО. – Ф. Р. 2. – Оп.2. – Д. 110.
2. ГАВО. – Ф. Р. 37. – Оп.2. – Д. 134.
3. ГАВО. – Ф. Р. 37. – Оп.2. – Д. 153.
4. ГАПО. – Ф. Р. 2. – Оп.1. – Д. 2494.
5. ГАПО. – Ф. Р. 2. – Оп.4. – Д. 223.
6. ГАПО. – Ф. Р. 2. – Оп.4. – Д. 224.
7. ГАПО. – Ф. Р. 342. – Оп.1. – Д. 216.
8. ГАПО. – Ф. Р. 36. – Оп.1. – Д. 93.
9. Голос молодежи. 1925. – 20 мая.
10. Голос народа: Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. ред. А. К. Соколов. – М., 1998.
11. Коммуна – 1928. – 12 сентября.
12. Коммуна – 1928. – 20 сентября.
13. Коммуна. – 1923. – 27 июня.
14. Коммуна. – 1925. – 3 апреля.
15. Коммуна. – 1925. – 15 октября.
16. Коммунист – 1928. – 17 марта.
17. Коммунист. – 1924. – 12 июля.
18. Коммунист. – 1924. – 12 марта.
19. Ларин А. Алкоголизм промышленных рабочих и борьба с ним / А. Ларин. – М., 1929.
20. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб., 1999. – 318 с.
21. Лебина Н. Б. Теневые стороны жизни советского народа 20-30-х гг. / Н. Б. Лебина // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 45-56.
22. ОФОПО ГАПО. – Ф. П. 36. – Оп. 1. – Д. 962.
23. Панин С. Е. Повседневная жизнь советских городов: пьянство, проституция, преступность и борьба с ними в 1920-е годы (на материалах Пензенской губернии): Дисс. канд. ист. наук / С. Е. Панин. – Пенза, 2002.
24. Пролетарский путь. – 1924. – 16 мая.
25. РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 87. – Д. 195.
26. СОГАСПИ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 1013.
27. Средневолжская Коммуна. – 1929. – 7 мая.
28. Статистический ежегодник Нижегородской губернии 1925–1926 гг. – Н. Новгород, 1928. – Вып.1.
29. Статистический ежегодник Нижегородской губернии. – Новгород, 1924.

30. Стеблев Э. А. Экономика российской повседневности / Э. А. Стеблева // Российская повседневность, 1921–1941 гг.: Новые подходы. – М., 1995.
31. Такала И. Веселие Руси: История алкогольной проблемы в России / И. Такала. – СПб., 2002.
32. *Трезвость* и культура. – 1928. – № 3.
33. *Трудовая правда*. – 1925. – 4 января.
34. *Трудовая правда*. – 1928. – 16 июня.
35. ЦГАСО. – Ф. Р. 779. – Оп. 2. – Д. 2006.
36. ЦГАСО. – Ф. Р. 857. – Оп. 6. – Д. 106.
37. ЦДНИ СО. – Ф. 27. – Оп.4. – Д. 40.

УДК 378(091)

Бюджеты времени как индикатор студенческой повседневности в советской России 1920-х годов

Рожков А. Ю.

Рожков А. Ю. Бюджеты часу як індикатор студентської повсякденності в радянській Росії 1920-х років. В статті досліджуються бюджети часу студентів радянських вищих навчальних закладів і технікумів у 1920-ті рр. як індикатор їхнього повсякденного життя. Представлені автором матеріали дозволяють судити про кількість часу, який витрачається щоденно студентом на навчання, суспільно-політичну роботу, додаткову працю і самообслуговування, господарсько-економічну зайнятість, дозволяють тощо. Автор статті прийшов до висновку, що у студентів 1920-х рр. спостерігалась велике сукупне перевантаження і невміння раціонально розподілити свій час. Це негативно відбилося на якості їхньої успішності і станові здоров'я.

Ключові слова: бюджет часу, студенти, повсякденність, 1920-ті

Рожков А. Ю. Бюджеты времени как индикатор студенческой повседневности в советской России 1920-х годов. В статье исследуются бюджеты времени студентов советских вузов и техникумов в 1920-е гг. как индикатор их повседневной жизни. Представленные автором материалы позволяют судить о количестве времени, затрачиваемом ежедневно студентом на учебу, общественно-политическую работу, вспомогательный труд и самообслуживание, хозяйственно-экономическую занятость, досуг и

т. д. Автор статьи пришел к выводу, что у студентов 1920-х гг. наблюдалась большая совокупная перегрузка и неумение рационально распределить своё время. Это негативно отражалось на качестве их успеваемости и состоянии здоровья.

Ключевые слова: бюджет времени, студенты, повседневность, 1920-е

Rozhkov A. Y. Time Budget as an Indicator of Students' Everyday Life in Soviet Russia of the 1920 s. This article discusses time-budgets of students of the Soviet institutions of higher and technical education in 1920's as an indicator of their everyday life. The sources researched by author shows the daily quantity of time devoted by a student to their studies, public and political work, auxiliary activities and self-service, business, and leisure. The author of the article comes to a conclusion that students of 1920's had substantial cumulative overload and they were not able to distribute their time rationally. It negatively influenced their studies and health.

The keywords: time-budget, students, everyday-life, 1920 s.

Исследования бюджетов времени* – оригинальное научно-прикладное направление социолого-статистических исследований, развивающееся с 1920-х гг. [16, с. 112]. По мнению специалистов, впервые в отечественной литературе термин «бюджет времени» появился в работе П. А. Сорокина «Влияние профессии на поведение людей и рефлексология профессиональных групп», опубликованной в Петрограде в 1921 г. Сорокин использовал его в двух основных современных смыслах. Во-первых, как метод получения количественной информации о повседневной деятельности, о затратах времени на те или иные виды деятельности, занятия («*бюджет суток*») с отметкой о «регулярности и нерегулярности» занятий. Во-вторых, как форму представления фактических данных об использовании временного пространства (фонда времени) на основных занятиях, или, наоборот, как совокупность занятий, измеренных временем – собственно «*бюджет времени*» [4, с. 147].

Основное направление исследований бюджетов времени в 1920-е гг. связано с именем С. Г. Струмилина, первым в мире проводившим достаточно крупные обследования бюджетов времени среди рабочих и крестьян в советской России. Общей задачей этих обследований являлось изучение изменений в образе жизни – по сравнению с

* В Большой советской энциклопедии бюджет времени населения определяется как «система показателей, характеризующая распределение затрат времени (суток, недели, месяца, года) по видам его использования как отдельного работника (рабочего, колхозника, служащего и др.) и его семьи, так и определенной группы населения. Изучается путём проведения особых обследований, в процессе которых за определенный промежуток времени и в соответствии с принятой классификацией учитываются затраты времени (в ч, мин и затем в % к соответствующему фонду времени)» [6].

дореволюционным временем и с первыми годами советской власти. Затем логика анализа привела исследователей к необходимости рассмотрения бюджета времени разных групп населения, включая учащихся школ и студентов. Исследования на сравнительно небольших выборках исходили из практических целей улучшения использования учебного времени и времени отдыха под лозунгом движения за научную организацию труда [15, с. 242-243].

Обследования бюджетов времени студентов, как и других социальных групп, преследовали вполне прагматичную цель – выявить, насколько рационально распределяется студентами свободное время, чтобы не допустить перегрузки учащейся молодёжи, особенно её пролетарского и коммунистического сегмента. Мы будем использовать из этих материалов только те данные, которые позволят нам реконструировать некоторые черты студенческой повседневности и выявить основные приоритеты в распорядке дня «совокупного» студента. Данные обследования проводились по разным программам и в разных условиях; методики обследований не всегда были подробно описаны. Исследователи, проводившие эти обследования, обладали разным уровнем теоретической подготовки и практического опыта. Эти обстоятельства затрудняют приведение результатов обследований к общим показателям. В ряде случаев нам потребовалось применение метода вторичного счёта, позволяющего привести опубликованные результаты обследований к единой и удобной для нашего исследования форме. При этом автор статьи стремился с предельной точностью отобразить специфику *каждого* обследования, поскольку именно уникальность этих локальных данных позволит составить представление о бюджете времени совокупного студента.

Материалы, которыми мы располагаем, представляют результаты обследований бюджетов времени студентов 19 вузов, рабфаков и техникумов, проведённых в период с 1923 г. по 1927 г.* Обследования проводились в основном методом «самофотографирования». Студенты в течение недели заполняли специальные хронокарты, в которых скрупулезно отмечали продолжительность всех своих действий за сутки. Совокупное число студентов, подвергшихся обследованию бюджетов времени в указанных учебных заведениях, составляет более

* Наиболее подробная информация отложилась об обследованиях, проведённых в Пермском университете, на медицинских факультетах обоих Московских университетов, на педагогическом факультете 2-го МГУ, в Кубанском педагогическом институте, а также в трёх педагогических техникумах – московских им. Л. Д. Троцкого и Профинтерна, и подмосковном малаховском. Фрагментарные сведения имеются по коммунистическому университету им. Я. М. Свердлова, рабфаку им. М. Н. Покровского и 10 одесских вузах. Для удобства сравнения количественных показателей бюджетов времени мы привели их к единой форме, переведя минуты с шестидесятеричной системы счисления в десятичную.

3030 чел. Принимая во внимание, что С. Г. Струмилин по бюджетам всего 76 рабочих составил бюджет времени русского рабочего, обследованную совокупность бюджетов времени студентов справедливо рассматривать как вполне репрезентативную. Мы сгруппируем результаты данных обследований по таким направлениям, как учебная нагрузка, общественная работа, вспомогательный труд и самообслуживание, хозяйственно-экономическая занятость, отдых.

Учебная нагрузка у студентов вузов была непомерно высокой, особенно если учитывать первоначально низкий уровень знаний и большую общественно-политическую нагрузку пролетарского студенчества. Среднее количество времени, ежедневно отводимое студентами на учёбу в будние дни, в разных учебных заведениях колебалось весьма заметно: от 5,5 ч. у московских педфаковцев до 7,5 ч. у студентов педтехникума им. Профинтерна, и примерно до 10 ч. у слушателей дневного отделения рабфака им. М. Н. Покровского. Нередко учебный день студента составлял и более 13 ч. в сутки. Эти показатели сильно зависели не только от специфики учебного заведения, но и от конкретного семестра (даже недели), когда проводилось обследование, от степени отдалённости зачётов и экзаменов, от методов обучения. На вечерних отделениях рабфаков учёбе отводилось примерно вдвое меньше времени, чем на дневных отделениях (на рабфаке им. Покровского, например, – 24% и 42,5% среднесуточного времени соответственно). Бюджеты учебного времени у разных студентов в разных вузах иногда резко отличались. На педфаке МГУ, где затраты времени на учёбу были отмечены как минимальные, академической работой менее 2 ч. в сутки были заняты примерно 3,5% студентов; от 2 до 4 ч. – 24%; от 4 до 6 ч. 38%; от 6 до 8 ч. – около 21%; свыше 8 ч. – 14%. По данным Д. И. Ласса, умственным трудом в обследованных им вузах занимались ежедневно в среднем от 8 до 10 ч. свыше 43% студентов, при этом до 6 ч. в сутки умственно работали только 15,6% мужчин и 17,1% женщин, от 7 до 12 ч. – соответственно 77,5% и 79,2% человек, и свыше 12 ч. – 6,9% и 3,7%.

Поскольку посещение лекций тогда было необязательным, многие студенты в своих хронокартах отмечали только практические занятия. Особенно заметно это было на медицинских специальностях, где роль практических занятий традиционно преобладает, а также в тех учебных заведениях, где существовало обучение по Дальтон-плану. Например, студенты-медики МГУ на лекции затрачивали ежедневно в среднем 1 ч., на практические занятия – 3 ч., на самостоятельную подготовку дома – немногим более 3 ч. В то же время на педфаке Пермского университета лекции занимали 1,8 ч. в день, практические занятия – только 0,4 ч., а основная учебная нагрузка приходилась на внеаудиторную проработку материала – 3,5 ч. В этом вузе исследователи пришли к выводу, что чем больше студентам читалось лекций, тем меньше они их слушали и больше времени затрачивали на домашнюю самоподготовку.

Многочисленные и трудные «минимумы» приводили к тому, что даже в дни отдыха самоподготовка достигала 4,5 ч. В Кубанском пединституте (КПИ) с переходом студентов на старшие курсы их интерес к лекциям ослабевал, а удельный вес практических занятий возрастал (в среднем 0,44 ч.). Учебная работа на дому составляла в среднем 4,2 ч., однако в дни подготовки к различным видам отчётности она занимала от 11 до 13 ч. Из-за неправильного планирования учебного дня студенты перерабатывали дома в 2-3 раза. Н. П. Марков отмечает, что самостоятельная работа на дому осуществлялась в основном за счёт лекций, которые в дни повышенной домашней работы студенты вообще не посещали. Итак, в провинциальных и педагогических вузах на домашнюю работу студентами отводилось больше времени, чем на лекции и практические занятия вместе взятые. Очевидно, это можно объяснить, как спецификой педвузов, где самостоятельная работа с книгой в определённой степени может компенсировать пропуск аудиторных занятий, так и недостатком высококвалифицированных лекторов на периферии [РГАСПИ. ф. 17, оп. 60, д. 535, л. 26; 21, с. 63-65; 10, с. 46; 3, с. 196-197; 7, с. 40-42; 11, с. 8-12; 23, с. 45].

Общественно-политическая работа студентов не может быть адекватно отражена в среднестатистических показателях, поскольку по этой позиции бюджета времени в вузе (наряду с работой по найму) существовала самая большая разница между общей средней нагрузкой и средней нагрузкой фактически занятых (не более 30-35%) наиболее активных студентов. Наибольшую нагрузку несли члены партии и комсомола, а также студенты-пролетарии. У них средняя ежедневная общественно-политическая нагрузка составляла примерно 1,5-2 ч., а пики загруженности достигали порой 10-11 ч. в сутки. На рабфаке в общественную работу было вовлечено большее количество студентов, однако там существовала дифференциация между студентами дневного и вечернего отделений. Если студент дневного отделения затрачивал на общественную работу в среднем 1,3 ч. ежедневно (из них 67% уходило на работу внутри рабфака), то студент-«вечерник», нагруженный общественной работой в среднем 1 ч. в день, 88% нагрузки выполнял вне рабфака.

К сожалению, источники не позволяют дифференцировать эту нагрузку по видам (партийная, комсомольская, общественная работа и т. д.). Для беспартийных студентов общественная деятельность, как правило, заключалась в посещении общих собраний курса. Члены партии и комсомола, активисты-пролетарии участвовали в работе ячеек МОПР, Авиахима, общества «Долой неграмотность», в шефских и предметных комиссиях, в ячейке общежития, в комсомольских и партийных ячейках. При этом студенты-коммунисты в провинции по причине дефицита партийных кадров более активно, чем студенты столичных вузов, использовались для общественной работы. Студенты-первокурсники больше привлекались к общественной работе, нежели старшекурсники.

Материалы обследования медфака МГУ показывают, что «общественники» тратили на общественную работу в среднем 1,7 ч. ежедневно, тогда как «необщественники» – всего 0,8 ч. Данные М. Альшулера (Пермский университет) позволяют провести более подробную дифференциацию внутри партийно-пролетарской группы учащихся. Студент-партиец в среднем в будний день расходовал на общественную работу 2,4 ч., в то время как член профсоюза – только 0,8 ч. Если эти затраты времени у членов профсоюза не зависели от половой принадлежности, то у партийцев загруженность студента-юноши была вдвое больше, чем девушки (соответственно 3,1 ч. и 1,6 ч.). В КПИ общественная работа составила всего 23,9% обследованных дней (в среднем 0,62 ч. бюджета времени студента). Однако непланный характер этого вида занятости приводил к резким колебаниям общественной нагрузки. Эта работа могла отнимать у студента нередко менее часа в день, а иногда – до 11 ч. в сутки. Статистические данные не дают оснований для вывода о том, что общественные нагрузки партийцев и пролетариев мешали их учебной работе. Только в одном вузе было обнаружено превышение затрат времени на академическую работу у «необщественников» по сравнению с активистами всего на 40-55 мин., в остальных обследованиях эти затраты были одинаковыми. Тем не менее, можно предположить, что это сказывалось на качестве и продуктивности учебной работы активистов, а также отражалось на их психофизиологическом состоянии [РГАСПИ. ф. 17, оп. 60, д. 535, л. 26; 21, с. 65-67; 10, с. 46; 3, с. 198-203; 7, с. 44-46; 11, с. 13-14; 23, с. 46].

К *вспомогательному* труду и *самообслуживанию* относились расходы времени на приём пищи, уход за собой и передвижение к месту учёбы и обратно. На питание студенты в среднем тратили 1-1,3 ч. в день. Только в Кубанском пединституте и университете им. Свердлова студенчество успевало принять пищу за 0,8 ч. и 0,91 ч. соответственно. Быстрее питались студенты, проживавшие в общежитии: порой они ухитрялись принять скудную пищу в течение нескольких минут. Расходы времени на питание напрямую зависели также от количества приёмов пищи. «Домашние» студенты, как правило, питались чаще, чем проживавшие в общежитиях. Обследование московского педфака показало, что 60% студентов питались всего 1-2 раза в день, и только 7% учащихся кроме завтрака, обеда и ужина имели полдник в виде чая. Большинство студентов КПИ (57,9%) питалось 2-3 раза в день, ещё 24,6% питалось от 1 до 3 раз в сутки. Регулярность приёмов пищи отсутствовала практически во всех обследованных вузах. Более или менее устойчивым было обеденное время – примерно с 12 до 14 ч. Нередко обед передвигался на 16-17 ч., иногда даже до 11-12 ч. ночи. Встречались случаи, когда студент вовсе не обедал (2% московских медиков). Ещё менее регулярными были завтрак и ужин. Часто

случалось, что у студента, проживавшего в общежитии, поздний завтрак объединялся с обедом, а ужин вообще отсутствовал.

Уход за собой состоял из элементов личной гигиены и содержания в порядке своего жилища, одежды и обуви. В среднем студенты тратили на эти виды деятельности от 0,5 до 1 ч. в день. В КПИ затрачивали 1,8 ч., но иногда на эту работу уходило менее 0,25 ч. Данная позиция бюджета времени нивелировала различия между студентами, жившими в общежитии и дома, что свидетельствует о плохой материальной обеспеченности студенческого быта. Если студенты, проживавшие в семье, затрачивали меньше времени на ремонт одежды и обуви, уборку помещения, то жильцы общежитий не имели возможности продолжительного совершения утренних и вечерних гигиенических процедур. Независимо от условий проживания девушки тратили на работу по самообслуживанию больше времени, чем юноши, проживавшие в таких же условиях. Кубанские девушки, проживавшие в квартирах, расходовали на эти цели в 2 раза больше времени, чем юноши, а студентки, проживавшие в общежитии – втрое больше. В разделе «вспомогательный труд» любопытна такая статья расходов времени, как передвижение. В среднем студент на дорогу к месту учёбы затрачивал около 2 ч., у некоторых это время составляло до 4,5 ч. в день. Причины таких нерациональных затрат времени заключались в отдалённости места жительства студентов от расположения вузов, а также в скудности студенческого бюджета, не позволявшего передвигаться на трамвае. Н. Азволинская красочно описывает, как она ежедневно сэкономила на трамвае и ходила с подружкой голодная пешком через Неву даже при пронизывающем ветре [1, с. 129]. Вместе с тем, многие пролетарские студенты, враждебно встретившие «упадочнические» записки Азволинской, получали ежемесячно 30 талонов на трамвай и столько же обеденных талонов [22, с. 18]. При этом они считали, что «не вредно» ездить на трамвае бесплатно и предпочитали садиться в переполненные вагоны, действуя по принципу: «Ежели народу много – напирай, доедешь» [2, с. 63]. Две трети московских студентов-медиков проживало на расстоянии от 1 до 3 км от вуза, а каждый десятый студент – в 3-7 км от *alma mater*. Много времени отнимало передвижение между учебными корпусами, размещавшимися на значительном расстоянии друг от друга. В провинции в этом отношении было легче. Студенты КПИ тратили на передвижение по городу в среднем 1,2 ч., что для масштабов Краснодара было даже много. Эти затраты времени объяснялись неоднократным посещением института в течение дня, а также перемещением по городу для выполнения общественной работы [РГАСПИ. ф. 17, оп. 60, д. 535, л. 26; 21, с. 59-63; 10, с. 43, 47-48; 5, с. 119-123; 11, с. 15-18, 24-25].

Позиция «хозяйственно-экономическая занятость» включала в себя такие статьи бюджета времени студентов как служба или работа по найму и работа в помощь семье. Это вовсе не означает, что обе

названные статьи были представлены в бюджете времени каждого студента. Напротив, чаще всего студент ограничивался какой-либо одной работой или, по крайней мере, она была основным видом его хозяйственно-экономической занятости. В крупных центрах с обилием контор и различных учреждений было легче трудоустроиться, чем на периферии. Поэтому в КПИ только 17,5 % обследованных студентов имели дополнительный заработок. Кроме того, большое значение имела учебная специальность, партийность и происхождение студента. Суммарные среднесуточные затраты времени на службу в советских учреждениях составляли в ПГУ 1 ч. в будние дни и 0,9 ч. в дни отдыха. Студенты-медики МГУ тратили в среднем на службу всего 25 мин. Данные цифры не отражают реальную картину, поскольку платной службой занимались лишь немногие студенты, которым повезло с трудоустройством. У педфаковцев МГУ этот показатель не превышал 15-20 %, в педтехникуме им. Троцкого – только 5%. Кроме того, приработок нередко имел случайный характер и был непродолжительным по времени, что затрудняло его отслеживание в период бюджетных обследований. В Кубанском пединституте служба для заработка составляла в среднем 0,3 ч. Если суммарные средние показатели разделить на количество реально занятых студентов, то на каждого служащего пермского студента приходилось 4,5 ч. Преимущественно это были студенты-пролетарии, которые больше нуждались в дополнительной зарплате и одновременно имели больше шансов найти работу. При этом студенты-профсоюзники были заняты по службе больше студентов-партийцев (в ПГУ соответственно 1,5 ч. и 0,5 ч.). Это объясняется тем, что партийцы были лучше обеспечены стипендиями, а также более заняты общественно-политическими нагрузками. Старшекурсникам было легче устроиться по специальности, поскольку они обладали большей суммой знаний и навыков. Если все студенты-медики 3-го курса в среднем были загружены платной службой 7 мин. в день, то к 5-му курсу эта занятость возрастала до 47 мин. Резкой диспропорцией с этими данными выглядит занятость студентов-«вечерников» рабфака, составлявшая до 6 ч. в день.

Позиция «домашний труд в семье» также относилась не к каждому студенту. В малаховском педтехникуме (как и на педфаке МГУ) расход времени по этой позиции указали только 50% студентов. Это объясняется тем, что большая часть обследуемых студентов ещё не успела обзавестись своей семьёй, но от родительского дома уже была оторвана. Непролетарское студенчество, преимущественно проживавшее дома, уделяло помощи семье значительно больше времени по сравнению с пролетарским. В ПГУ непролетарские студенты в среднем тратили на домашний труд 3,7 ч. ежедневно, тогда как студенты-пролетарии – всего 2,4 ч. Непролетарские студенты в провинции происходили, как правило, из не богатых семей служащих, мелких торговцев, кустарей, духовенства

и т. п. Их родители имели возможность оплачивать учёбу своих детей, но не могли содержать домашнюю прислугу, поэтому значительная часть семейных забот ложилась на плечи учащихся детей. Пролетарские студенты, занятые в будние дни учёбой, общественной работой и службой, имели больше возможности работать по хозяйству в выходные и праздничные дни. Так, пермские студенты-партийцы в рабочие дни помогали семье в среднем 2,3 ч., а в выходные – 3,1 ч.; студенты-профсоюзники соответственно 2,4 ч. и 3,5 ч. У девушек помощь семье превышала в среднем показатели юношей на 20-25 мин. Кроме того, на занятость по этой статье бюджета времени немалое влияние оказывал уклад жизни конкретной семьи, состояние здоровья и занятость родителей, количество и возраст других детей в семье. По отметкам студентов малаховского педтехникума, занятых домашним трудом, получилась такая картина: 47% учащихся отдавали этому виду занятости до 2 ч. в день, 40% – до 4 ч. и 13% – свыше 4 ч. Проживавшие в общежитиях компенсировали отсутствие домашнего труда коллективным самообслуживанием – уборкой помещения, закупкой продуктов, дежурством по общежитию и т. д. [12, с. 109; 8, с. 97; 14, с. 79, 82; 3, с. 198-203; 7, с. 42-44; 5, с. 130, 131; 21, с. 59-63; 10, с. 43, 47-48; 5, с. 119-123; 11, с. 15; 23, с. 46].

Позицию «отдых» целесообразно дифференцировать по таким её компонентам, как сон и досуг. Практически все результаты обследований свидетельствуют о том, что совокупный студент 20-х гг. хронически недосыпал. Ни в одном из обследованных учебных заведений не был зафиксирован студенческий сон в рабочие дни, равный или превышавший 8-часовую норму. Самый высокий средний показатель – 7,91 ч. – был зарегистрирован в Кубанском пединституте; в Коммунистическом университете им. Свердлова он составил 7,7 ч. В ПГУ и на медицинских факультетах МГУ студенты спали в среднем 7,1 ч. в день. К тому же были обнаружены заметные колебания продолжительности сна в зависимости от академической и общественной загруженности. Так, у студентов педтехникума им. Профинтерна минимальная продолжительность сна в наиболее напряжённые учебные дни составила 5,4 ч., максимальная (в воскресные и пасхальные дни, на каникулах) – 9,4 ч. У кубанских студентов обнаружены хаотичные колебания продолжительности сна в течение одной недели от 5 ч. до 14,4 ч. Нерегулярное время отхода ко сну ещё больше усугубляло недосыпание. Если 85% кубанских студентов ложились спать в интервале между 9 ч. вечера и 12 ч. ночи, то подавляющее большинство студентов-медиков МГУ (82%) ложились спать между 12 и 2 часами ночи. На продолжительность сна и время отхода ко сну влияло время начала учебных занятий. Студенты, у которых учебный день начинался в 8 ч. утра, обычно ложились спать раньше. Однако занятия во многих вузах тогда проходили в интервале от 18 до 23 ч. вечера. Студенты, не

занимавшиеся общественной работой, спали в среднем на 0,5 ч. больше активных общественников. У семейных студентов сон был более продолжительным, чем у студентов, не состоявших в браке. Юноши в среднем спали меньше девушек; студенты младших курсов больше недосыпали по сравнению со старшекурсниками. Постоянное недосыпание сказывалось на общей трудоспособности, и студенты при малейшей возможности стремились компенсировать потерянные минуты отдыха. Как отмечал М. С. Бернштейн, «наступает нерабочий день – молодёжь спит лишний часок; наступает перерыв в занятиях – молодёжь отсыпается; занятия переносятся на послеобеденное время – молодёжь опять-таки вознаграждает себя за систематическое и хроническое недосыпание; когда обстоятельства позволяют, молодёжь, наконец, не прочь поспать и днём часок-полтора» [5, с. 132]. Упорно занимающихся студентов одолевала хроническая бессонница. Студент Андрей Юров жаловался в письме другу:

«Прозанимаешься весь день людской до глубокой ночи; башка перестаёт варить, тело дряблое, точно мясо, вываренное в супе; работать больше уже не в состоянии, ляжешь на койку, а заснуть не можешь. Час, другой, третий ворочаешься с боку на бок, пока не заснёшь. Всякий шорох тогда нервирует, даже тиканье часов приводит в ярость. А в возбужденном мозгу, по его торным тропинкам, бродят взводами различные мысли. Усталое тело требует отдыха, а возбуждённый долгой работой мозг не успокаивается» [19, с. 37].

Время отдыха, оставшееся за вычетом сна, являлось единственным по-настоящему свободным временем, которым мог единолично распоряжаться каждый студент. Этого времени было немного. В среднем «чистый» досуг студентов-медиков МГУ составлял 1,7 ч., студента-пролетария в ПГУ – 1,9 ч. У студентов КПИ свободное время в течение полной недели составляло 2,8 ч., однако сюда входило и бесцельное времяпрепровождение, составлявшее в среднем 1 ч. Самым продолжительным зафиксирован отдых у «свердловцев» (2,9 ч.), но из документа не ясно, относятся эти данные только к будним дням, либо учитывают и выходные дни. В дни отдыха время на развлечения увеличивалось примерно вдвое. Чаще всего свободное время посвящалось индивидуальному домашнему чтению периодики и художественной литературы, хождению в гости, посещению выставок и музеев, клубных вечеров, прослушиванию музыки, настольным играм. Реже (не более 0,5 ч. в день) студент мог позволить себе более интересные развлечения – посещение кино и театра. По отдельным категориям студентов ПГУ выяснилось, что непролетарские студенты располагали большей возможностью для досуга по сравнению со студентами-пролетариями (в среднем на 1,2 ч.). У партийцев свободный отдых был короче, чем у членов профсоюзов (примерно на 0,4 ч.). Юноши в среднем на 0,5 ч. отдыхали больше девушек. Досуг холостяков незначительно превышал по времени свободный отдых семейных

студентов. Общим для всех категорий студенчества было то, что их досуг чаще всего состоял из разрозненных, порой случайных отрезков времени, что не позволяло заранее спланировать и с пользой для себя провести драгоценные минуты отдыха. Нередко «отдых» заключался в простаивании в очереди в столовой, в ожидании начала занятий из-за опоздания преподавателя. Примечательно, что практически во всех хронокартах зафиксировано очень мало времени, отводимого на физкультуру и спорт – в среднем не более 3-5 мин. в день на каждого студента. Эти занятия носили случайный характер. Кубанские студенты-педагоги затрачивали на физкультуру в среднем 0,12 ч. (юноши тратили 10 мин., девушки – 4,5 мин.). Студенчество в большинстве своём не стремилось к смене умственного труда физическим, не было мотивировано на совершенствование своего тела [РГАСПИ. ф. 17, оп. 60, д. 535, л. 26; 23, с. 46; 21, с. 57-59, 69-71; 7, с. 43, 44, 46, 49; 5, с. 131-133; 3, с. 197-202; 14, с. 79, 82-85; 12, с. 104, 109; 8, с. 88, 92-95, 100-101; 11, с. 15, 16, 19-24].

В 1926 г. были сокращены студенческие каникулы общей продолжительностью до 2,5 месяцев в год. Связано это было в основном с невыполнением учебных программ. Формальное объяснение заключалось в том, что студенты сильно устают и не успевают отдохнуть во время каникул. Однако истинная причина заключалась в том, что по новым правилам отменялись религиозные каникулы. Несмотря на пропаганду атеизма, многие студенты подчинялись традиционным календарным циклам, разъезжались по домам отдохнуть на рождественские и пасхальные каникулы. Студенты безуспешно пытались добиться того, чтобы им предоставлялись каникулы по-прежнему трижды в году: зимние (14 дней), весенние (10 дней) и летние (2,5 месяца) [9, с. 17; 17, с. 13]. Однако это противоречило ригористической политике главпрофобра. По новому Положению о вузах совокупное время, отводимое на каникулярные отпуска, не превышало 2 месяцев [18, с. 23].

В заключение приведу выдержки из двух статей о расходовании времени рабфаковцами, направленных в журналы «Знамя рабфаковца» и «Красное студенчество». В отличие от количественных данных бюджетных обследований эти отчасти наивные строки весьма колоритно рисуют студенческую повседневность:

«Утро. Ровно в 8 часов белый металлический звонок поднимает всю братву на ноги. У каждого есть в своём распоряжении ¼ часа. Ровно в 9 часов, вооружившись карандашами, все должны сидеть на твёрдой скамье, слушая 6-часовые лекции по истории классово-борьбы, истории культуры и т.д. В 2 ч. 15 мин. все – в общежитии. До 4 часов – обед. После чего – кто куда: кто за газету, кто за книгу, кто пишет письмо своим подшефникам <...> Вечер. Опять в руках у тебя острый карандаш,

* Более полный вариант фрагментов публикаций приведен в монографии А. Ю. Рожкова [20, т. I, с. 310-311].

которым быстро перекидываешь цифры – математика. Так совместные занятия продолжаются до 11 час. вечера. Остался один час, ребята постановили заниматься до 12, дабы не было переутомления <...> Пробил 12-й час. Все в кроватях. Спят». [ГАРФ. ф. а-1565, оп. 12, д. 150, л. 92, 93].

«Заведённый на пять с половиной часов будильник резко, резко зазвенел. Он поднял с подушки лицо, каждая чёрточка которого кричала: “Я не выспался” <...> надо вставать, приготовить себе завтрак, ехать две с половиной станции на работу и заодно посмотреть записки по физике и политэкономии. Ведь сегодня по физике контрольная, а по политэкономии спрашивать будут. В хлопотах по уборке, в возне с примусом незаметно пробегают время. <...> Одна надежда: в трамвае будет не очень тесно, и он развернёт тетрадки, чтобы хотя бы посмотреть, как выглядят эти ужасные формулы физического маятника, линз и т. п. <...> Ровно в 8 часов повесил свой номер, и направился прямо к станку <...> Медленно подползает стрелка к 12 часам, к обеденному перерыву <...> Гудок. Быстро собрав инструменты, умывшись, отыскивает где-нибудь на заводе тихий уголок, где наряду с аппетитным чавканьем вчерашней холодной котлеты он прочитывает свои тетрадки <...> Не успел как следует пристроиться заниматься, и мозг прорезает ужасное для него воспоминание: после работы он ещё позавчера назначил заседание бюро партийной ячейки... Это значит, что он сегодня не успеет пообедать до рабфака, это значит, что не успеет подготовиться к занятиям <...> Заседание бюро кончилось в шесть часов десять минут. Сложив голову, бежит на рабфак, опоздал на двадцать минут... Запыхавшись, берёт тему контрольной работы и, даже не успев привести мысли в порядок, начинает писать <...> Дребезжание звонка напоминает о необходимости кончать контрольную работу, приходится сдавать только черновик... <...> Спать хочется чертовски. <...> Как партиец-активист, он на хорошем счету у преподавателя по политэкономии, он это чувствует, и начинает дремать. Последний звонок прерывает начавшийся сон. Стремглав вскакивает, бежит одеваться. Скорее есть (ведь с 12 часов ничего не ел) и спать. А завтра так же будет будить будильник, звать гудок, тревожить другая контрольная» [13, с. 6].

Таким образом, обследование бюджетов времени показало, что у студентов 1920-х гг. наблюдалась большая совокупная перегрузка. Многие студенты из-за слабой общей подготовки отставали в учёбе, другие не умели рационально распределить своё время. Недостаток аудиторных занятий студент компенсировал домашней работой. Учебная перегрузка сказывалась на недостатке отдыха и сна. В провинции было больше возможности отдохнуть и заняться учёбой, поскольку там меньше времени уходило на передвижение к месту занятий, меньшей была общественно-политическая нагрузка и было меньше возможности для развлечений. В целом студенты недосыпали,

недоедали и мало занимались физкультурой, что не могло не отразиться на качестве их успеваемости и состоянии здоровья.

Примечания

1. *Азволинская Н.* Записки вузовки / Н. Азволинская // Октябрь. – 1929. – № 1.
2. *Антра.* «Гальяновка» живёт / Антора // Красное студенчество. – 1926. – № 2.
3. *Альтшулер М.* Бюджет времени пролетарского студенчества / М. Альтшулер // Молодая гвардия. – 1924. – № 4.
4. *Артемов В. А.* К истории возникновения исследований бюджетов времени / В. А. Артемов // Социологические исследования. – 2003. – № 5.
5. *Бернштейн М.* О чём говорят наши цифры // Бюджет времени нашего молодняка / Под ред. М. Бернштейна, Н. Рыбникова. – М.; Л., 1927.
6. *Большая советская энциклопедия.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article002538.html>.
7. *Кекчеев К. Х.* Бюджет времени студентов / К. Х. Кекчеев // Научный работник. – 1926. – № 10.
8. *Колесникова А., Перова Т.* Бюджет времени студентов педагогического техникума им. Профинтерна / А. Колесникова, Т. Перова // Бюджет времени нашего молодняка. – М.; Л., 1927.
9. *Косякин И., Назин П.* О зимних каникулах в вузах и рабфаках / И. Косякин, П. Назин // Красное студенчество. – 1926. – № 9.
10. *Ласс Д. И.* Современное студенчество (Быт, половая жизнь) / Д. И. Ласс. – М.; Л., 1928.
11. *Марков Н. П.* Бюджет времени студента Кубанского педагогического института [рукопись] / Н. П. Марков // Личный архив А. Ю. Рожкова.
12. *Н. Р.* Бюджет времени слушателя подмосковного малаховского педтехникума // Бюджет времени нашего молодняка. – М.; Л., 1927.
13. *Николаев М.* Его день / М. Николаев // Красное студенчество. – 1929/1930. – № 9.
14. *Новиков В.* Бюджет времени слушателей педтехникума им. тов. Троцкого / В. Новиков // Бюджет времени нашего молодняка. – М.; Л., 1927.
15. *Патрушев В. Д.* Бюджеты времени: документированные свидетельства образа жизни людей / В. Д. Патрушев. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ecsocman.edu.ru/data/954/698/1219/012_Glava9.pdf.
16. *Патрушев В. Д., Артемов В. А., Новохацкая О. В.* Изучение бюджетов времени в России XX в. / В. Д. Патрушев, В. А. Артемов, О. В. Новохацкая // Социологические исследования. – 2001. – № 6.
17. *Польский Л.* К вопросу о каникулах / Л. Польский // Красное студенчество. – 1926. – № 10.
18. *Проект* нового положения о вузах // Красное студенчество. – 1929/1930. – № 9.

19. *Рафаил М. А.* За нового человека М. А. Рафаил. – Л., 1928.
20. *Рожков А. Ю.* В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. / А. Ю. Рожков. – Краснодар, 2002.
21. *Семёнов М.* Бюджет времени московского педфаковца / М. Семенов // Бюджет времени нашего молодняка. – М.; Л., 1927.
22. *Шаренков Н.* Откуда дует ветер? / Н. Шаренков // Красное студенчество. – 1929. – № 18.
23. *Эпштейн Д.* Жизнь рабфаковца в цифрах / Д. Эпштейн // Красное студенчество. – 1925. – № 6-7.

УДК 94(477): 378

Світ повсякденності студентства радянської України в художній літературі і публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років

Рябенко О. Л.

Рябенко О. Л. Світ повсякденності студентства радянської України в художній літературі і публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років. У статті автор виділяє характерні для 1920-х рр. образи студентів, відображені публіцистами та українськими письменниками у художніх творах. На конкретних прикладах доводиться, що ці образи сприяли формуванню у читачів визначеного погляду на студентську молодь того часу, форми її поведінки та стратегії отримання освіти у специфічних соціально-політичних умовах.

Ключові слова: студенти, публіцистика, художня література, образ.

Рябенко О. Л. Мир повседневности студенчества советской Украины в художественной литературе и публицистике 1920-х – начала 1930-х годов. В статье автор выделяет характерные для 1920-х гг. образы студентов, отобразенные публицистами и украинскими писателями в художественных произведениях. На конкретных примерах доказано, что эти образы способствовали формированию в читателей определенного взгляда на студенческую молодежь того времени, формы ее поведения и стратегии получения образования в специфических социально-политических условиях.

Ключевые слова: студенты, публицистика, художественная литература, образ.

Ryabchenko O. L. Everyday life of Soviet Ukraine Students in Fiction and Sociopolitical Journalism of the 1920 s - 1930. In the article the author singles out types of students characteristic of 1920s represented by Ukrainian writers and journalists in their works. Using real examples it is proved there types promoted forming a certain view of that time, their types of behavior and the strategy of getting higher education under special social and political conditions.

The keywords: students, sociopolitical journalism, fiction, type.

Для історика завжди цікавими були періоди різноманітних трансформацій суспільства, в тому числі і перші радянські десятиліття, коли самі закони існування ставили громадян перед непростим вибором життєвої стратегії. «Ось іду по рейці і хитаюсь, чи дійду до краю чи впаду» - ці роздуми М. Йогансена досить влучно відбивають загальний настрій епохи, коли бажання тримати рівновагу часом було вищим за загальнолюдські цінності і під гільотиною страху і беззаконня кожен по-своєму вибудовував стосунки з владою і суспільством. Реставрувати колорит пейзажу повсякденності ранньої радянської епохи великою мірою допомагають джерела, вагоме місце серед яких належить публіцистиці і художній літературі. На важливість використання цих наративних джерел неодноразово вказували дослідники [2; 8; 9]. Разом з тим новітні методичні розробки на конкретній дослідницькій практиці на сьогодні реалізовані надзвичайно скромно, значною мірою невикористаним, на думку дослідників, залишається інформаційний потенціал журнальної публіцистики [17, с. 22], спостереження українських майстрів слова 1920-х рр. традиційно залишаються поза увагою науковців.

Ще раз наголошуючи на доцільності застосування зазначених джерел для здійснення нових інтерпретацій, спробуємо у межах цієї розвідки окреслити образи студентів 1920-х рр., які не лише поставали перед читачами зі сторінок періодики і художніх творів, а й сприяли формуванню у них визначеного погляду на студентську молодь 1920-х рр., форми її поведінки та стратегії отримання освіти у специфічних соціально-політичних умовах, допомагали усвідомити перетворення в суспільстві.

Використовуючи публіцистику, слід зважати на той факт, що періодика з феномена культури під впливом низки факторів з середини 1920-х рр. перетворюється в «інструмент» (виробнича лексика) чи «зброю» (воєнний термін) побудови нової держави, формування нової політичної еліти. За кордоном на цю метаморфозу звернули увагу ще на початку 1920-х рр. Про те, що власне радянська періодика не подає об'єктивної картини радянського життя, студентський гумористичний журнал «Віхоть» з іронією писав, що газету «Вісти» за пропозицією Остапа Вишні перейменували у «Свисти» через те, що «хор її кореспондентів втратив голос від завзятого співу про «комуністичний добробут» [33]. Цілеспрямований партійний контроль дописів привів

спочатку до зменшення кількості інформації, «корисної» для загального читання і до зникнення у 1931 р. досить багатого змісту публікацій, все ж характерного для попереднього десятиліття.

Періодика стала «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудова слава», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей. Ні в якому разі не заперечуючи важливість періодики для реконструювання повсякденності і того, що журналісти чи кореспонденти «зосереджували свою і читацьку увагу на фактах, подіях, явищах, що, на їх погляд становили зміст епохи» і що «вони відбивали як найбільш актуальні, пекучі проблеми поточного історичного моменту, так і рутинність сучасного їм життя» [9, с. 102], все ж слід відмітити ту обставину, що у ранньому радянському суспільстві газети писалися і редагувалися не лише за переконаннями, але і за обов'язком і наказом. В багатьох випадках їх творцям доводилося «боятися навіть власних слів, кривити душою, «щоб вижити» [34, с. 339]. Власне всі дописи спрямовувалися на висвітлення різних кампаній, окреслених партією заради торжества соціалізму. Зважаючи на те, що творці «соціалістичних ілюзій» також намагалися вижити, реалізуватися і навіть зробити кар'єру в ранньорадянському суспільстві, вони вимушені були свідомо чи не зовсім перетворитися на засіб цькування інакомислення. Врешті решт їм також довелося згодом пережити смугу «широкої самокритики», розплачуватись свободою і навіть життям, бути невід'ємною, приреченою частиною тоталітарної машини.

Зважаючи на вищесказане, використовуючи багатий публіцистичний матеріал 1920-х рр., слід враховувати спрямованість доброї половини дописів на пошуки чи критику явного або уявного «ворога». Образ ворога був ідеологічним стереотипом (комплексом уявлень) про суб'єкт, що несе в собі загрозу, заважає побудові нового суспільства. На шпальтах періодики знайшов своє вагоме місце і образ чужого радянській владі студента, він еволюціонує від «соціально-ворожих елементів» початку 1920-х рр. до «вовків в овечих шкурах», «тарганів в шпарах» чи просто «куркульських недобитків», з яких потрібно здерти «машкару» і «взяти мітли такої, щоб аж загуло», тобто виключити з радянських ВНЗ, оскільки саме вони винні в чисельних «проривах» на фронтах соціалістичного будівництва.

Якщо проаналізувати і співставити різні документальні свідчення, то виявляється, що, як правило, факти, подані в дописах, не відповідали дійсності. Наприклад, скільки ганебних слів дописувачами «Комуніста» адресовано було братам Миколі, Олександрю та Павлові Даніловим – студентам харківських інститутів. Їх звинувачували у приховуванні ворожого походження, у наданні фальшивих документів [28]. До партосередку Сільськогосподарського інституту з Роменського ОДПУ надіслали постанову Глинського комітету незаможних селян, де

говорилось, що «Данілови підлягають виключенню як особи, чужі Радянській владі, родина яких відома як контрреволюційна, тому залишення подібних елементів забруднить лави наших пролетарських вузів та обуриє незаможне селянство» [29]. Всі брати були негайно виключені із ВНЗ. В результаті справа братів розбиралася прокуратурою, оскільки довідки, надані братами Даніловими і їхніми опонентами, були діаметрально протилежними за змістом, але засвідчені одними і тими ж органами влади. В решті – решт виявилось, що ці студенти були синами старого революціонера – народовольця, який просидів за свою діяльність десять років і помер від отриманих на засланні ран. Але ж для цього потрібно було звертатися і до Центральної комісії у студентських справах, і до заступника наркома освіти УСРР А. Т. Приходька, де і була поставлена остання крапка у справі. А от Антону Терентійовичу довелося писати пояснення, чому він поновлює у правах так багато виключених із вишів студентів [30]. Саме публіцистика спрямовувала вістря своєї критики на тих, хто наважувався співчувати виключеним, звинувачуючи «у численних випадках викривлення клясової лінії» і не для однієї людини як вирок звучали слова звинувачення у виконанні «соціального замовлення».

В періодиці 1920-х рр. можна простежити два чітко окреслені студентські світи: «пролетарське студентство» - образи героїв, творці нового життя і випадкові «попутчики», яким вдалося «пролізти» до ВНЗ, використовуючи для цього різні стратегії – від покупки чи підробки документів, до набуття робітничого стажу. «Сховати своє соціальне походження, свій зв'язок із батьками, удати з себе сироту тоді, як батьки мають крамницю з багатотисячним обігом, піти на рік який на завод, щоб звідти з профспілковим, а то й з комсомольським квитком пролізти нишком до вузу, підробити документи – молода гвардія буржуазії іде на все, щоб украсти собі місце на шкільній лаві...» [24, с. 26] - лише такі чи подібні негативні характеристики надавалися вихідцям із колишніх, в розряд яких автоматично включалися всі інакомислячі (в тому числі і пролетарського походження). Образи ворожих студентів – «вовків в овечій шкурі», яких «до наших вузів пролізли сотні й тисячі» і які заважають будівництву нової школи, мали викликати виключно негативні емоції, формувати в суспільстві співчуття до освітніх експериментів, заохочення «чисток» тощо. Можливо, саме надмірне захоплення публіцистикою як історичним джерелом сприяло тому, що навіть в дослідженнях останніх десятиліть при характеристиці студентських колективів йдеться майже виключно про «пролетарське» студентство, а представники «соціально-ворожих» класів постають перед нами уже не в образі ворога, а в образі жертви, яку обов'язково виключали із інститутів.

Таким чином, студентство в суворих реаліях 1920-х рр. було штучно розділено публіцистами на два непримиримі табори за класовим походженням. Дійсність натомість подавала надзвичайну багатобарвність

студентського світу, що і було підмічено і висвітлено тогочасними письменниками. Художня література (реалістичні твори, новелістика, інтелектуальний роман), більш достовірно відтворює оточуюче письменників соціальне середовище й морально-психологічну атмосферу того часу. На думку Ю. Лотмана, «тільки звернення до деяких літературних зразків дозволяє нам в низці випадків розшифрувати загадкові, з іншої точки зору, вчинки людей тієї епохи» [12, с. 344-345].

Проблеми становлення «нового» студентства в світопросторі вищої школи України раннього радянського періоду були улюбленою тематикою авторів 1920-х. Особливо цінними для реконструкції образів тогочасних студентів є художні твори, написані сучасниками епохи, тим більше авторами, які самі навчалися в інститутах чи щойно їх закінчили. Такі письменники як Іван Бойко, Докія Гуменна, Олександр Копиленко, Іван Микитенко, Валер'ян Підмогильний, Юрій Шовкопляс та багато інших – всі майже ровесники століття, знали студентське життя зсередини, тому в творах цих майстрів слова відображені не лише практики повсякденного життя студентів, а й їхнє ставлення до нових реалій, влади, освітніх експериментів, показані шляхи адаптації вихідців із різних прошарків суспільства до нових освітніх вимог. Нові дослідницькі методології закономірно вимагають знов і знов звертатися до цих призабутих творів, поява яких у 1920-ті роки викликала бурхливі дискусії, прилюдні обговорення і шквал критики, а в наступні десятиліття вони пішли у забуття, щоб зайвий раз не викликати сумнівів у достовірності міфічного образу «нового радянського студента». Сьогодні ми звертаємося до них, воскреслив із спецфондівських глибин на початку 1990-х рр., не задля «встановлення істини», а щоб здійснити нові інтерпретації, залучити до обговорення непомічені раніше смислові і формальні пласти текстів [4, с. 6].

Більшість письменників 1920-х рр. головним своїм завданням визначала «правдиве зображення дійсності». Для прикладу наведемо зауваження Д. Гуменної: „Мною керувала засада: хоч суб'єктивне, але правдиве зображення, без фальшу і натяжок, достосованих до стандартного штампугазетних передовиць. Я вважала, що вся вартість такого опису не так для сьогоднішнього дня, як для майбутнього. Щоб майбутнє знало, якими були початки” [Цит. за: 11, с. 315-316]. Такий вимогливий дослідник, як М. К. Зеров, досить прискіпливо поцінуючи збірку «Буйний хміль» О. Копиленка, все ж акцентував, що автор «не будує догадок, а пише з натури», що з – під пера його з'являються «цікаві характеристики, живі й рельєфні постаті» [6, с. 16]. І. Микитенко у своїй нотатці до п'єси «Кадри» також відмічає, що джерелами для написання цього твору йому послужили «студентські архіви, журнали, газети, щоденники, автобіографічні спогади, що я їх оброблював протягом років для більшого прозового твору з студентського життя» [14, с. 5]. В. Підмогильний кредо митця

проголосив устами Андрія Городовського: «Показати людей і ідеї нашого часу в їхніх сутячках і перетворенні». Але для цього, вважав письменник, потрібно бути безкомпромісно правдивим і аналітичним, з пристрасним бажанням пізнати «гущину» життя. «Тоді ви не спатимете ночей. Ваші думки витимуть, як голодні собаки. І кожен рядок ви писатимете власною кров'ю, а це єдина фарба, що ніколи не втрачає блиску» [Цит. за: 13, с. 352].

Художні твори 1920-х років демонструють реальний студентський світ, що дозволяє виділити основні типові образи студентів – як домінуючі, так і маргінальні, відмінні перш за все своїми інтерактивними практиками і оцінками дійсності. Зі сторінок художніх творів молодь постає перед нами живою і суперечливою, з притаманною саме їй свідомістю, що спонукає до тих чи інших конкретних вчинків. Віддаючи данину своєму часові, домінуючим в творах українських письменників став образ пролетарського студента, але не міфічний, який пропонувався загалу владою і популяризувався публіцистикою, а наближений до реального. З одного боку ми бачимо сліпих виконавців волі партії, що можуть, за влучним висловом М. Хвильового, лише «комсомолити у пустопорожнє». Вони постають перед нами, наприклад, в образі Дмитра із «Невеличкої драми» В. Підмогильного [18] - прямолінійного, примітивного реалізатора пролетарського світогляду, що, незважаючи на труднощі, вчився, «завзято шліфував свій не так нездарний, як невправний і надто конкретний мозок». Скільки таких Дмитрів було в реальності! Якщо на перших порах їм здавалося, що «професор таке говорить на лекції, що в голові макітриться, нічого не розумієш, сидиш, як довбня. А він ще навмисне закручує. От закручує, закручує, щоб незрозуміліш було» [14, с. 58], то згодом наполеглива праця давала результати і на момент закінчення інституту вони не відставали від інших у навчанні.

В. Підмогильний образом Дмитра намагається донести до читача головне - що такий тип студента не спроможний мислити самостійно, він має лише приписи, формули матеріалістичного розуміння всіх явищ дійсності. Він упевнено сміливий, бо гадає, що є господарем країни, і тільки йому належать плоди її. Саме з таких студентів створювалися групи протидії професурі на заняттях і опозиційно налаштованим на студентських зборах [22, с. 147-148]. Постають перед нами їхні образи і у сатиричному зображенні однокурсників [23, с. 97].

Серед низки героїв з народу не залишилися непоміченими авторами образи талановитої і свідомої молоді з народу, яка, чітко вибудовуючи свою життєву мету, не бажала бути бездумним реалізатором пролетарського світогляду. Без показного революційного пафосу, який був одним із необхідних і важливих елементів образу «нового радянського студента», на сторінках художніх творів проходить життя інших численних вихідців із робітничо-селянського середовища. Вони приходять до ВНЗ, сповнені бажання творити нове життя, мріють, так, як

Сава із роману «Визволення» О. Копиленка, щоб степи замість соняшників жовтих «зацвіли червоним вогнем заводів і фіолетовим димом димарів» [10, с. 86]. Інший герой - Степан Радченко із роману В. Підмогильного «Місто» вважає, що він – «нова сила, покликана із сіл до творчої праці. Він – один з тих, хто повинні стати на зміну гнилизні минулого й сміливо будувати майбутнє» [19, с. 30]. Та життя вносить свої корективи у плани цих незаперечно обдарованих юнаків. З їхніх голів швидко вивітрилися ідеологічні ілюзії, вони перестають бути об'єктом маніпуляцій масовою свідомістю з боку комуністичних ватажків. Студенти ж устами публіцистів такі твори засуджували, тому що вони «дають гостру відсіч всіляким ухилам від генеральної лінії нашого будівництва» [25, с. 113]. На спеціально влаштованих диспутах авторів дорікали в тому, що вони подають у своїх творах образи, зовсім чужі радянському студентству. У «Студенті революції» навіть з'явилася відповідь В. Підмогильному, де письменнику розповіли, «як ми отого Радченка, що приїхав в селянській свитці, позбавили права на голос і з вишу викинули» [35, с. 35].

Те ж саме говорилося і про Саву з твору О. Копиленка: «Варто придивитися пильніше до Сави, щоб зрозуміти, з якої верстви він походить і до якої належить» [7, с. 47]. Як же так може бути, щоб комсомолец був зв'язаний з комсомольським осередком лише квитком – на загальні збори, де розв'язують найгостріші питання нашого сьогодення, не ходив [10, с. 138]. А те, що не видав Тараса, вихідця із «колишніх», хоч прекрасно про це знав, бо виростав з ним в одному селі, взагалі було контрреволюцією, бо в періоди студентів відкрито закликали доносити один на одного, «бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу» [3, с. 49]. Такі образи не влаштовували владу, тому на численних студентських диспутах і зі сторінок періодики вони зазнали нищівної критики і були «засуджені» на забуття.

Яскраво зображені авторами художніх творів і такі типи пролетарських студентів, які ідуть до поставленої перед собою мети, не рахуючись з іншими, бо вважають себе вершителями долі людських. Це – представники комсомольських і компартійних осередків у ВНЗ. Усвідомивши свою обраність, маючи фактично необмежені можливості, такі студенти, як правило, були далекими від загальноновизнаних норм моралі. Вони використовували надані їм можливості для задоволення своїх амбіцій і тиску на безпартійне студентство незалежно від походження. До такого типу належить, наприклад, Макар Чемерис – герой оповідання Ю. Шовкопляса «Геній», людина, яка пристосувалася до більшовизму і яких так багато було в радянській дійсності – «конгломерат усякого паскудства», який «тримає в своїх руках самого декана й орудує в деканаті, як його лівій нозі хочеться. Навіть ректор думку Макара Семеновича вважає за надзвичайно важну» [36, с. 15].

Критика повідомляла, що "Геній", написаний в реалістичних тонах, свого часу викликав жваве обговорення і мав великий успіх серед студентства, що у ВНЗ його читали з захопленням [15, с. 39]. Та разом з тим відмічалось, що це оповідання «не вийшло із зачарованого кола різних черемух та провулків*, так, ніби, наше життя тільки про це і подає матеріал». Автору дорікали, що і в сюжеті, і в самій ситуації є щось невинуватиме, нереальне – не показано, як ставились студенти до Чемерисової диктатури, не видно студентського колективу: «Куди дивляться всі інститутські організації, що не приборкали Генія, ще й кандидата партії? Тоді вам розкажуть по секрету, що це не вигадка авторова, а справжня дійсність на одному факультеті великого харківського вузу» [15, с. 39].

Ю. Шовкопляс піднімає у своєму оповіданні досить гострі проблеми, характерні для життя всього соціуму, а не лише студентства – моральне обличчя комуніста (комсомольця) та ставлення до кохання і шлюбу. Про те, що комсомольські осередки у 1920-х рр. часто ставали центрами розпусти, повідомлялося і у періодиці. Наприклад, у Чернігові секретар осередку Інституту народної освіти жив водночас з кількома дівчатами. Про це всі знали, але удавали з себе «німих» і «сліпих» [5].

Не одна звичайна студентка в ті роки стала жертвою сексуального насилля, закінчивши життя самогубством, прийнявши отруту чи, як студентка Пріся із роману «Визволення» О. Копиленка, кинувшись під трамвай, але «на такі випадки дивляться звичайно байдужо. Хіба що хто іронічно двозначно усміхнеться. І тільки» [16, с. 47].

Маргінальною новою владою вважала ту молодь, яка не вписувалась в образ «нового радянського студента», головним елементом якого було пролетарське походження. На відміну від дописів у періодиці, де ця молодь представлена лише образами «вовків в овечій шкурі», літературні твори дають нам можливість побачити не лише всю трагедію молодого покоління непролетарського походження у нерівній сутичці за здобуття освіти, а й стратегії їхнього входження в новий освітній простір.

Типовим прикладом маргінальних типів студентів були образи вихідців із «колишніх», які намагалися старанним навчанням і активною участю у громадському житті довести відданість новій владі. Нерідко такі молоді люди широким сприймали ідеали революції і намагалися йти в ногу з часом. Вища освіта була необхідною умовою для їхньої успішної інтеграції в радянське суспільство. До таких студентів, наприклад, можна віднести Бориса Задорожного, одного із персонажів роману В. Підмогильного «Місто»: «Доля цього веселого і здібного хлопця була повна злиднів та прикростей. Він мав необережність родитися від священика, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синовієї честі. Двічі його виключали з

* Маються на увазі популярні серед студентства у 1920-ті рр. твори П. Романова «Без черемухи» та Л. Гумілевського «Собачий провулок».

інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне; на п'ятий рік він дійшов третього курсу та дістав посаду нічного сторожа в комгоспі, вважаючи себе за найщасливішу в світі людину» [19, с. 93]. Така ситуація справді неодноразово мала місце в дійсності, коли людину переслідувало її походження, навіть якщо батьків уже давно не було на світі. Протоколи засідань Центральної комісії у студентських справах і листи студентів до вищого керівництва красномовно про це свідчать [31; 32].

Маргінальними у 1920-ті роки вважалися образи студентів, яких відрізняла від загалу активна життєва позиція. Незалежно від походження, вони широким сприйняли ідеї соціальної рівності, але не могли і не бажали бути сліпими виконавцями чужої волі. Найгостріше внутрішній конфлікт такої людини відчувається у творах М. Хвильового. «Нова людина нашого часу» - студентка консерваторії Аглая, «темнього походження», яке заважає їй навіть стати кандидаткою у комсомол. Вона - одна з тих молодих людей, що як гриби виростають біля ком'ячок і яких від природи покликано до кипучої діяльності. Аглая хоче бути творцем життя, але творити його не так, як інші, а так, як його «творили хоробрі на протязі тисячі років... Ви, звичайно, кажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії – хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми – я й тисячі Аглай у спідницях та штанах – не можемо далі жити без повітря» [26, с. 245]. Вона протестує проти підслуховування, доносів, вистежування, як виявив беззастережного служіння ідеям революції. Не випадково роман «Вальдшнепи» підпав під нищівну критику з найстрашнішими звинуваченнями з найвищого рівня, а М. Хвильовому довелося виправдовуватися у покайному листі до редакції газети «Комуніст»: «Наша партія така сильна й має такі міцні коріння в масах, що Аглаїну критику вона не боїться виставляти напоказ...» [27, с. 885].

На особливу увагу заслуговує інший маргінальний образ студента 1920-х рр., яскраво виведений О. Копиленком у романі «Визволення» під іменем Тарас. Його шлях до вищої школи був характерним для багатьох вихідців із «соціально – ворожого» пролетаріатові середовища – попрацювавши на залізниці і отримавши посвідку «що він є справжній робітник і справжнього пролетарського походження», Тарас стає студентом Харківського інституту народної освіти [10, с. 114].

О. Копиленко сам навчався у Харківському ІНО, знав студентське життя зсередини, тому правдиво показав ті стратегії, які використовували такі Тараси для того, щоб не бути викритими і закінчити ВНЗ. Розуміючи, що без громадської діяльності це буде зробити неможливо, він уміло використовує роботу у товаристві «Друзі дітей» для власного безбідного існування – тому жив легко і просто, завжди маючи в кишені гроші. Але це поза стінами інституту. А в інститут навіть нового сірого костюма за двісті п'ятдесят карбованців

не міг надівати, «бо там обов'язково різні профуповноважені та інші фракції почнуть підозріло розпитувати, де він бере гроші» [10, с. 114]. Таку страшну правду життя - соціальну мімікрію як необхідну умову для навчання, підмітили і інші автори, зокрема «суворий аналітик доби» В. Підмогильний. У романі «Місто», розповідаючи про київського студента Степана Радченка, він відмічає, що «лекційні дні були то важчі Степанові, бо для лекцій він мусив спеціально переодягатись, не ризикуючи з'являтися до інституту в краватці, щоб не викликати зайвих розмов та не позбутись часом стипендії» [19, с. 112]. Як бачимо, пристосовувати свій зовнішній вигляд під «пролетаря» потрібно було не лише вихідцям із «колишніх», але й особам пролетарського походження, таким як Степан, яким не подобалася «нормалізація людської істоти». Але вони мусили це робити, щоб не позбутися необхідних благ у вигляді стипендії чи гуртожитку, або просто мати можливість здобути освіту. Про це говорять і інші джерела [21, с. 26].

Практично всі твори українських письменників 1920-х рр., незважаючи на достовірність опису людських характерів, що розкриваються в складних стосунках між собою та суспільним середовищем, викликали шквал критики, а самі автори звинувачувалися у відриві від пролетарської громадськості. Публіцистика переконувала читачів у тому, що крім «Кадрів» І. Микитенка та «Курсів» І. Кириленка нема жодного твору, який відповідав би тим вимогам, що «ми їх вправі подати до літератури про студентство: низький ідейний і художній рівень, недостатнє знайомство із життям вишів – спричинилося до того, що в цих творах студентське життя показано дуже схематично, поверхово, а іноді – в викривленому, спотвореному вигляді» [1, с. 22]. Правдивість зображення дійсності могла зашкодити вихованню «своїх» за духом, відданих владі громадян, тому у дописах і говорилося про кризу в світогляді й стильовій культурі письменників і вищезазначені твори не визнавалися критиками студентськими романами. «Студентство ще чекає на своїх письменників і твори, що висвітлювали б його життя правдиво, а не підмогильно - копиленківськими засобами» [7, с. 22]. «На цій ділянці художньої літератури стався серйозний прорив», завважувалося у «Студенті революції», тому справою чести всіх радянських письменників і кожного зокрема визнавалося за необхідне «зліквідувати його найближчим часом в своїй творчій практиці» і створити «збірний тип радянського студентства – активного учасника переможного будівництва» [1, с. 25].

Художні твори не можна ототожнювати ні з офіційними, ні з его - документами, і все ж треба ясно усвідомлювати, що художня література відображає ті грані буття, що загалом не потрапляють до традиційних джерел історичної науки. Використовуючи такі відомості, повсякденний простір студентів 1920-х рр. постає перед нами у всій його багатогранності, а сама молодь перестає розмежовуватися на дві нерівноцінні групи, широко пропаговані публіцистикою: червоних

романтиків – комсомольців і їхнього антипода, так званих «вовків в овечій шкурі». Зважаючи на вилучення згаданих художніх творів українських письменників з широкого вжитку і панування в подальшому в літературі одномірного зображення життя і людей, створені у 1920-ті рр. образи пішли у забуття, так і не вплинувши на формування поглядів на студентство тих років як у радянській, так і у сучасній науковій літературі.

Примітки

1. *Анкету* письменників закінчено // Студент революції. – 1932. – №36.
2. *Болебрух А. Г.* Художня література в джерелознавчому аспекті / А. Г. Болебрух // *Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Мова науки. Термінологія.* – Дніпропетровськ, 1997.
3. *Ворог* напірає. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. – 1930. – №4. – Підпис: О. К-н.
4. *Досвід* кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій. – К., 2003.
5. *За* комуністичну чистоту наших лав // *Комсомолец України.* – 1929. – 4 січня.
6. *Зеров М.* Збір. праць: У 5 т. / М. Зеров. – К., 1966. – Т. 3.
7. *Знову* наклеп на студентство // Студент революції. – 1930. – № 13. – С. 48. – Підпис: Л-сь.
8. *Карпенко Г. І.* Українська реалістична проза другої половини ХІХ ст. як історичне джерело / Г. І. Карпенко: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
9. *Коляструк О.* Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження.: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Харків, 2008.
10. *Копиленко О.* Визволення / О. Копиленко // Копиленко О. Буйний Хміль. – К., 1990.
11. *Костюк Г.* У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми. 1930–1980 / Г. Костюк. – Сучасність, 1983.
12. *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX в.) / Ю. М. Лотман. – СПб., 1994.
13. *Мельник В.* Суворий аналітик доби Валерян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. / В. Мельник // *Досвід* кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій. – К., 2003.
14. *Микитенко І.* Кадри / І. Микитенко. – Харків, 1932.
15. *Мироненко В. Ю.* Шовкопляс. Студенти (збірка оповідань) / В. Мироненко // Студент революції. – 1930. – № 15.

16. *Набожний О.* Студентів у комуни! / О. Набожний // Студент революції. – 1929. – № 5-6.
17. *Парфіненко А. Ю.* У пошуках причин «ліквідації» університетів України / А. Ю. Парфіненко. – Харків, 2008.
18. *Підмогильний В. П.* Невеличка драма / В. П. Підмогильний // Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи. – К., 1991.
19. *Підмогильний В.* Місто / В. Підмогильний. – Харків, 2005.
20. По «ярмарку» з батіжком // Студент революції. – 1930. – №3.
21. *Рябченко О.* Студентство у символічному просторі міста Радянської України (1920-ті рр.) / О. Рябченко // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 28. – Київ, 2009.
22. *Рябченко О. Л.* Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці / О. Рябченко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: «Історія». – Вип. 42.
23. *Рябченко О. Л.* Студентство Радянської України в літературно-художніх образах українських письменників другої половини 1920-х років / О. Л. Рябченко // Київська старовина. – 2009. – №5-6.
24. *Светов С.* На захисті куркулєнків та попових доньок / С. Светов // Студент революції. – 1930. – №1.
25. *Студенти про «Місто»* В. Підмогильного // Молодняк. – 1929. – №1. – Підпис: К-ський Лесь.
26. *Хвильовий М.* Вальдшнепи / М. Хвильовий // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Т. 2. – К., 1990.
27. *Хвильовий М.* Лист до редакції [газети] «Комуніст» / М. Хвильовий // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Т. 2.
28. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8797. – Арк. 215.
29. ЦДАВО України. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 10528. – Арк. 191.
30. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 69. – Арк. 148.
31. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 410. – Арк. 81.
32. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 330. – Арк. 87.
33. *Центральний державний архів громадських організацій України.* – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 688. – Арк. 91.
34. *Човба В.* І кожен день – скалкою в серці / В. Човба // Рукопис. Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004. – Т. 1.
35. *Чумак І.* Хто він / І. Чумак // Студент революції. – 1930. – №2.
36. *Шовкопляс Ю.* Геній / Ю. Шовкопляс // Шовкопляс Ю. Студенти. – Харків, 1930.

УДК 93:376.64(477)

Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст.

Тріпутіна Н. П.

Тріпутіна Н. П. Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. У статті на основі численних друкованих джерел та архівних матеріалів розглядається явище дитячої безпритульності в Україні у 20-і рр. ХХ ст., ті фактори, які спричинили її виникнення та колосальне розповсюдження. Автор робить спробу окреслити її масштаби, а також визначити реакцію з боку держави та громадськості на це явище та заходи з її подолання.

Тріпутіна Н. П. Детская беспризорность и борьба с ней в жизни украинского общества 20-х гг. ХХ ст. В статье на основе многочисленных печатных источников и архивных материалов рассматривается явление детской беспризорности в Украине в 20-е гг. ХХ ст., те факторы, которые обусловили её появление и колоссальное распространение. Автор делает попытку обозначить её масштабы, а также определить реакцию со стороны государства и общественности на это явление и меры его преодоления.

Triputina N. P. Child Neglect and Struggle With it in the Life of Ukrainian Society of 20-th years of XX Century. On the basis of numerous published sources and archival materials this publication revealed the phenomenon of child neglect in the Ukraine of 20-th yy. XX c. and factors that led to its appearance and great expansion. The author makes an attempt to define its scope and determine the response from the government and the public to this phenomenon and the measures to its overcome.

The keywords: child neglect, response from the government and the public.

Двадцять сторіччя в історії нашого народу було відзначене низкою жаклих катаклізмів, які уносили в могилу сотні тисяч наших співвітчизників. І кожна нова хвиля історичних катастроф виштовхувала напризволяще все нові й нові легіони знедолених безпритульних дітей. Справжньою «цунамі» ХХ сторіччя для України можна вважати серію війн та революцій, яка тривала без перерви з 1914 по 1921 рік і залишила по собі вщент зруйноване господарство, розвал економіки, голод, епідемії і як наслідок – дитяче сирітство та безпритульність.

Боротьба з безпритульністю протягом 20-х рр. ХХ ст. залишалася одним з головних напрямків діяльності державної влади, вітчизняних та © Тріпутіна Н. П.

зарубіжних громадських організацій на Україні. Важко уявити собі, які страшні наслідки чекали б нашу вітчизну у разі провалу заходів із соціалізації сотень тисяч «дітей вулиці». Відповідно на початку 20-х періодичні видання, законодавчі акти, стенограми урядових та партійних зборів, статистичні довідники рясніли інформацією стосовно цієї проблеми [Бюлетень НКО; 2; 6; 7; 33; 46; 5; 3]. Вони нагадували повідомлення з полів бойовищ.

Поступово від фіксації фактів та цифр публікації стали переходити до узагальнення набутого досвіду, формування висновків [44; 30; 27; 32; 50; 56]. Щоби скласти собі уявлення про ставлення суспільства 1920-х до явища безпритульності цікавим джерелом є перли української художньої літератури „Дівчина з шляху” А. Головка, „Приблуда” С. Васильченка, „Вуркагани” та „Ранок» І. К. Микитенка та інших.

Але нові трагедії, які звалилися на наших співвітчизників протягом 1930–1940-х рр., а, можливо, і зумисне замовчування проблеми офіційними джерелами, на довгі роки відсунули історію подолання безпритульності у 20-і рр. ХХ ст. на задній план. З-під пера істориків тоталітарної доби вправно виходили дослідження, у яких ця історія втрачала свій трагізм та загрозову масштабність. Так у суспільстві було сформовано уявлення про звияжний шлях радянської влади у двобої із цим соціальним кошмаром. У центрі згаданої кампанії офіціозом були поставлені два велетня педагогічної думки: Ф. Е. Дзержинський та А. С. Макаренко, які своєю енергією та майстерністю без проблем вирішили питання знедоленого дитинства [24; 56 і т. ін.].

Нової сили набув інтерес до цього предмету разом із постановом проблеми безпритульності у незалежній Україні 1990-х. На початок 2006 р., за даними Міністерства в справах сім'ї, молоді та спорту, в Україні нараховувалося близько 150 тис. безпритульних дітей та підлітків [26]. Отже, у той чи інший спосіб у наші дні не тільки влада, а й суспільство мають реагувати на це явище. Низка наукових розробок стала відгуком на існуючу проблему.

Серед досліджень пострадянського періоду, присвячених вказаній проблематиці, слід зазначити праці І. І. Діптан [18; 19; 20]. Дослідженню зазначеної проблеми присвячена дисертаційна робота А. Г. Зінченко „Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття” [23]. З досліджень останнього часу треба згадати дисертацію Є. Ю. Ільченко „Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20 – 30-і рр. ХХ ст.” [26], а також статті А. О. Ришкової „Боротьба з безпритульністю та охорона дитинства в УСРР (1919–1929 рр.)” [42] та Л. В. Олянич „Соціально-реабілітаційні функції установ для безпритульних дітей в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.” [34]. Указані праці були присвячені висвітленню низки правових, організаційних, педагогічних та інших боків протидії безпритульності, але в тіні залишили соціально-психологічний аспект

сприйняття суспільством цього потворного явища. Наша стаття є спробою висвітлення явища дитячої безпритульності в Україні та захрдів боротьби з нею у 20 рр. ХХ ст. з позиції історії повсякденності.

Проблема допомоги знедоленим дітям, яка існує у кожній країні, за часів царату вирішувалася за допомогою низки неурядових благодійних організацій та міських самоврядувань [33 і т. ін.]. У 1914 р., напередодні Першої світової війни, в Україні в межах Російської імперії налічувалося 7 600 вихованців тогочасних установ соціально-правового захисту дітей – сирітських притулків та будинків для фізично та розумово недужих дітей [1]. За час воєнних дій до сиріт мирного часу додалися тисячі малих українців, яких посиротила Імперіалістична бійня. У січні 1918 р. естафету порятунку сиріт Першої світової прийняв створений в УНР структурний підрозділ МВС – департамент державного опікування, який виявився не спроможний серйозно вплинути на стан закладів соціального захисту. Свій внесок у справу захисту дітей, хоча й на нетривалому відтинку часу, зробив Департамент державного опікування Міністерства Народного Здоров'я та Державного опікування Української держави П. Скоропадського [22].

На час встановлення на більшості території України влади більшовицького уряду, наприкінці 1919 р., тут налічувалося 300 дитячих будинків із 20-ма тисячами вихованців [28, с. 114-129; 45, с. 660]. За підрахунками українських істориків радянської доби, „На початку 1921 р. поза школою залишалося понад 2 млн. дітей, з них 1,5 млн. безпритульних сиріт та напівсиріт” (при населенні республіки 26 827 тис чоловік Н. Т.) [25, с. 28].

Таким був підсумок Першої світової війни та революційних змагань. Але вирішального удару по дитячому населенню завдав наступний голод 1921–1923 рр. Його руйнівна дія була підсилена діями центрального радянського керівництва в Москві, яке намаглося за рахунок виснаження продовольчих ресурсів України зберегти людність у Поволжі, на Південному Уралі, в Казахстані, Вірменії, Криму тощо. Критичне становище з продовольством у ряді південних губерній України замовчувалося, і замість ешелонів з хлібом до УСРР надходили ешелони «голбіженців» (тогочасний термін). З неврожайних районів РРФСР в організавному порядку завезли тоді 439 тис чоловік [37, с. 88]. Серед них було близько 80 тис. дітей. Понад 13 тис. дітей прибули до нас самоплином [7, с. 31]. Далі, на протязі 1920-х рр. у „Віснику Наркомосу УСРР” регулярно публікувалися списки загублених під час цих бзглузких переміщень дітей, яких розшукували рідні.

А тим часом в Україні – „житниці Європи” – коїлося страшне... Загальна чисельність голодуючих вже на 1 серпня 1922 р. становила 4 283 835 чоловік (підраховано автором за [13, арк.10]). У 1922 р. в

Україні у зв'язку з голодом померло 70% немовлят [4, с. 42]. Як репортаж з гарячої точки нашої історії долинають до нас слова: „Есть губернии и уезды, в которых почти не осталось детей моложе 6-7 лет. Здоровью тех, кто выживу из этого ада, будет нанесён непоправимый ущерб, грозящий всему обществу физическим вырождением... Какие понятия о человеческой природе может вынести ребёнок из обстановки, в которой ему приходится прятаться от взрослых и более сильных людей или своих же собственных родителей, чтобы они его не съели” [2, с. 5]. „В голодных районах людоедство становится бытовым явлением” [Там само, с. 37]. Маленькі втікачі поповнювали лави безхатченків.

Діти на той час склали 42% усього населення України. У голодних губерніях питома вага дитячого населення становила 45,1% [38, с. 10]. „Точних відомостей – скільки в нас безпритульних дітей, – немає. Їх дістати неможливо, хоча були переписи дітей, хоча пораховано вже було з точністю до одиниць”, констатував голова Центральної комісії допомоги голодуючим (ЦК Помгол) Г. І. Петровський [39, с. 8]. Серед голодуючих та безпритульних дітей були розповсюджені коклюш та трахома, черевний тиф та сифіліс, короста і туберкульоз тощо [10, арк. 12].

Тогочасна столиця України Харків фактично правила за епіцентр кризи. З одного боку, у 1922 р. кількість мешканців міста, які померли або виїхали звідси дорівнювала 40%. Харківські лікарі В. М. Коган та Б. В. Фавр, які за дорученням уряду проводили обстеження стану здоров'я голодуючих, засвідчували, що половина з них була приречена на вмирання [4, с. 42]. За даними перепису 1920 р., у Харкові 285,2 тис жителів [51, с. 15]. У той же час, розташований безпосередньо біля кордону з Росією, Харків був величезною вузловою станцією залізниці і становив потужний центр тяжіння для голодуючих, серед яких найвразливішою категорією були діти.

Напівзруйноване під час боїв Громадянської війни і жахливої паливної кризи 1919–1920 рр., місто захлинулося під навалюю знедоленої дівори. Залишившись на вулиці, діти були приречені на поневір'яння по вокзалах, де 10-12-річні повії пропонували себе за гривеник або шмат хліба, базарах, ночівлю у кращому випадку у землянках, під навісами складських приміщень та всередині рекламних тумб [49]. Як пригадують харківські старожили, величезним табором бродяг та безпритульних протягом 20-х рр. залишався глибокий яр, розташований позад району Держпрому (нині там знаходиться станція метро „Наукова”). Надійний, хоча й не дуже комфортний притулок давали безхатченкам старі харківські катакомби [5]. Щоб зігрітися спали діти по двоє – парами, і це в них називалося „парове опалення” [4]. Серед безпритульної спільноти формувалася своя певна субкультура зі своїм аргом, нормами поведінки, фольклором...

*Вышли мы все из вагона,
Сало забрали у нас.
Вот вам святая свобода,
Вот вам советская власть! –*
лунало біля бродяжих вогнищ [21; 31].

Забрати дітей з вулиці було завданням №1 для влади і суспільства. Дитячий будинок, який за планами перших радянських освітян мав стати осередком виховання людини світлого комуністичного майбутнього, став тоді головною формою порятунку дітлахів від голодної й холодної смерті. Тому кількість дитячих будинків неухильно зростала. Якщо влітку 1920 р. Харківська губернія налічувала 58 притулків (ще зберігалася дореволюційна термінологія), з котрих у Харкові діяли 31 [9, Арк. 9, 19] (за іншим звітом, на 1.06.1920 у Харкові працювало 25 дит. будинків із 1327 мешканцями [10, арк.124]), то на 1 січня 1922 р. в Харкові працювало 77 дит. будинки із 3 358 вихованцями [46, с. 10]. У 1923 р. кількість дитячих будинків по всіх повітах Харківщини становила 177, а в самому Харкові розміщувалося 63 будинки різних типів, включаючи 1 трудколонію та 2 дитячих містечка [8, арк. 42; 16, арк. 40]. За адресою К. Лібкнехта, 78 (нині – Сумська вул.) та вул. Чорноглазівська, 15 (нині Маршала Бажанова) були розташовані колектори-розподільники відповідно на 90 та 75 ліжок, а в Олександрівській лікарні (нині Миська клінічна лікарня №1) – ізолятор для хворих на інфекційні хвороби. У селі Гієвка був влаштований ізолятор на 100 ліжок [16, арк. 16, 17]. Для фізично та розумово дефективних дітей діяло 4 установи загалом на 300 дітей [16, арк. 18]. Незважаючи на невпинне зростання кількості дитячих закладів, число бездомних дітей випереджало зусилля влади. Матеріали ЦДАВО вказують кількість безпритульних дітей в Україні на 18.10.23 р. по приблизним підрахункам у 120 000 дітей, а на Харківщині – у 3 000 [53, арк. 49].

У 1923 р. на утримання дитячих будинків в Україні витрачалося понад 50 % видатків з бюджету НКО УСРР (понад 11 300 000 крб.) [31, с. 12]. Але в умовах господарської розрухи цих грошей хронічно не вистачало. Внаслідок цього дитячі установи перебували у геть занедбаному стані, діти по кілька днів не отримували продуктів, ходили буквально голі й босі. У звіті про діяльність Центральної комісії по боротьбі із наслідками голоду з листопада 1922 по вересень 1923 р. зазначалося: „Общие условия, в которых находились закрытые детские учреждения, были настолько тяжелы, особенно в голодных губерниях, что иногда приходилось ставить вопрос о том, кому следует оказывать помощь: беспризорным детям или детям, находящимся в учреждениях” [38, с. 23]. „Захворюваність та смертність в дитячих установах часом досягала 50% всього населення інтернату” [Там само, с. 23]. „Тяжкі житлові умови, недостатнє харчування (в середньому 1200–

1400 калорій), відсутність належної кількості постільної білизни відбиваються на слабкій і без того фізично дитині; вони явилися одною з причин збільшення захворювання туберкульозом в Дитбудинках, яке доходить, по повідомленнях з місць, до 55 – 60 %” – звітувала про свою роботу Центральна комісія допомоги дітям [35, с. 39]. Після обстеження 6 листопада 1921 р. ізоляційного пункту для заражених інфекційними хворобами біженців на Балашовському вокзалі в Харкові перевіряючий від п'ятірки з надання допомоги голодуючим Вячеславов доповів: „Прибыв в Изопункт..., я пришёл в ужас, которого словами нельзя выразить. Помещения Изопункта в высшей степени антисанитарны: непролазная грязь, миллиарды насекомых и скученность, духота и вонь. Грудные дети, находящиеся в Изопункте по несколько дней, ничего не получают, кроме воды, да и тав ограниченном количестве, так как во всём персонале видна распущенность, и кипяток даётся оди раз в сутки, дети предоставлены спмим себе и без всякого присмотра валяются в грязи по несколько дней, вместо того, чтобы быть отправленными в Эвакоприёмник. По-моему, легче детям замёрзнуть на улице, чем медленно гнить” [10, арк. 11]. Инспектор Укреваку (комісії з евакуації біженців – Н. Т.) Трофімов, знайшовши під парканом на вулиці двох гинучих хлопчиків 8-9 рр., на котрих міліціонери не звертали уваги, обурився: „После всего этого невольно возникает вопрос: сколько же таких несчастных и невинных малюток лежат под заборами гор. Харькова и под навесами станций и сколько их умерло? И второй вопрос: где же наши блюстители порядка: милиция, чека м др. органы администрации?” [Там само, арк. 33]. І зовсім страхітлива картина постає зі звіта про обстеження Рубіжанського дитячого будинку від 14 березня 1920 р.: „Море грязи и хаоса... босых и голых детей заставляют носить воду из колодца, почему у некоторых из них получают опасные болезни, как то ревматизм и воспаление почек”. Мед. допомоги немає. Годують дітей 1-2 рази на день і зовсім не варять гарячої їжи, навіть хліба не дають, тому що нема ножа... Малих дітей ніколи не вмивають. Завідувачка дитячим будинком т. Перевертайлова сварить дітей матерною лайкою, а продукти (список додається) розподілені невідомо куди [11, арк. 21 зв.]. Не дивно, що діти розбігалися з таких „прихистків”.

Голова ВУЦВК Г.І. Петровський наголошував, що „покинуті напризволяще діти фатальним чином підуть по шляху злочинів” [41]. Згодом він писав: „Півтораста тисяч дітей вешталосся тоді (у 1922 р.) по вулицях наших міст, загрожуючи суспільству та державі даги у майбутньому півтораста тисяч злочинців” [39, с. 5]. Отже, голод і безпритульність могли спричинити не тільки загибель сотень тисяч дітей, але й загрожували безпеці пролетарської держави. Тож задля вирішення проблеми владою та суспільством застосовувалися будь-які засоби.

Загальне керівництво заходами проти голоду здійснювала Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК (ЦК Помгол), керована Г. І. Петровським. Координація роботи з безпритульними була довірена міжвідомчій Центральній раді захисту дітей, яка об'єднувала представників наркоматів охорони здоров'я, соціального забезпечення, продовольства, земельних справ. У вересні 1921 р. була створена Секція допомоги голодуючим дітям, котра спочатку підпорядковувалася ЦК Допгол, а потім – Центральній Раді захисту дітей України (ЦСЗД У). При ВУЦВК діяла Надзвичайна комісія з боротьби з безпритульністю [25, с. 98]. З 1 листопада 1922 р., фактично у період найбільш гострої продовольчої кризи в Україні, Центральну Комісію Допомоги голодуючим було замінено на Центральну Комісію допомоги у боротьбі із наслідками голоду – Доппіслягол (Помпослегол). Велику допомогу надавали громадські організації: відкрите 18 листопада 1922 р. Всеукраїнське благодійне товариство „Содействие” [8, арк. 602], „Ліга порятунку дітей”, Український Червоний Хрест (Укрхрест) [45] та товариство „Друг дітей”, створене у 1923 р. [34], кооператори, комсомол. Сьомий Всеукраїнський з'їзд Рад виніс ухвалу стосовно проведення „Місяця допомоги дітям”, регулярно проводилися благодійні спектаклі, концерти, лотереї на користь безпритульних голодуючих дітей. Першого лютого 1923 р. члени Культурно-просвітнього союзу глухонімих влаштували благодійний вечір „Глухонемые – беспризорным детям”, на якому було представлено драму на 4 акти, два водевільы, дивертисмент за участю коміків Жана, Ферро та Дюпона, характерні танці та різноманітні розваги [8, арк. 55].

На першому етапі боротьби із голодом у пошуках коштів ЦК Допгол зверталася за дореволюційною традицією до „совершенно случайных пожертвованных, отчислений по единичным союзам и предприятиям, сборов с вечеров и зрелищ, воскресников, ...установленных в августе и сентябре 1921 г. ВУЦИКом налогов в пользу голодающих на театральные билеты, на железнодорожные билеты, обложенный патентов и промысловых свидетельств и обложенный товарообменных операций в размере 1 фунта с каждого пуда заготовленных агентами Наркомпрода продуктов” [36, с. 3]. В основу роботи був покладений принцип „все слои населения были привлечены к непосредственному участию в помощи голодающим и при том в обязательной для каждого гражданина форме” [Там само, с. 4]. Ця обов'язковість поступово посилювалася. Центральна комісія допомоги після голоду діяла пад лозунгом „десять ситих годуют одного голодного” і використовувала такі джерела надходжень: два фунта до пуда продподатку, від 1 до 4% заробітної плати з робітника та службовця, 4 фунти муки з кожного члена нетрудової сім'ї. У „Положенні про Центральну комісію з боротьби з наслідками голоду” (ЦК Послегол) вказувалося: „Необходимо оставить в силе прежние методы взимания сборов,

применяя репрессии к злостным неплательщикам, широко организуя показательные процессы” [13, арк. 6].

Переліченими організаціями протягом 1922 р. по країні були розгорнуті тисячі лікарсько-харчевих пунктів (врапитпунктов), де пайки отримувало 2 313 270 людей, то б то 54% загальної кількості голодуючих. 56,6 % з цього числа годувалося за рахунок вітчизняних коштів, 43,4% – на кошти, надані закордонними міжнародними організаціями (Американська адміністративна допомога – АРА, з якою 10 січня 1922 р. Х. Г. Раковський склав угоду про співпрацю; Єврейський громадський комітет допомоги погромленим – ДЖОЙНТ; Голандська меннонітська церква; Американська допомога студентам, Нансенівський фонд, який об’єднував зусилля понад 15 громадських організацій; Ватикан, місію якого у Харкові представляв настоятель польського костюлу отець Вікентій Ільгін, тощо) [13, арк. 10; 53, с. 293-303]. За повідомленням „Бюлетеня № 7 ЦК Помгол при ВУЦИК” від 30 серпня 1922 р., продовольчою допомогою закордонних організацій користувалося 1 851 185 чоловік [11, арк. 10]. Допомога потребувалася терміново, а з настанням осені довелося пристосовувати „годувальні пункти до завдань з опікування бездомних та бездоглядних дітей” [38, с. 77]. Тому замість повноцінних дитячих закладів спочатку нашвидкуруч облаштовувалися нічліжно-харчові пункти на залізниці, денні й нічні притулки по містах та селах. До штату їдалень включалися педагоги, і годувальні пункти перетворювалися на денні дитячі будинки [37, с. 77]. „Необхідно організувати не тільки годування, але й прихисток для сотень тисяч безпритульного підростаючого покоління”, – писав тоді Г. І. Петровський [13, арк. 81]. За даними на 15.06.1923 р., до 35 000 дітей-сиріт було розміщено серед громадян України на індивідуальне патронування [55, арк. 6]. Своїми пайками ділилися з дітьми військові та міліціонери [15, арк. 17-20, 72, 76, 103, 104, 107]. Чимало виробничих колективів було залучено до колективного патронування дитячих будинків. Зокрема у Харкові у 1922 р. під патронуванням міської міліції знаходився дитбудинок № 16 [15, Арк. 77, 121].

Для накопичення необхідного продовольства було введено обов'язкове відрахування двохфунтового збору із кожного пуда виставленого на продаж збіжжя [33, с. 354]. Туди ж було спрямовано й надходження від продажу на брухт коштовних металів церковних дзвонів та ритуального обладунку релігійних громад [15, арк. 1, 5, 7, 9].

По мірі згортання самодіяльної активності населення в СРСР, благодійну діяльність громадських організацій з допомоги безпритульним дітям було взято під державний контроль і зосереджено переважно у товаристві „Друг дітей” та Дитячому фонді ім. В. І. Леніна.

У Харкові як адміністративному центрі УСРР були зосереджені центральні керівні органи боротьби з дитячою безпритульністю: і ті, що

збирали та розподіляли матеріальні надходження, і ті, що формували методичні засади цієї роботи, і ті, що безпосередньо її виконували. Такою заключною ланкою була окружна інспектура народної освіти, яка на кошти Окружної комісії Допголу створювала дитячі інтернатні заклади та проводила у них важку щоденну роботу [48].

Спільні зусилля влади й громадськості, які докладалися до вирішення проблеми безпритульності протягом 20-х рр. ХХ ст., поступово давалися визнаки. На завершальному етапі цього протистояння відчутну роль відігравали органи правопорядку, які здійснювали вилучення малолітніх бродяг з вулиці у 1928–29 рр. Так, відповідно до наказу Робітничо-селянської міліції УСРР від 8.08.1928 р. №123/30 та постанови Урядової Комісії СРСР щодо одночасного вилучення безпритульних, у ніч з 25 на 26 серпня 1928 р. під час проведення операції по Харкову було „підібрано” 750 безпритульних, з яких через органи ДПУ 184 підлітки 16-18 років було направлено до концтабору [15, арк. 156]. Головою урядової комісії з вилучення безпритульних в Україні був т. К. М. Карлсон. Саме йому Влас Чубар віддав розпорядження в ніч з 6 на 7 листопада 1928 вилучити усіх безпритульних по м. Харкову. Тієї ночі було затримано та відправлено до БУПРу 78 безхатченків [15, арк. 196-197].

На кінець 20-х рр. вулиці українських міст потроху таки звільнилися від бездомних голодранців.

Узагальнюючи викладене, можна зробити такі висновки: проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні 1920-х рр. була зумовлена тривалими воєнними діями Першої світової та Громадянської війни, недалекоглядною політикою більшовицького керівництва у Москві та Києві. Коли ж проблема набула таких серйозних масштабів, що почала загрожувати розвалом суспільства через його наскрізну криміналізацію, уряд УСРР розгорнув енергійну діяльність з порятунку знедолених дітлахів. Боротьба з голодом та дитячою безпритульністю носила у першій половині 20-х рр. ХХ ст. всенародний характер, тож окрім урядових організацій до неї залучилися численні громадські об’єднання. Відчутною була матеріальна допомога закордонних благодійників. Участь правоохоронних органів у розв’язанні проблеми приблизно дорівнювала внеску у цю справу інших виробничих колективів, до чого додавалося виконання органами міліції їх функцій з охорони громадського порядку та боротьби з правопорушеннями. По мірі згортання діяльності самодіяльних об’єднань зусилля з подолання безпритульності та бездоглядності дітей підпадала під контроль держави. Повністю безприткльність в УСРР як суспільне явище не була подолана, але на кінець 1920-х рр. переважна більшість дітей-безпритульників була соціалізована та знайшла своє місце у лавах будівників світлого майбутнього. Враховуючи вікову структуру контингенту безхатченків

1920-х, можна стверджувати, що під час Великої Вітчизняної війни вони зробили вагомий внесок у перемогу над фашистською Німеччиною.

Примітки

1. *Авдієнко М. О.* Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко. – Х., 1927.
2. *Арнаутов В. А.* Голод и дети на Украине / В. А. Арнаутов. – Х., 1922.
3. *Венгеров В.* Типы улицы. Скверы / В. Венгеров // Пламя. – 1924. – № 15.
4. *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочин проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К.; Нью-Йорк, 2000.
5. *Ветлугин С.* Маленькие смерти. Подземный Харьков / С. Ветлугин // Пламя. – 1924. – № 1. – С. 12-13.
6. *Відвіт* НКО VI-му Всеукраїнському з'їздові Рад. – Х., 1921.
7. *Год борьбы с голодом 1921–1922.* Отчёт о работе Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. – Х., 1923.
8. *ДАХО.* – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 14.
9. *ДАХО.* – Ф. Р-196. – Оп. 1. – Спр. 5.
10. *ДАХО.* – Ф. Р-196. – Оп. 1. – Спр. 8.
11. *ДАХО.* – Ф. Р-196. – Оп. 1. – Спр. 27.
12. *ДАХО.* – Ф. Р-197. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. *ДАХО.* – Ф. Р-198. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. *ДАХО.* – Ф. Р-563. – Оп. 1. – Спр. 234.
15. *ДАХО.* – Ф. Р-564. – Оп. 2. – Спр. 79.
16. *ДАХО.* – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 7.
17. *ДАХО.* – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 2726.
18. *Диптан И. И.* Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919–1932 гг.): Дис. ... канд. ист. наук / И. И. Диптан. – К., 1919.
19. *Диптан І. І.* Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.) / І. І. Диптан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 2.
20. *Диптан І. І.* Спеціальні державні інституції боротьби з дитячою безпритульністю в Українській СРР (1919–1932 рр.): чинники організації, механізм і результати діяльності / І. І. Диптан // Рідний край. – 2008. – № 2 (19).
21. *Друзья детей в детском доме* // Друг детей. – 1925. – № 2.

22. *Жванко Л. М.* Соціальні виміри Української держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко. – Х., 2007.
23. *Зінченко А. Г.* Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: Дис. ... канд. ист. наук / А. Г. Зінченко. – Одеса, 2002.
24. *Ионова В. Я.* Педагогические высказывания Ф. Е. Дзержинского и его борьба с детской беспризорностью в СССР. – Дис ... канд. пед. наук / В. Я. Ионова. – Омск, 1950.
25. *История Украинской ССР в 10 т.* – К., 1984. – Т. 7.
26. *Ільченко С. Ю.* Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20 – 30-і рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. ист. наук / С. Ю. Ільченко. – Полтава, 2006.
27. *Коллективы беспризорных и их вожак.* – Х., 1926.
28. *Липинський В. В.* Становлення й розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В. В. Липинський. – Донецьк, 2000.
29. *Маро (М. І. Левитина)* Работа с беспризорниками: практика новой работы в СССР / Маро. – Х., 1924; *Коллективы беспризорных и их вожак.* – Х., 1926.
30. *Маро (М. І. Левитина)* Песни беспризорного как отражение его быта / Маро // Путь просвещения. – 1926. – № 3.
31. *Народна освіта на Україні.* – Х., 1924.
32. *Новиков М.* Борьба с властью улицы и помощь беспризорным детям / М. Новиков // Городское дело. – 1914.
33. *О взысканиях в пользу голодающих:* Постановление СНК // Собрание узаконений, и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922.
34. *Олянич Л. В.* Всеукраїнське товариство «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): структура та функції / Л. В. Олянич // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності». – Полтава, 2008.
35. *Орган допомоги дітям та боротьба з дитячою безпритульністю* // *Помощь детям:* сборник статей по борьбе с беспризорностью и помощи детям на Украине в 1924 г. / Предисл. Г. И. Петровского. – Х., 1924.
36. *Отчёт о работе Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИК (за время с 1 января по 1 сентября 1922 г.)*. – Х., 1922.
37. *Отчёт Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е.* – Х., 1923.
38. *Отчёт Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е.* Ноябрь 1922 – сентябрь 1923. – Х., 1923.
39. *Помощь детям.* – Х., 1924.
40. *Помощь детям:* сборник статей по борьбе с беспризорностью и

- помощи детям на Украине в 1924 году. – Х., 1924.
41. *Преступность* среди подростков // Коммунист (Харьков). – 1923. – № 2. – 4 января.
 42. *Рышкова А. О.* Борьба с безпритульностью та охорона дитинства в УСРР (1919–1929 рр.) / А. О. Рышкова // Збірник наук. праць. Харк. нац. пед. ін-т. – Серія: Історія та географія. – Х., 2009.
 43. *Ряппо Я. П.* Народня освіта на Україні за 10 років революції / Я. П. Ряппо. – Б. м., 1927.
 44. *Сірополк С.* Історія освіти в Україні / С. І. Сірополк. – К., 2001.
 45. *Сорочинська Ю.* Український Червоний Хрест у боротьбі з дитячою безпритульністю й бездоглядністю в Україні в 20-х роках ХХ століття / Ю. Сорочинська // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. – Вип. 18. – Тернопіль, 2006.
 46. *Статистика України* № 27. – Х., 1923. (Серія VII, Статистика нар. освіти; т. II, вип. 1: Нар. образование Украины на 1 января 1922 г. (Предварительные итоги).
 47. *Статистика України* № 61. – Х., 1927. (Серія VII. Статистика нар. освіти; т. IV, вип. 1, Установи соціального виховання на 1 грудня 1925 р.).
 48. *Ткаченко А. В.* Харківська трудова колонія ім. М. Горького і місцеві органи боротьби з дитячою безпритульністю / А. В. Ткаченко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності». – Полтава, 2008.
 49. *Фурманов А.* Ночной город. Катька вокзальная / А. Фурманов // Пламя. – 1925. – № 15.
 50. *Хаїт І.* Система радянської освіти / І. Хаїт. – Х., 1927.
 51. *Харків – 350.* Історія, сучасність, стратегія розвитку. – Х., 2004.
 52. *Шуйський І. В.* Таємниця віри. Життєпис отця Вікентія Ільгіна / І. В. Шуйський // Формування історичної пам'яті: Полща – Україна: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12 травня 2007 р. – Х., 2008.
 53. *ЦДАВО України* – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 932.
 54. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп.3. – Спр. 941.
 55. *Чех С. М.* Мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период восстановления народного хозяйства СССР (1917–1925 гг.): Дисс. ... канд. пед. наук / С. М. Чех. – К., 1953.
 56. *Ястржембський В.* Система народної освіти / В. Ястржембський. – Б. м., 1929.

Додатки

Харків, 1923 р.

Сімферополь, 1922 р.

УДК 94(477.54)"1928/1936":[331.4:338.45]

Умови праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок

Любавський Р. Г.

Любавський Р. Г. Умови праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок. У статті аналізуються зміни умов праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок. Робиться висновок про те, що у цей час склалися особливі умови праці, які стали ознаками радянської повсякденності робітників заводів. Форсована індустріалізація призвела до надзвичайної скученості працівників та виробничого обладнання у цехах заводів, до лавиноподібного збільшення випадків травматизму, загострення проблеми організації харчування, забезпечення робітників елементарними санітарно-гігієнічними умовами.

Ключові слова: умови праці, робітники, перші п'ятирічки.

Любавский Р. Г. Условия труда рабочих заводо-гигантов Харькова в годы первых пятилеток. В статье анализируются изменения условий труда рабочих заводо-гигантов Харькова в годы первых пятилеток. Делается вывод о том, что в настоящее время сложились особые условия труда, которые стали признаками советской повседневности рабочих заводо-гигантов. Форсированная индустриализация привела к чрезвычайной скученности работников и производственного оборудования в цехах заводо-гигантов, к лавиноподобному увеличению случаев травматизма, обострения проблемы организации питания, обеспечения рабочих элементарными санитарно-гигиеническими условиями.

Ключевые слова: условия труда, рабочие, первые пятилетки.

Lyubavsky R. G. Terms of Workers Giant Factory in Kharkiv in the First Five-Year Plans. The article examines the changing conditions of labor in a giant factory in Kharkiv in the First Five-Year Plans. The conclusion is that at this time formed a special working conditions that have become routine features of Soviet factory workers. Forced industrialization led to the crowding of emergency workers and production equipment in the plant's workshops to the massive increase in cases of injury, worsening the problem of food security of workers elementary sanitary conditions.

The keywords: working conditions, workers, the first five-year plan.

Захоплення влади партією більшовиків під час бурхливих подій жовтня 1917 р. було лише першим кроком до здійснення головної мети революції – створення нового соціалістичного суспільства. Лідери більшовицької партії у працях і промовах

неодноразово наголошували, що досягнення цієї мети можливо лише за умови появи нової радянської людини [1, с. 3-11; 2; 3, с. 198; 4, с. 17-20; 5, с. 8-16]. Найкращим «матеріалом» для створення «нової» людини лідери революції 1917 р. вважали пролетаріат. На думку партійного керівництва, запорукою успіху було здійснення «революції побуту», створення для робітників нової повсякденної дійсності (зміна житлових умов та умов праці тощо). Дослідницьке завдання даної розвідки сфокусоване на вивченні змін, що відбулися в умовах праці робітників найбільших заводів Харкова. Для дослідження були обрані підприємства, які були флагманами індустрії нової соціалістичної держави (паравозобудівельний, електромеханічний, машинобудівельний та тракторний заводи).

У радянській історіографії трудові будні працівників заводів Харкова в роки перших п'ятирічок традиційно зображувалися як цикл трудових перемог та досягнень у боротьбі за виконання партійних настанов [6, с. 15; 7, с. 61; 8, с. 25]. Сучасні науковці, сприйнявши чимало корисних пізнавальних процедур з досвіду західної історіографії, більш виважено підходять до вивчення історії радянської повсякденності. Хоча повсякденне життя робітників заводів-гігантів Харкова у 1920–1930-і рр. не було об'єктом окремого дослідження, деякі аспекти були висвітлені в контексті вивчення інших тем [9, с. 116; 10, с. 208; 11, с. 229].

Дослідження умов праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок проводилося із залученням різноманітних джерел: актових і законодавчих матеріалів, різного роду справочинної документації, періодичного друку, джерел особового походження, образотворчих джерел (планів та креслень).

У радянському проєкті виховання «нової людини» особливе місце було відведене пролетаріату. Значна увага радянської влади була прикута до тих, хто був авангардом пролетарської армії – робітників заводів-гігантів. Втім, більшість заводів-гігантів Харкова були побудовані ще до революції 1917 р. й, як виявилось, не були розраховані на таке розширення масштабів діяльності, яке відбулося в роки перших п'ятирічок. У матеріалах обстежень санітарно-технічного стану Харківського паравозобудівельного заводу (далі ХПЗ) за 1928–1929 рр. зазначалося, що приміщення заводу були «старого типу», тісними та з низькими стелями [12, арк. 44]. Деякі з підприємств розміщувалися у непристосованих до виробництва місцях (наприклад, фабрика «Червона нитка» розташовувалася в будівлі колишніх військових казарм [13, арк. 36].) Нарощування виробничої потужності підприємств здійснювалося завдяки збільшенню чисельності працівників та кількості робітничого обладнання. Так, в 1928 р. на ХПЗ працювало 4 994 чоловік [14, арк. 3], тоді як в 1931 р. їх було – 11 485 чоловік [15, с. 145], тобто чисельність робітників підприємства збільшилася більше ніж вдвічі. Внаслідок екстенсивної модернізації промисловості звичними явищами стали

надзвичайна скупченість та загромодження цехів робітничим обладнанням. За даними обстеження промисловості Харкова, проведеного у 1929 р., через брак вільного місця у цехах паровозобудівельного, електромеханічного, машинобудівельного та ін. заводів станки доводилося розміщувати майже впритул один до одного. Відстань між станками зазвичай не перевищувала 60 см [16, арк. 36]. Технічним устаткуванням, як правило, було зайнято до 70% площі харківських підприємств. Цехи були завалені готовою продукцією та залишками виробничих матеріалів. Про це не могли не повідомляти у своїх звітах спеціальні комісії, що проводили обстеження підприємств Харкова. Так, у 1931 р. санітарно-технічний інспектор після обстеження заводу «Серп і молот» у своєму звіті відзначав, що у зв'язку зі збільшенням обсягів виробництва цехи надзвичайно перевантажені обладнанням й робочою площею вкрай недостатньо [17, с. 43]. Отже, через нарощення ударними темпами обсягів промислового виробництва у роки перших п'ятирічок чисельність робітників на заводах-гігантах Харкова та кількість робітничого обладнання збільшилися в два з половиною рази [15, с. 145]. Це суттєво погіршило умови праці робітників, у порівнянні із тими умовами, які були у робітників цих заводів до початку проведення індустріалізації, й до революції.

Збільшення кількості працівників та виробничого обладнання призвело до появи ще однієї проблеми – у повітрі цехів концентрувалася надмірна кількість пилу та інших шкідливих речовин. Тому природно, що у матеріалах санітарно-технічних обстежень підприємств Харкова за 1928–1932 рр. неодноразово виражалася занепокоєння, що більшість промислових об'єктів міста не мали розгалуженої вентиляційної мережі. Наявність вентиляційних приладів у цехах була скоріше виключенням, ніж правилом. Приміщення цехів ХПЗ та інших заводів як правило не систематично провітрювалися через відкриті двері та вікна [18, арк. 45]. Через це на вікнах осідала непомірна кількість пилу, що значно зменшувало освітленість цехів, а також знижувало температуру у приміщеннях (робітники вимушені були взимку працювати у верхньому одязі). У матеріалах санітарно-технічного обстеження заводу «Серп і Молот» підкреслювалося, що через нерозвиненість вентиляційної мережі на освітлювальних приладах у цехах накопичувалася велика кількість пилу та осаду [19, арк. 43]. Як виявилася, не досконалою була й вентиляційна система Харківського тракторного заводу (далі – ХТЗ), хоча його збудували на початку 1930-х р. як зразковий промисловий об'єкт. Надмірна концентрація різних газів та оксидів у заводських приміщеннях призводила до численних отруєнь робітників, про що були вимушені повідомляти, ставити це гостре питання на сторінках медичні видання [20, с. 64–67]. Отже, нерозвиненість вентиляційних систем на заводах-гігантах Харкова негативно впливала на умови праці робітників в умовах надзвичайної скупченості у цехах робітників та обладнання.

У роки перших п'ятирічок чисельність робітників заводів збільшилася в декілька раз. Приміром, на заводі «Серп і Молот» з 1928 по 1931 рр. чисельність робітників збільшилася в тричі [15, с. 144]. Як правило робітники приїжджали на виробництво із навколишніх сіл. Тому закономірним було те, що дві третини працюючих на заводі були вихідцями з сільської місцевості. Звісно, виробнича культура і рівень кваліфікації цих працівників були довгий час низькими. Приміром, у 1934 р. на ХТЗ майже 43 % робітників мали досвід праці менше, ніж 1 рік [21, арк. 100]. Через збільшення чисельності некваліфікованих працівників на заводах-гігантах та скупчення робітничого обладнання у цехах значно збільшилася кількість випадків травматизму. Як правило, нещасні випадки на виробництві траплялися через падіння деталей або неправильне користування виробничим обладнанням [22, арк. 122]. Найбільш розповсюдженими травмами були пошкодження верхніх та нижніх кінцівок, синці й рвані рани, потрапляння чужорідних предметів у очі. На сторінках періодичних видань керівництво заводів було вимушено розпочати кампанію з обговорення проблеми охорони праці на заводах-гігантах Харкова, шляхів зменшення кількості випадків травматизму, а також оптимізації процесу надання першої невідкладної допомоги робітникам тощо [23, с. 13–15; 24, с. 73–76; 25, с. 713–716, 26, с. 2–7]. У радянській історіографії неодноразово підкреслювалося, що адміністрація постійно вела роботу щодо покращення умов праці робітників [27, с. 61; 28, с. 66]. Втім, самі робітники були вкрай незадоволені діяльністю адміністрації в галузі охорони праці. У жовтні 1928 р. на профспілковій конференції союзу «Металіст» один з робітників заводу «Серп і молот» підсумував, що дії в галузі охорони праці розпочиналися тільки тоді, коли траплявся нещасний випадок [29, арк. 83]. Звісно, випадки травмування траплялися на заводах і раніше, втім, з початком перших п'ятирічок їх кількість збільшилася в декілька разів. Це відбилося навіть у нормативній документації, приміром, наприклад, у матеріалах до санітарного паспорту заводу «Серп і Молот» зверталася увага на проблему збільшення випадків травматизму. Якщо у 1927 р. на заводі сталося 1175 випадків травмування, то у 1930 р. їх було зафіксовано вже 3320, тобто їх число збільшилося майже втричі [30, арк. 45]. Отже, залучення до виробництва некваліфікованих робітників та погіршення санітарно-технічних умов праці призвели до катастрофічного збільшення випадків травматизму.

Через брак вільної площі та надзвичайну скупченість обладнання виділити додаткові місця для господарських та санітарних приміщень (душових кімнат, роздягалень тощо) було складно. Приміром, з 16 цехів ХПЗ душ був тільки у трьох цехах. При цьому, слід зауважити, що робітники, які приїхали з села, довго керувались сталими звичками та нормами поведінки. Тому навіть там, де існувала можливість регулярно приймати душ, колишні селяни не робили цього, оскільки не мали звички

дотримуватися правил особистої гігієни [31, с. 345]. Дослідження контрольної документації заводів виявило, що такі факти були масовими. Приміром, у матеріалах обстеження заводу «Серп і Молот» було підкреслено, що робітники мало користувалися душовими кімнатами навіть там, де вони все-таки існували [32, арк. 41]. Через стрімке збільшення чисельності працівників на заводах-гігантах виникла навіть така проблема як зберігання робітничого одягу. Збудовані ще до революції 1917 р. роздягальні не були розраховані на ту кількість робітників, які працювали на заводах-гігантах в роки перших п'ятирічок, тому людям часто доводилося зберігати своє вбрання на робочому місці. Нерідко робітники були вимушені розвішувати свій одяг на стінах цехів [33, арк. 44]. Оскільки розширити площі роздягальень або збільшити їх кількість було неможливо, комірчини для зберігання одягу часто розміщувались у самих цехах. У санітарно-технічних обстеженнях заводів неодноразово зазначалося, що в цих шафах часто зберігалася не одяг, а деталі та залишки виробничого матеріалу [34, арк. 41].

Персонал заводських їдалень збільшив обсяг приготування їжі майже в 4 рази [35, с. 18]. Неймовірний поспіх в роботі заводських їдалень негативно позначився на їх санітарному стані. Представники наркомздоров'я, які регулярно проводили перевірки системи громадського харчування на підприємствах Харкова, раз у раз фіксували порушення санітарних норм у роботі їдалень та кухонь [36, с. 5]. Так, у серпні 1931 р. комісія наркомздоров'я обстежила їдальні ХПЗ, ХЕМЗ та ХТЗ й виявила численні грубі порушення санітарних норм (приміщення кухонь були брудними, сміття вивозилося не регулярно, продукти псувалися через неякісне зберігання) [37, с. 862]. Через неможливість розширення приміщень заводських їдалень, звичним явищем життя робітників стали надзвичайно довгі черги під час обідньої перерви. Працівники знали про те, що у черзі за обідом можна простояти доволі довго, тому передчасно залишали робочі місця й поспішали до їдальні. У тогочасній періодиці можна натрапити на численні статті, в яких описувалися події типової обідньої перерви. Приміром, на ХПЗ після того, як пролунав гудок на перерву, «тисячна юрба робітників виривалася з цехів, переганяючи один одного, збиваючи з ніг, штовхаючись, з криками та галасом бігла на обід» [38, с. 3]. Їсти робітникам доводилось швидко, оскільки їх постійно підганяли працівники, які чекали вільного місця за столом. Працівник Харківського тракторного заводу І. Смирнов у спогадах писав, що робітники взагалі не могли спокійно навіть поїсти, адже діяло правило – «поїв – проступись місцем іншому» [39, с. 112].

Окремо слід охарактеризувати організацію харчування робітників Харківського тракторного заводу. Стан справ на цьому заводі вельми показовий, адже його будували на вільному місці, за спеціально розробленим планом як флагман соціалістичної промисловості. У січні 1930 р. розпочалися перші роботи з будівництва майбутнього

промислового гіганта. На перших етапах будівництва заводу робітників було небагато й обідів вистачало всім [40, с. 129]. Поступово чисельність людей, зайнятих на будівництві ХТЗ збільшувалася, відповідно розширювалася й мережа громадського харчування. У червні 1930 р. на території підприємства працювало вісім їдалень, які разом обслуговували вісім тисяч робітників [41, с. 60]. Вочевидь, цих їдалень було недостатньо, бо вже на 1 липня 1930 р. робітничий колектив налічував майже десять тисяч осіб [28, с. 7]. Тобто, мережа громадського харчування не могла охопити всіх робітників. Тому не дивно, що комісія Наркомздоров'я зробила висновки, що санітарний стан їдалень ХТЗ також був незадовільним. До того ж і у цих їдальнях, за оцінками комісії, їжа була недоброякісною [42, с. 150], приміщення їдальні були брудними [37, с. 5].

Отже, реалізація грандіозних планів перших п'ятирічок, збільшення обсягів промислового виробництва суттєво вплинули на умови праці робітників заводів-гігантів Харкова. Екстенсивне збільшення виробничих потужностей підприємств спричинило надзвичайну скупченість робітників та виробничого обладнання. Через це умови праці робітників заводів-гігантів Харкова зазнали істотних змін. Втім, ці зміни не знаменували створення якісно нових умов праці. Створення відповідних умов праці не могло наздогнати швидке зростання чисельності робітників, тому основні параметри, за якими визначають дотримання певних стандартів організації умов праці, значно знизилися. Відповідні комісії вимушені були робити висновки про підвищення рівня загазованості повітря цехів, збільшення кількості випадків травматизму, появу проблем з харчуванням робітників тощо. Характерно, що такі вади були притаманні не тільки заводам, які були збудовані до індустріалізації, але й на новобудовах, які були «візитівками» успіхів радянської промисловості. Скупченість, тиснява та незручності стали характерними рисами умов праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок, типовою ознакою радянської повсякденності 1930-х рр.

Примітки

1. *Луначарський А.* О быте / А. Луначарський. – М., 1927.
2. *Троцький Л.* Задачи коммунистического воспитания / Л. Троцкий. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/>. Доступ – 28.01.2011 г.
3. *Бухарин Н. И.* Избранные произведения / Н. И. Бухарин. – М., 1990.
4. *Креженцев П.* Человек новой эпохи / П. Креженцев // Революция и культура. – 1927. – № 3-4.
5. *Деборин А.* Марксизм и культура / А. Деборин // Революция и культура. – 1927. – № 1.
6. *Очерк истории Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе. 1931–1961.* – Х., 1962.

7. Родионов В. А., Анненков П. Н. Рожденный дважды / В. А. Родионов, П. Н. Анненков. – Х., 1981.
8. Годы трудовых свершений. Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот» / И. К. Печуров и др. – Х., 1975.
9. ХПЗ – завод имени Малышева. 1895–1995. Краткая история развития. – Х., 1995.
10. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х., 2007.
11. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – № 15.
12. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
13. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
14. ДАХО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 268.
15. Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917 – июнь 1941: сборник документов и материалов. – Х., 1986.
16. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
17. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
18. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
19. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
20. Бондаренко К. К. Оздоровлення умов праці в бензиносховищах / К. К. Бондаренко // Профілактична медицина. – 1935. – № 11.
21. ДАХО. – Ф. 5652. – Оп. 1. – Спр. 642.
22. ДАХО. – Ф. 5652. – Оп. 1. – Спр. 647.
23. Медведовская М. А. На Харьковском тракторном / М. А. Медведовская // Медицинский работник. – 1934. – № 4.
24. Абрамовіч М. А. Досвід півторарічної роботи заводської фізіолого-гігієнічної лабораторії / М. А. Абрамовіч // Профілактична медицина. – 1935. – № 5.
25. Муравчик В. М., Кенис П. Я. К вопросу об организации медико-санитарного обслуживания предприятий / В. М. Муравчик, П. Я. Кенис // Врачебное дело. – 1936. – № 6.
26. Шевандин М. Н. Об оказании первой помощи при травмах на заводах / М. Н. Шевандин // Хроника здравоохранения. – 1927. – № 3.
27. Кременецкий М. А., Стоянов А. Г. Велетень електроіндустрії. Харківський електромеханічний завод / М. А. Кременецкий, А. Г. Стоянов. – Х., 1930.
28. Солошко Д., Макеева М. Трудовой шлях колективу ХТЗ / Д. Солошко, М. Макеева. – К., 1962.
29. ДАХО. – Ф. 1010. – Оп. 1. – Спр. 2067.
30. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.

31. Ткаченко І. Санітарний стан і боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-і рр. / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 17.
32. ДАХО. – Ф. 1606. – Оп. 1. – Спр. 911.
33. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
34. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
35. На ХПЗ // За здорове харчування. – 1930. – № 3-4.
36. Витяг із протоколу № 18-33 від 7 серпня 1931 року засідання колегії Народного комісаріату охорони здоров'я // Профілактична медицина. – 1931. – № 7-8.
37. Про стан їдалень і гуртожитків на підприємствах м. Харкова // Врачебное дело. – 1931. – № 15-16.
38. Гродін Б. Сразкова їдальня – помічник промфінплану / Гродін Б. // За здорове харчування. – 1930. – № 10-12.
39. Смирнов І. П. Сила влечения / І. П. Смирнов. – М., 1974.
40. Медично-санітарне обслуговування робітників Тракторобуду // Профілактична медицина. – 1930. – № 2.
41. Борфін Б., Вольський В. Харківський тракторний завод і новий Харків / Б. Борфін, В. Вольський. – Х., 1930.
42. Колегія Наркомздоров'я про стан здоровоохорони на Тракторобуді та Дніпрельстані // Профілактична медицина. – 1931. – № 5-6.

УДК 94(470+571)"1917/1991"

Решение кадровой проблемы на предприятиях речного транспорта Нижней Волги в 1944–1945 гг.

Гоманенко О. А.

Гоманенко О. А. Вирішення кадрової проблеми на підприємствах річкового транспорту Нижньої Волги в 1944–1945 рр. У статті відображена діяльність Управління Нижньоволзького річкового пароплавства щодо забезпечення кадрами підприємства в 1944–1945 рр. Показані заходи щодо залучення і збереження робітників. Розкриті джерела постачання робочою силою пароплавства Нижньої Волги на заключному етапі Великої Вітчизняної Війни.
Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, водяний транспорт, кадри, Нижньоволзьке річкове пароплавство.

Гоманенко О. А. Решение кадровой проблемы на предприятиях речного транспорта Нижней Волги в 1944–1945 гг. В статье отражена деятельность Управления Нижневолжского речного пароходства по обеспечению кадрами предприятия в 1944–1945 гг. Показаны мероприятия по привлечению и сохранению работников. Раскрыты источники снабжения рабочей силой пароходства Нижней Волги на заключительном этапе Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, водный транспорт, кадры, Нижневолжское речное пароходство.

Gomanenko O. A. Solving Staffing Issues in the Lower Volga Water Transport Enterprises in 1944–1945. The activities of the Management of the Lower Volga Steamship Line on maintenance with staff in 1944–1945 is reflected. Actions for attraction and preservation of workers are shown. Sources of supply the Lower Volga water transport with labor at the final stage of the Great Patriotic War are determined.

The keywords: Great Patriotic War, water transport, staff, Lower Volga Steamship line.

В годы Великой Отечественной войны остро стояла проблема обеспечения промышленности и транспорта СССР рабочей, что было вызвано мобилизацией в армию большого количества квалифицированных рабочих. Нижневолжское речное пароходство (НВРП) полностью встало на службу военного времени.

Четкость и слаженность работы НВРП во многом определялись имевшимися трудовыми ресурсами, с которыми пароходство испытывало значительные сложности. Поиски путей решения кадровой проблемы, организация труда и поддержание трудовой дисциплины являются важными вопросами и в настоящее время.

В историографии рассматривались лишь отдельные сюжеты, касающиеся речного флота Нижневолжского пароходства, в контексте изучения Сталинградской битвы. Так, частично отражена деятельность НВРП в работах В. Я. Нейгольдберга, Б. М. Амусина, В. А. Селюнина. В трудах Д. П. Ванчинова и Л. В. Храмова, В. А. Дубровского отрывочно рассматривается ситуация с рабочими и служащими водного транспорта Поволжья. Кадровый вопрос НВРП остался неизученным.

В работе используется широкий круг источников, преимущественно неопубликованные материалы официального делопроизводства из фондов местных и центральных архивов Российской Федерации.

Цель исследования: раскрыть проблему обеспеченности кадрами речного флота Нижней Волги в 1944–1945 гг. В частности, выявить источники снабжения рабочей силой предприятий НВРП, а также определить мероприятия по привлечению и сохранению работников.

Нижневолжское речное пароходство располагалось в границах от Лагани в устье Волги до Камышина на протяжении 772 км по руслу реки, включая дельту с выходом в Каспийское море. В границах пароходства

находилось два самостоятельных технических участка пути, обеспечивавших надлежащее состояние судоходства, Сталинградский и Астраханский, с которыми территориально совпадали диспетчерские пункты пароходства по руководству движением флота. В систему НВРП входили также пять судоремонтных пунктов (промышленных предприятий), на которых производился ремонт транзитного и местного флота. В своем распоряжении пароходство имело 17 транзитных пристаней (в том числе пассажирский вокзал на самостоятельном балансе), подразделявшихся на разряды в соответствии с грузооборотом, и две пристани с приписанным к ним местным флотом. Наиболее значимыми пунктами являлись Сталинградский и Астраханский порты [4, с. 157].

Во время войны пополнение водного транспорта кадрами производилось из различных источников: привлекались члены семей речников, пенсионеры, женщины и молодежь (численность которых во время войны значительно возросла), военнослужащие; на судах в течение всей навигации проходили производственную практику учащиеся школ фабрично-заводского обучения, ремесленных училищ и студенты речных техникумов; проводилось перемещение инженерно-технических работников (ИТР). Многие судовые команды работали при двухсменной вахте. Кроме этого, пополнение, главным образом береговыми рабочими, происходило как за счет свободного найма, так и трудовой мобилизации.

В результате большого сокращения численности коллектива НВРП за время Сталинградского сражения в первый период восстановления речного хозяйства Нижней Волги и подготовки к навигации 1943 г. чрезвычайно трудно проводилась организация работы с кадрами. К закрытию навигации 1943 г. в пароходстве насчитывалось свыше 11700 работников, при необходимых по штату 14950 человек. Однако на протяжении всего года происходило как увеличение контингента вследствие привлечения новых кадров, в том числе мобилизации, так и сокращение из-за высокой текучести. В итоге среднегодовое количество рабочих и служащих НВРП составило 10000 человек (этот показатель сохранился и в последующие навигации).

Численность женщин, значительно возросшая во всех отраслях хозяйства НВРП, в 1943 г. составила 34% от общего количества рабочих и служащих пароходства [5, л. 4 об.; 13, л. 11 об.]. Однако НВРП по-прежнему испытывало недостаток в ИТР (особенно на промышленных предприятиях). По сведениям старшего инспектора отдела кадров т. Кириллова по состоянию на 20 декабря 1943 г. из имевшихся в наличии 87 инженеров и 227 техников в управлении работали 23 и 27 человек соответственно [1, л. 66; 15, л. 1]. Одновременно увеличение масштабов и технического уровня в работе пароходства требовали повышения квалификации имевшегося штата, что стало одним из главных направлений в работе с кадрами в следующую навигацию.

В межнавигационный период 1943/44 гг. расстановка флота прошла гораздо лучше, чем в прошлые годы. В связи с этим размещение плавающего состава (плавсостава) в зиму было заранее организовано и согласовано с капитанами, отделом кадров НВРП, директорами заводов. С момента постановки судов на зимовку проводились мероприятия по привлечению плавсостава не только к самостоятельному ремонту (1275 человек) и зимнему отстою (1950 человек), но и к строительно-восстановительным работам (196 речников). Остальные направлялись на учебу (382 человека), передавались на заводы (374 речника) [1, л. 66] или отпускались [5, л. 6]. Следует заметить, что не весь плавсостав зимовал в границах НВРП. Прежде всего это касалось транзитного флота, так как большая его часть – 60% (1343 человека) зимой находилась в пределах других пароходств.

К навигации 1944 г. пароходству требовалось 5174 человека плавающего состава, в межнавигационный период 1943/44 г. в наличии было 84%. Из недостававших 844 речников основная масса приходилась на комсостав местных флотов, особенно Астраханского (помощников капитанов и механиков и др.) [9, л. 20 об.–21; 11, л. 55–56], а также на матросов. По транзитному флоту насчитывалось 2267 человек, в том числе 358 командного и 1909 рядового состава [5, л. 5–5 об.], к навигации не хватало еще 120 речников [2, л. 115; 7, л. 35]. Комплектация происходила, как и в предшествующую навигацию через перераспределение специалистов, наем и привлечение вторых членов семьи (254 человека), 185 выпускников школы фабрично-заводского обучения (ФЗО), использование кадров, подготовленных через курсовую сеть, а также частичный переход на работу при двухсменной вахте [5, л. 12 об., 23]. На протяжении навигации 1944 г. на судах НВРП проходили производственную практику 89 человек ремесленного училища (РУ) №10 и 165 учащихся Горьковского речного училища, Казанского и Ростовского речных техникумов [11, л. 61].

В связи с расширением механизации и увеличением грузооборота береговой состав испытывал большой недостаток в таких основных пристанских специалистах как грузчики, приемосдатчики, механизаторы. Из 3866 необходимых рабочих пристаней пароходство имело чуть меньше половины и самостоятельно восполнить такой недостаток было не в силах [6, л. 12]. Основным источником пополнения являлась мобилизация (1000 грузчиков) [11, л. 58]. Кроме того, около 600 человек привлечено из вторых членов семей и нанято, 75 выпускников поступило из школ ФЗО. В течение навигации увеличение пристанских рабочих шло за счет, закончивших различные виды обучения. Помимо этого, часть берегового состава была переведена на двухсменную работу (около 100 человек) [5, л. 13, 23; 7, л. 36–37].

Промышленные предприятия НВРП были укомплектованы на 70% (1395 человек). Большая нехватка ощущалась в токарях, особенно на

Сталинградском судостроительном заводе из-за увеличения токарного парка. 100 человек было нанято. В межнавигационный период 1943/44 г. судоремонтным специальностям обучалось около 200 работников через курсовую сеть, 232 в школах ФЗО и РУ, которые затем пополнили штаты заводов [5, л. 13, 23 об.].

Для проведения строительно-восстановительных работ по НВРП необходимо было 1756 рабочих, но в наличии имела половина. По мобилизации поступило 465 человек. Кроме этого, принято было около 200 выпускников школ ФЗО и РУ и еще 300 специалистов, прослушавших соответствующие курсы.

Предприятия Отделов рабочего снабжения (ОРС) и охраны также испытывали недостаток в кадрах, но не такой значительный как в других отраслях водного хозяйства. ОРС укомплектованы были на 85% (1583 человека). За счет найма 183 работников и обучения 93 человек штат полностью покрывался. Военизированная охрана НВРП располагала контингентом в 294 человека, недостававшие 48 были наняты [5, л. 23 об.].

Таким образом, в 1944 г. для расширения своей деятельности пароходству потребовалось увеличить контингент работников, но НВРП имело к началу навигации чуть больше фактического среднегодового количества – 10344 человека. В результате найма, мобилизации и т.д. удалось увеличить штат пароходства до необходимого количества, но к концу навигации произошло уменьшение контингента. Если основные кадры плавающего состава сохранились, то среди берегового произошло значительное снижение числа грузчиков, в том числе за счет мобилизованных рабочих по причинам перевода на другие работы, по состоянию здоровья, увольнения по болезни, а также трудового дезертирства.

В 1944 г. из 1026 случаев нарушения труддисциплины 75% было связано с дезертирством (еще больше, чем в 1943 г.) [11, л. 62]. Текучесть кадров оставалась высокой. Так, в Сталинградском порту за первое полугодие было принято 370 человек, а уволено и дезертировало 87. По местному флоту за этот же период из 140 поступивших на работу половина уволилась или самовольно покинула рабочее место [10, л. 4].

Следует заметить, что с 1943 г. наряду с восстановительными работами начала возобновляться культурно-массовая работа в пароходстве. Управление НВРП пыталось улучшить положение работников. Однако мероприятия оказались недостаточными для удовлетворения всех нужд речников, поэтому сохранялась сложная ситуация с обеспечением пароходства работниками и к навигации 1945 г.

К началу навигации 1945 г. пароходству требовалось 4329 человек плавающего состава, по состоянию на 26 января 1945 г. в наличии было 80% (3525 человек) [13, л. 154]. В частности, плавсоставу транзитного флота не хватало более чем 200 человек, особенно рядовых кадров. Сокращение численности произошло в результате направления части

речников на строительство линии связи Астрахань – Москва, большинство так и не вернулось на свои суда [12, л. 26]. Помимо этого в марте – апреле 1945 г. еще часть плавсостава была переведена для работы в доках. Кроме того, суда, переданные на баланс НВРП от других пароходств, пришли со значительным недокомплектом команд [18, л. 110]. Как и раньше увеличение численности кадров по транзитному флоту проводилось в течение навигации за счет привлечения членов семей речников, внутреннего перераспределения, использования практикантов школ ФЗО и РУ (99 человек), техникумов (51 человек), найма (113 человек) [3, л. 104-104 об.].

Большой недостаток плавсостава (600 человек) по Сталинградскому и Астраханскому местному флоту образовался в результате того, что в течение ряда лет суда пополнялись специалистами исключительно за счет собственной подготовки кадров. К тому же постоянные мобилизации на строительство связи, дровозаготовки, доковые работы и т.п. уменьшали контингент. В 1945 г. впервые за годы войны Управление НВРП направило в местный флот 7 штурманов – выпускников речных техникумов [12, л. 26 об.]. Восполнение недостатка происходило таким же способом, как и на транзитном флоте, а также путем перевода части судов, работавших на переправах, рейде и ближайших пригородных линиях на двухсменную вахту [3, л. 105].

Всего в 1945 г. на судах НВРП отрабатывали производственную практику на штатных должностях 305 человек: 70 выпускников РУ №10, 98 учащихся Горьковского речного училища, Астраханского и Казанского техникумов и 137 воспитанников-юнг [3, л. 106 об.]. В результате проводимых мер в течение навигации плавающий состав пароходства Нижней Волги был укомплектован, но к концу года в связи с уходом практикантов и текучестью штат резко сокращался.

В начале 1945 г. порты и пристани были укомплектованы на 57% (2256 работников), как и прежде не хватало грузчиков и механизаторов [17, л. 154]. К началу навигации недостаток сократился, но для обеспечения необходимого количества грузчиков (в наличии была только четверть) направлялись рабочие батальонов Народного комиссариата обороны и военнопленные. Для последних на Красноармейской пристани и в Сталинградском порту были построены лагерные отделения. В Астраханском порту использовались рабочие батальоны, а массовая перевалка хлопка по приказам Народного комиссариата речного флота (НКРФ) и Народного комиссариата морского флота производилась средствами пароходства «Рейдтанкер». В количественном отношении рабочих оказалось достаточно, но производительность труда таких контингентов оказалась очень низкой.

Всего на протяжении навигации привлечено было 1300 новых кадров, в том числе 580 военнослужащих 15-й ЗСД, 197 человек из рабочих рот Управления передвижения войск и 250 военнопленных.

В порядке мобилизации сельского и городского трудоспособного населения согласно постановлению Государственного комитета обороны от 14 марта 1945 г. поступило 206 человек. Но половина из них по физическому состоянию не могла быть использована на погрузочно-разгрузочных работах [3, л. 9, 105]. Однако к концу навигации как и на флоте в связи с уходом временно привлеченной рабочей силы (военнослужащие и военнопленные) береговой состав вновь испытывал недокомплект кадров.

На протяжении уже преимущественно мирной навигации 1945 г. Управление НВРП организовало работу по привлечению большого числа новых рабочих, главным образом, за счет демобилизованных из армии и молодежи с обучением их речным специальностям. В свою очередь это требовало резкого улучшения жилищных условий и культурно-бытового обслуживания работников, чего не удалось быстро достичь даже после войны.

Помимо привлечения новых рабочих УНВРП проводило мероприятия по сохранению навигационных кадров. В зимний период плавающий состав не увольнялся, а использовался на различных работах в пароходстве или же направлялся на обучение. За непрерывную работу на флоте в течение трех лет полагалось повышение заработной платы. За выслугу лет таким пристанским работникам как механизаторам, приемосдатчикам, грузчикам, проработавшим не меньше пяти лет, полагалась надбавка к зарплате в 10-20% [16, л. 9, 10]. Успешно справившимся с обязательствами Всесоюзного соцсоревнования выплачивались премии.

Несмотря на дополнительные выплаты, сокращение рабочего дня с 10 до 8 часов вследствие неудовлетворительных бытовых условий текучесть оставалась высокой. За 1945 г. Сталинградским портом было принято 262 человека, а уволено по болезни, направлено в другие предприятия НКРФ и дезертировало 80% от принятых [16, л. 8]. Если к 1 июля 1945 г. удалось увеличить штат НВРП до 12200, то в октябре численность сократилась на 500 человек [14, л. 1]. Работников постоянно не хватало. Так, в августе 1945 г. пароходство вновь объявило набор рабочих для флота, пристаней, портов и судоремонтных предприятий [8, с. 4]. В межнавигационный период 1945/46 гг. перед руководством снова вставала проблема обеспечения пароходства кадрами.

В итоге показатель среднегодового количества работников НВРП остался на прежнем уровне – 10000 человек, что на 20% больше, чем в 1940 г. Это явилось следствием массового поступления новой рабочей силы в годы войны, особенно в 1943 г., что было связано с восстановлением речного хозяйства Нижней Волги. Несмотря на все проводимые Управлением НВРП меры по привлечению, обучению и сохранению кадров, проблема обеспечения пароходства рабочими сохранялась как на завершающем этапе Великой Отечественной войны, так и после нее.

Примечания

1. *Годовой* отчет об эксплуатационной деятельности НВРП за 1943 г. // Российский государственный архив экономики (РГАЭ). – Ф. 9469. – Оп. 6. – Д. 47.
2. *Годовой* отчет об эксплуатационной деятельности НВРП за 1944 г. // РГАЭ. – Ф. 9469. – Оп. 6. – Д. 72.
3. *Годовой* отчет об эксплуатационной деятельности НВРП за 1945 г. // РГАЭ. – Ф. 9469. – Оп. 6. – Д. 98.
4. *Гоманенко О. А.* Водная коммуникация в транспортной системе Сталинграда накануне и в период Великой Отечественной войны / О. А., Гоманенко, С. Г. Сидоров // Известия Волгоградского государственного технического университета: межвузовский сб. науч. ст. – Волгоград, 2006. – №3 (18). – (Сер. Актуальные проблемы реформирования российской экономики (теория, практика, перспектива). – Вып. 3).
5. *Доклад* зам. начальника НВРП о работе с кадрами за навигацию 1943 г. // Государственный архив Волгоградской области (ГАВО). – Ф. Р-1491. – Оп. 1. – Д. 33.
6. *Доклад* комиссии в составе т. С. Румянцева, т. Соловьева, т. Анисимова «О результатах проверки работы НВРП за 1943 г. и ходе подготовки к навигации 1944 г.». 18 декабря 1943 г. // РГАЭ. – Ф. 9469. – Оп. 5. – Д. 11.
7. *Докладная* записка Председателю Госплана при СНК т. Н. А. Вознесенскому, секретарю ОК ВКП(б) т. А. С. Чуянову от Уполномоченного Госплана по Сталинградской области т. А. Короткова «О выполнении правительственного плана судоремонта и ходе навигации по НВРП НКРФ». 1944 г. // РГАЭ. – Ф. 4372. – Оп. 44. – Д. 1092.
8. *Объявление* НВРП // Сталинградская правда. – 1945. – 26 августа.
9. *Объяснительная* записка начальника Астраханского местного флота НВРП т. Позднякова и главного бухгалтера т. Чепурнова к годовому отчету пристани Астраханского местного флота за 1944 г. // Государственный архив Астраханской области (ГААО). – Ф. 2353. – Оп. 4. – Д. 5.
10. *Отчет* инструктора отдела кадров ГК ВКП(б) т. Гринькова за первое полугодие 1944 г. // Центр документации новейшей истории Волгоградской области (ЦДНИВО). – Ф. 71. – Оп. 4. – Д. 53.
11. *Отчет* УНВРП за 1944 г. // РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 11. – Д. 1775.
12. *Отчет* УНВРП за 1945 г. // РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 11. – Д. 2035.
13. *Профдонесение* председателя Нижневолжского Бассейнового комитета профсоюза рабочих речного транспорта (Баскомреч) т. Корчмар о работе Нижневолжского Баскомреч за 1943 г. 19 февраля 1944 г. // ГАВО. – Ф. Р-1491. – Оп. 1. – Д. 14.

14. *Сведения* об охвате профчленством по Нижневолжскому бассейну за 1945 г. // ГАВО. – Ф. Р-1491. – Оп. 1. – Д. 89.
15. *Сведения* старшего инспектора отдела кадров т. Кириллова о наличии инженеров и техников на 20 декабря 1943 г. по НВРП // ГАВО. – Ф. Р-1491. – Оп. 1. – Д. 32.
16. *Справка* зам. начальника Сталинградского речного порта т. Доскина «О материально-бытовых условиях, культурном обслуживании трудящихся и мерах борьбы с текучестью рабочей силы в Сталинградском речном порту». 1945 г. // ГАВО. – Ф. 557. – Оп. 19. – Д. 15.
17. *Справка* инструктора отдела кадров ОК ВКП(б) т. Григорьева «О готовности кадров плавсостава, портов и пристаней к навигации 1945 г. по НВРП». 26 января 1945 г. // ЦДНИВО. – Ф. 113. – Оп. 20. – Д. 12.
18. *Стенограмма* Всесоюзного совещания работников по кадрам. 17 июля 1945 г. // РГАЭ. – Ф. 9469. – Оп. 7. – Д. 9.

УДК 365.46:94(47)084.8:(571.13)

**Повседневная жизнь Омска в годы
«послевоенного сталинизма» (1946 – март 1953 гг.):
социально-экономические аспекты***

Сизов С. Г.

Сизов С. Г. Повседневная жизнь Омска в годы «послевоенного сталинизма» (1946 – март 1953 гг.): социально-экономические аспекты. В статье рассмотрены особенности повседневной жизни Омска в первые послевоенные годы (1946 – март 1953 гг.). Выявлены особенности благоустройства города, развития транспорта, социально-бытовых условий жизни горожан, торговли.
Ключевые слова: повседневность, благоустройство, социально-бытовые условия, транспорт, торговля

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта: 10-01-67101а/Т. РГНФ и Омская область. «Повседневная жизнь Омска в годы «послевоенного сталинизма» (1946 – март 1953 гг.).»

Сизов С. Г. Повсякденне життя Омська в роки «післявоєнного сталінізму» (1946 – березень 1953 рр.): соціально-економічні аспекти. В статті розглянуті особливості повсякденного життя Омська в перші післявоєнні роки (1946 – березень 1953 рр.). Виявлені особливості благоустрою міста, розвитку транспорту, соціально-побутових умов життя городян, торгівлі.

Ключові слова: Повсякденність, благоустрій, соціально-побутові умови, транспорт, торгівля

Sizov S. G. Omsk Daily Life in «Post-War Stalinism» Years (1946th – March 1953): Socio-Economic Aspects. In article features of a daily life of Omsk in the first post-war years (1946th – March 1953) are considered. Problems of an accomplishment of a city, transport development, social conditions of a life of townspeople, trade are exposed.

The keywords: daily occurrence, equipping with modern amenities, social terms, transport, trade

В последние годы к проблемам истории повседневности как части социальной истории проявляется большой интерес. История повседневности г. Омска изучена ещё слабо, но в преддверие 300-летнего юбилея города (2016 г.) комплексное исследование повседневности города и жизненных практик его жителей представляется весьма актуальной задачей. Данная работа является попыткой выявить особенности омской повседневности в первые послевоенные годы, которые ещё называют годами «послевоенного сталинизма». При подготовке статьи использовались архивные материалы и периодическая печать.

Проблемы благоустройства города. Омск первых послевоенных лет был далёк от благоустройства в современном его понимании. Целый ряд проблем: снабжение водой, вывоз мусора, освещение домов и улиц, строительство дорог, тротуаров, теплосетей, общественный транспорт были не решены достаточным образом. Ситуация значительно осложнилась после эвакуации в город большого количества предприятий. Статистика сообщает нам, что население Омска на 17 января 1939 г. составляло 288,9 тыс. чел., а 1 января 1946 г. в городе уже насчитывалось 410,5 тыс. чел. [1]. Такой рост населения даже в самое благоприятное для экономики время не мог не обострить коммунальные проблемы. Что ж тогда говорить о периоде тяжелейшей войны.

К 1946 г. 90% построек Омска были деревянными, не было хороших дорог и обустроенных парков [2, л. 13]. Благоустройство города первых послевоенных лет осуществлялось в соответствии с решениями, принятыми Совнаркомом РСФСР (в 1944 г.) и СССР (в 1945 г.). Определённую роль в развитии городского хозяйства сыграли постановления Совета Министров СССР и Совета Министров РСФСР «О мероприятиях по улучшению городского хозяйства города Омска»

(январь 1948 г.), «О мерах помощи городскому хозяйству города Омска» (февраль 1949 г.).

Одной из основных проблем Омска тех лет было снабжение питьевой воды. Строительство Большого водопровода было главной задачей городского хозяйства на протяжении конца 1940-х гг. Пуск первой очереди дал бы городу в два раза больше воды. Уже к лету 1946 г. посёлки Куйбышевский и им. Будённого Ленинского района должны были увеличить потребление втрое, заводы и население восточной части города – в полтора-два раза. Вторая очередь водопровода должна была увеличить потребление воды ещё в три раза. Кроме очистных сооружений, планировалось ввести в строй разводящую сеть [3, с. 3]. В начале 1948 г. строительство Большого водопровода было в основном завершено [4, с. 2].

Проблема уборки мусора также волновала общественность города [5, л. 3]. В апреле 1949 г. сообщалось, что горами мусора были завалены территории многих заводов, рынков, окраинных посёлков. Трест очистки города имел только 3 автоцистерны и 32 рабочие лошади. Имевшиеся 2600 дворников, плохо были обеспечены дворников необходимыми инструментами и материалами. Имелись случаи задержки выплаты зарплат, положенного топлива [6].

Проблемы благоустройства города регулярно обсуждались властными органами. Так, в феврале 1946 г. на XXVII сессии Омского горсовета рассматривался ход выполнения решений правительства СССР и РСФСР. Определённое продвижение было, но его нельзя было назвать значительным. Были пущены в эксплуатацию 13 трамвайных вагонов, капитально отремонтирован понтонный мост, проложено 3,2 км. теплосети, заасфальтирована площадь им. Дзержинского, увеличено уличное освещение, отремонтированы некоторые бани, посажено 166 тыс. деревьев и кустарников [7]. На субботниках силами населения были отремонтированы фасады 319 домов, построены 37 тыс. кв.м. простейших тротуаров, 100 тыс. м. водосточных канав. Вместе с тем жилищное строительство сильно отставало [8].

В 1948 г. на благоустройство города, развитие его хозяйство было потрачено свыше 40,6 млн. руб. Построены 41 многоквартирный и 232 индивидуальных дома с общей площадью более 30,6 тыс. кв. м. Новые квартиры получили 1300 семей рабочих и служащих. Проложено 2100 м. новой линии теплотрассы, теплофицировано 13 зданий. Электрифицировано около 3 тыс. жилых домов. Одновременно шло асфальтирование дорог, установка металлических оград, посадка деревьев. Планы выполнялись не в полном объёме [9].

Большое место в планах занимало озеленение. На закладку сквера им. 30-летия ВЛКСМ на месте товарного двора железной дороги было ассигновано 170 тыс. руб., 400 тыс. руб. вкладывалось в благоустройство Парка культуры и отдыха в Молотовском (позднее – Октябрьском) районе. 250 тыс. руб. ассигновалось на электрификацию

и радиофикацию. Немало было сделано и предприятиями. В 1948 г. силами населения было устроено 42929 водоотводных канав, 47600 кв.м. деревянных и шлаковых тротуаров, посажено 7200 деревьев и кустарников. В работах по благоустройству участвовало 390 тыс. горожан [10, л. 60-72].

Проблемы благоустройства Омска накапливались долгое время, и исправить ситуацию в короткий срок было невозможно. В 1950 г. из 640 км городских дорог было замощено 79,3 км, заасфальтировано – 12,3 км и спрофилировано – 81,3 км. Из 1280 км тротуаров было благоустроено только 27%. Мало было и зелёных насаждений. При норме в 10 кв. м. площади зелёных насаждений на одного жителя, в Омске приходилось 6,3 кв.м. Наружное освещение имелось лишь на 11% улиц. При отсутствии ливневой канализации и недостаточности мощности треста очистки более 40% мусора и нечистот оставалось в городе [11].

Транспорт. Коммуникации всегда оставалась проблемой для большого города. И без строительства дорог и мостов, трамвайных путей, без закупок большого количества трамваев, автобусов решить транспортную проблему было невозможно. Большинство дорог города оставалось не только неасфальтированными, но зачастую и попросту непроезжими, что мешало развитию автобусного движения. В мае 1949 г. из 640 км. дорог только пятую часть можно было считать проезжими. С тротуарами ситуация была ещё хуже. Из необходимого минимума 1280 км. их было только 376 км. Из них асфальтированных имелось 28,5 км., деревянных 31 км, шлакобетонных – 279 км [12].

В первые послевоенные годы немалое количество улиц города были вне досягаемости общественного транспорта. Через Иртыш был понтонный мост летом. Зимой был мост ледяной. Мосты эти были в створе ул. Масленникова, где в 1959 г. построили Ленинградский мост. Через Омь был «железный мост» (в районе ул. Ленина). Много сил город потратил и на строительство Комсомольского моста (в створе ул. К. Маркса), который был сдан в эксплуатацию в 1953 г.

Главным транспортом горожан оставался трамвай. Открытие трамвайного движения в Омске состоялось 15 ноября 1936 г. Первая линия протяженностью 6,8 км проходила от сада им. Куйбышева (возле современного кинотеатра им. Маяковского) до железнодорожного вокзала. Последующие линии связали с центром Городок Водников, Ремесленные улицы, Парк культуры и отдыха им. 30-летия ВЛКСМ, сельхозинститут [13].

Ситуация с трамвайным движением в Омске оставалась неудовлетворительной. Об этом в частности свидетельствует «Открытое письмо» преподавателей сельхозинститута (14 профессоров, и 14 доцентов) председателю горисполкома А. В. Полухину, опубликованное в «Омской правде» 12 апреля 1946 г. В письме говорилось, что движение трамваев между городом и сельхозинститутом «в последние 6 месяцев прекратилось

совсем». В результате сотрудники института, живущие в городе, были вынуждены проходить пешком на работу (по 15-20 км ежедневно!) [14, с. 4].

Даже когда омич дожидался трамвая, уехать ему было нелегко. Давка и толкотня были нормой жизни пассажиров. В 1947 г. ситуация с трамвайным движением лучше не стала. На остановках скапливалась масса людей (иногда сотни), которые брали трамвай штурмом [15]. Директор трамвайного треста Никольский, выступая на заседании горсовета, объяснял, что у треста нет ни службы пути, ни службы движения, ни ремонтной базы [16, л. 36]. Не хватало и материалов, оборудования. В 1950 г. городские власти начали прокладывать вторые пути для трамвайных маршрутов, чтобы улучшить движение. Помощь в строительстве путей оказывала железная дорога [17].

Основой автобусного парка Омска были машины с Московского автозавода имени Сталина – ЗиС (ныне АМО-ЗИЛ). В 1946 г. парк машин стал пополняться: автобусы ЗИС-8, ЗИС-16, ЗиС-154. Автобусы марки ЗиС-154 (а позднее и ЗиС-155) вместе с капотными машинами ГАЗ-0330, ЗиС-16 составляли парк послевоенного Омска. Омичи пользовались и «речными трамваями» (теплоходами, которые ходили по Иртышу), электричками, такси. При необходимости использовался гужевой транспорт (пролётки).

Социально-бытовые условия. В годы войны Омск принял большое количество эвакуированных предприятий. Рабочие заводов терпели все бедствия ради достижения Победы, но после окончания войны их настроения стали меняться. Их социально-бытовое положение не улучшалось, им не разрешали вернуться в родные города, в которые у некоторых работников уже уехали семьи.

Особенно острой реакция рабочих была на танковом заводе №174, где имели место факты коллективного отказа рабочих от работы свыше 8 часов, самовольного оставления предприятия (несмотря на уголовную ответственность за это).

Омский завод не был каким-то исключением. Уже с середины мая 1945 г. в ЦК ВКП(б) регулярно поступали сообщения, что рабочие самовольно покидают предприятия «по мотивам окончания войны». Органы госбезопасности перлюстрировали письма, составляли сводки для руководства страны. Рабочие писали родственникам и друзьям о низких зарплатах (не более 400 руб.), отсутствии одежды, обуви, бегстве в родные места [18, л. 53-57]. В ответ волнения рабочих Урала и Сибири на это 4 августа 1945 г. Секретариат ЦК ВКП(б) принял постановление «О мероприятиях по улучшению массово-политической работы и материально-бытового обслуживания рабочих заводов № 22, 174 и 179». В постановлении упоминались заводы Казани, Омска и Новосибирска.

На омский завод №174 были командированы представители ряда министерств и профсоюзов. Итогом работы комиссии стала записка для ЦК ВКП(б). В ней отмечалось, что на заводе № 174 из общего

количества работающих 12385 человек 96% эвакуированных и мобилизованных из Ленинграда, Ворошиловграда, Сталинграда и других городов. Значительная часть этих работников «стремится вернуться к своим семьям, сохранить свои дома, имущество, сменить климатические условия по состоянию здоровья» [19, л. 37-41].

Приводимые факты рисуют весьма мрачную картину бытовых условий рабочих. 8594 работающих с семьями были расселены в частных домах, в порядке уплотнения. Около 3 тыс. рабочих жило в общежитиях и землянках на 2-х ярусных койках, где на одного человека приходилось 1,52 кв.м. жилой площади. Строительство жилых домов проводилось «исключительно плохо». За 1943–1945 гг. вместо 24 тыс. кв.м. жилой площади было построено только 9 тыс. кв.м. [20, л. 37-41].

Дома и общежития были не благоустроены и не приспособлены к зимним сибирским условиям. В рабочих поселках многие дома не имели электричества и воду. Зимой 1945 г. общежития и дома отапливались с большими перебоями. Рабочие вынуждены были покупать топливо по спекулятивным ценам на рынке. Неудовлетворительно было поставлено и медицинское обслуживание.

Рабочие и их семьи испытывали *«исключительно острую нужду в одежде, обуви и белье»*. За 1945 г. на одного работающего в среднем было выдано швейных изделий 0,38 шт. и обуви 0,7 штуки. Из-за отсутствия обуви и одежды в 1945 г. не посещали школу около 1300 детей. *«Некоторые рабочие обносились до того, что не могут показаться в общественных местах. У семейных рабочих нет обеденной и кухонной посуды, ложек, чашек, кружек, не хватает кроватей, стульев, умывальников и другого самого необходимого инвентаря. Продовольственные карточки отовариваются с большим опозданием и в большей части заменителями. Рабочие почти не получают мыло, соль и керосин»* [21].

При высоких удержаниях из зарплаты (вычитались не только налоги, но и займы. – С. С.), рабочим порой не хватало их заработка для оплаты питания в столовой, жилья, приобретения хлеба.

Резкой критике комиссией были подвергнуты и руководители завода, которые не принимали мер для улучшения бытовых условий работающих. Крайнее недовольство рабочих вызывал директор К. А. Задорожный. При недостатке одежды для рабочих директор и его сподручные проявляли «излишества». Например, в 1944–1945 гг. директор взял себе 255 метров шёлка и шерсти, 79 предметов белья и обуви, его заместители вели себя не лучше [22]. Рабочие говорили: *«мы живём в концлагере им. Задорожного»*.

Для оказания помощи заводу были приняты следующие меры: выдача ссуд рабочим и служащим; ремонт их квартир; увеличение строительства жилья и других социальных объектов; передача для расселения рабочих двух школ и клуба [23]. Но проблема оставалась острой.

Самые проблемные кварталы (Сталинский, Куйбышевский и Будёновский посёлки), где жили рабочие военных заводов, оставались неблагоустроенной зоной и позднее. Так, даже в апреле 1950 г. в рабочем посёлке им. Куйбышева не было бани, клуба, библиотеки, кино. На многих улицах у жителей по-прежнему отсутствовало электричество и радио. Несмотря на завершение строительства водопровода, не хватало и воды, поскольку не были построены разводящие сети [24, с. 3]. Условия и на других заводах города (например, Сибзаводе) были не намного лучше [25].

Большие нарекания омичей вызывала работа банных предприятий. Во-первых, бани на окраинах работали из рук вон плохо, и омичи были вынуждены ездить в центр, что порождало очереди. Во-вторых, в банях периодически случались отключения воды, бывали перебои в поставках топлива и т.п. Эти «перебои» нередко превращались в правило [26]. Исполком горсовета потребовал от сантреста улучшения работы бань. Председатели райисполкомов должны были лично контролировать выполнения данного решения [27, с. 2]. Позднее был создан трест банно-прачечного и парикмахерского хозяйства и ситуация с банями всё же стала несколько меняться к лучшему.

Торговля. В первые месяцы после войны многие товары продавались по карточкам или ордерам. Затем карточки стали сосуществовать со свободной торговлей: некоторые товары появились в продаже по повышенным ценам (не всем они были по карману). Большую роль в улучшении продовольственного снабжения омичей во второй половине 1940-х гг. играли подсобные хозяйства заводов, многие из которых создавались ещё в годы войны. Это позволило несколько улучшить снабжение рабочих овощами, картофелем, в меньшей степени продукцией животноводства [28].

Торговля Омска в течение многих лет плохо удовлетворяла потребности жителей города. Помимо недостатков в организации торговли руководители города обращали внимание и на неудовлетворительную работу местной и кооперативной промышленности. Например, железных кроватей выпускалось 17% от плана, мебели – 25%, хозяйственных верёвок – 39% и т.п. Принимались серьёзные меры для расширения сети магазинов, чайных, закусовых и ресторанов [29, с. 3].

Омские власти систематически пытались улучшить торговый ассортимент. 20 февраля 1946 г. в областной газете появилась статья заместителя завотделом торговли обкома ВКП(б) К. Г. Дороговой. В ней резкой критике была подвергнута работа многих омских предприятий и качество производимой продукции. К примеру, мужское полупальто из «омского шевита» с воротником из искусственного меха стоило 236 руб. и оценивалось как «очень неприглядное на вид и дорогое по цене». «Костюмы шились только военного образца –

гимнастёрка и брюки галифе, дамское платье монотонных незатейливых фасонов и такой же ткани. Верхней детской одежды очень мало, а детское бельё не шьётся вовсе». По-прежнему выпускались в основном брезентовые ботинки и кирзовые сапоги. Детской кожаной обуви вообще не выпускали.

Отдельно К. Г. Дорогова остановилась на работе пищевой промышленности. Далее следовала серия возмущённых вопросов: «Почему макароны нашей фабрики можно хранить только в замороженном состоянии, а, оттаяв, они превращаются в тесто?» «Почему хлеб выпекается иногда плохого качества?» [30] Бракованных товаров было много. Виновные в выпуске недоброкачественной продукции должны были привлекаться к уголовной ответственности, но нередко дело спускали «на тормозах» [31].

Большой проблемой для омичей было приобретение мебели. Многие омичи покупали мебель в комиссионных магазинах. Проблема снабжения омичей мебелью обсуждалось и в газетах и в партийных органах. В 1949 г. в Омске было выпущено 49800 единиц мебели, в том числе 1130 шкафов, 1100 диванов, но в торговую сеть поступило ничтожное количество (всего 18 шкафов и диванов, 614 стульев), т.к. почти вся мебель была продана предприятиям и организациям. Чрезвычайно был ограничен и ассортимент. Почти не производилась корпусная мебель (шифоньеры, шкафы, комоды). Признавалось и низкое качество мебели. В апреле 1950 г. рассматривал обком партии поставил задачу увеличить производство мебели в 1950 г. по сравнению с 1949 г. не менее чем в 1,5 раза, а в 1951 г. – в 3-4 раза. Возможности такого увеличения виделись в применении поточного метода, механизации [32].

Снижение цен, которые происходили в этот период ежегодно, омичи встречали с радостью. И газеты сообщали об этом на первых полосах. Приводились примеры реальной экономии. Домохозяйка М. Г. Ястерёбова, жена токаря завода им. Ворошилова подсчитала, что снижение цен в марте 1949 г. даст семье экономию только на хлебе 23 руб., на крупе, жирах и мясе – ещё 40 руб. [33]

Начиная с 1948 г. заметно расширяется торговая сеть города. Только за первые 9 месяцев этого года было открыто 56 магазинов, 66 ларьков, 150 буфетов и закусовых, открыт ряд фирменных магазинов [34, л. 23]. Но, несмотря на меры по исправлению ситуации в торговле, в указанный период омичи постоянно сталкивались с очередями и дефицитом самого необходимого. На заседании горсовета даже в 1948 г. отмечалось нехватка в магазинах соли, мяса, колбасных изделий, рыбы и ... водки [35, л. 25].

Таким образом, в 1946–1953 гг. повседневная жизнь омичей сопровождалась серьёзными проблемами. Жители Омска сталкивались с нехваткой необходимых товаров и услуг, невысоким их качеством. Порой не хватало самого необходимого, даже воды, хотя строительство

Большого водопровода многие вопросы сняло. Плохо работал транспорт, не во всех районах было электричество и радио. Тем не менее, город развивался и многие проблемы, постепенно решались. Некоторые успехи были достигнуты в конце 1940-х гг. в озеленении города, но «городом-садом» Омск стал лишь в годы «оттепели» [36]. Безусловно, изучение сложнейшего и противоречивого периода нашей истории должно быть продолжено.

Примечания

1. *Исупов В. А.* Городское население Сибири: От катастрофы к возрождению (конец 30-х – конец 50-х гг.) / В. А. Исупов. – Новосибирск, 1991.
2. *Исторический архив Омской области* (Далее – ИсАОО). – Ф. Р-235. – Оп. 2. – Д. 424. – Л. 13.
3. *Залыгин С.* Важная государственная стройка / С. Залыгин // Омская правда. – 1946. – № 49. – 8 марта.
4. *Благоустроить город* всемерно улучшать городское хозяйство // Омская правда. – 1949. – № 70. – 10 апреля.
5. *ИсАОО.* – Ф. Р-235. – Оп. 2. – Д. 328. – Л. 3.
6. *Их нужды* // Омская правда. – 1949. – № 80. – 24 апреля.
7. *О благоустройстве города Омска.* С XXVII сессии Омского городского совета депутатов трудящихся // Омская правда. – 1946. – № 24. – 2 февраля.
8. *Там же.*
9. *Благоустроить город* всемерно улучшать городское хозяйство // Омская правда. – 1949. – № 70. – 10 апреля.
10. *Павлусенко Г.* План на 1949 г. / Г. Павлусенко // Омская правда. – 1949. – № 61. – 28 марта; см. также: ИсАОО. – Ф. Р-74. – Оп. 1. – Д. 139. – Л. 60-72.
11. *ИсАОО.* – Ф. Р-235. – Оп. 2. – Д. 424. – Л. 16-18; *Благоустройству Омска* – широкий размах [передовая] // Омская правда. – 1950. – № 69. – 7 апреля.
12. *За культурные, благоустроенные дороги* // Омская правда. – 1949. – № 100. – 24 мая.
13. *Омский* электрический транспорт // 80 лет пассажирским перевозкам в Омске, 1924–2004. – Омск, 2004.
14. *Открытое* письмо председателю Исполнительного комитета Омского городского Совета депутатов трудящихся т. Полухину // Омская правда. – 1946. – № 74. – 12 апреля.
15. *Трамвайные* неурядицы // Омская правда. – 1947. – № 62. – 28 марта.
16. *ИсАОО.* – Ф. Р-235. – Оп. 2. – Д. 255. – Л. 36.

17. *Трамвай* іде́т сквозним маршрутом // Молодой большевик. – 1951. – № 69. – 20 мая.
18. *Информация* Наркомата государственной безопасности СССР о положении заводов г. Омска (по материалам перлюстрации частной переписки) // Советская жизнь. 1945–1953. Сб. документов. – М., 2003. (Первоисточник: РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 117. – Д. 530. – Л. 53-57).
19. *Записка* заведующего отделом Управления кадров ЦК ВКП(б) Бородин Г. М. Маленкову о положении рабочих на заводе № 174 // Советская жизнь. 1945–1953. (Первоисточник: РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 117. – Д. 530. – Л. 37-41).
20. *Там же*.
21. *Там же*.
22. *Там же*.
23. *Там же*.
24. *Вопрос* остаётся открытым (По письмам в редакцию) // Омская правда. – 1950. – № 83. – 25 апреля.
25. См.: *На Сибзаводе* мало заботятся о нуждах рабочих и служащих // Омская правда. – 1946. – № 7. – 9 января; Николаева М. Круто повернуть внимание организаций к обслуживанию культурно-бытовых нужд Сибзавода // Омская правда. – 1949. – № 74. – 16 апреля.
26. *Сергеев* З. Почему плохо работают бани Омска. Сантрест мало проявляет заботы о быте трудящихся / З. Сергеев // Омская правда. – 1946. – № 11. – 15 января.
27. *Почему* плохо работают бани Омска. По следам наших выступлений // Омская правда. – 1946. – № 38. – 20 февраля.
28. *Собрание* партийного актива гор. Омска // Омская правда. – 1946. – № 22. – 30 января.
29. *Потапов* С. Лучше обслуживать советского потребителя / С. Потапов // Омская правда. – 1946. – № 27. – 6 февраля.
30. *Дорогова* К. Выпускать для населения товары высокого качества / К. Дорогова // Омская правда. – 1946. – № 38. – 20 февраля.
31. *Комаровский* И. Строже контролировать качество товара / И. Комаровский // Омская правда. – 1950. – № 70. – 8 апреля.
32. *Назимов* А. Населению области – прочную, красивую мебель / А. Назимов // Омская правда. – 1950. – № 72. – 11 апреля.
33. *Гончарова* Т. Вчера в магазина Омска / Т. Гончарова // Омская правда. – 1949. – № 42. – 2 марта.
34. *ИсАОО*. – Ф. Р-235. – Оп. 2. – Д. 418. – Л. 23.
35. *Там же*. – Л. 25.
36. См.: *Сизов* С. Г. Омск в годы «оттепели»: Жизнь города в контексте эпохи (Март 1953–1964 гг.) / С. Г. Сизов. – Омск, 2003.

УДК 355.48(477)«1941/1945»:06.07/.091(477)«1953/1985»

Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985)

Склокіна І. Є.

Склокіна І. Є. Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985 рр.). Метою цієї статті є аналіз взаємовпливів сфери «високого» офіційного культу пам'яті про Другу світову війну та нацистську окупацію і повсякденних практик радянського часу, як-от рекреаційних практик, туризму, дозвілля та святкування. У пізньорадянському суспільстві пам'ять про війну ставала все більше пов'язана з конsumerизмом та набуває все більш індивідуалізованих форм.

Ключові слова: радянська політика пам'яті, культурне споживання.

Склокіна І. Є. Память о Второй мировой войне и нацистской оккупации Украины в повседневных практиках советского общества (1953–1985 гг.). Целью этой статьи является анализ взаимовлияний сферы «высокого» официального культа памяти о Второй мировой войне и нацистской оккупации и повседневных практик советского общества, как-то рекреационных и досуговых практик, туризма и празднеств. В позднесоветском обществе память о войне стала все более связана с конsumerизмом и приобретала все более индивидуализированные формы.

Ключевые слова: советская политика памяти, культурное потребление.

Sklokina I. Y. Memory of World War II and Nazi Occupation in Everyday Practices of the Soviet Society (1953–1985). The purpose of this paper is to analyse the interconnectedness of the sphere of the “sublime” official memory cult of WWII and Nazi occupation and everyday practices of the Soviet society, such as recreational and leisure practices, tourism, and celebrations. In the late Soviet society memory of war became interrelated with consumer culture and was embodied in more individualized forms.

The keywords: Soviet politics of memory, cultural consumption.

Політика пам'яті про Другу світову війну в СРСР є важливою дослідницькою проблемою з огляду на велике значення цієї політики у радянському публічному просторі, як всередині країни, так і на міжнародній арені; особливо ж у період після смерті Сталіна пам'ять про війну перетворюється на один із легітимізаційних

© Склокіна І. Є.

міфів радянської спільноти. Культ особи було заміщено культом «Великої Вітчизняної війни» як найвищого спільного досягнення радянської спільноти, оскільки досягнення мети побудови комунізму все ще залишалося примарним. Вшанування пам'яті про війну часто розглядають як певну форму культу, а фактично секулярної релігії [21; 25; 41; 47]. Міф про «Велику Перемогу» та культ героїв війни були названі «священними», що утворювало певний простір для трансцендентного та ідеального в умовах матеріалістичного та атеїстичного суспільства.

Політика пам'яті про війну в цей пізній період часто розглядається дослідниками як «монологічний, героїчний і непроблематичний дискурс», «монументальність у пам'яті про війну», «квазі-метафізична система пам'яті та єдності із загиблими» зі своїм «пантеоном героїв, святих та зрадників» [41, с. 9], а також «повномасштабним набором ритуалів, великих і менших, символів та дій, що пронизували повсякденне життя та позначали річний цикл» [41, с. 9]. І саме в цьому полягає дещо суперечлива природа пам'яті про війну в СРСР: з одного боку, як часто наголошують дослідники, офіційний наратив про війну був імперсональним, апелював до мас, характеризувався «монументальністю»; у період застою, як вважається, цей наратив все більше втрачав смисл у безкінечних ритуальних повторях, і був далеким від «реальних» думок та прагнень [17]. З іншого боку, як добре це схоплює наведена вище цитата, вшанування пам'яті про війну пронизувало повсякденне життя людей, було присутнє у багатьох сферах діяльності, а святкування структували буденний плін цього життя. Крім того, більшість дослідників протиставляє офіційний державний наратив історії війни та особисті спогади окремих людей, що її переживали, поміщаючи цей наратив у сферу чистої ідеології, узагальнюючих тверджень та колективних ритуалів [47]. Саме ці протиставлення - повсякденного (профанного) та квазі-релігійного, колективного та індивідуального, приватного та публічного – не є цілком задовільними; їх варто переглянути, приділивши пильнішу увагу зв'язкові пам'яті про війну із повсякденними життєвими практиками радянських людей. У цьому контексті видається слушною думка Й. Хельбека [37] про необхідність розгляду радянської ідеології не як монолітного узагальнюючого наративу, який існує для людей як зовнішня, нав'язувана згори даність, але як процес привласнення офіційних тез в процесі практичної діяльності, раціоналізації, само-рефлексії та творення особистості в повсякденних практиках. Важливою методологічною опорою можуть стати також роботи А. Юрчака [51], який показав, що слідування певним ідеологічним наративам в радянський час ще не означало їхнього прийняття та віри в них; значно важливішим було виконання певних зовнішніх ритуалів, за якими існувала самодіяльна активність індивідів. Поруч із цією зовні безсенсовною ритуальністю існували певні аспекти ідеології, які люди наповнювали важливим смислом та значущістю, не пов'язаними з ідеологічними цілями держави. Причому

це, на думку А. Юрчака, не обов'язково приводило до цинізму і розчарування в офіційному наративі: він цілком міг існувати як у сфері «сакрального», міг і використовуватися в повсякденній діяльності. До подібних висновків приводить праця Е. Вайт [50], яка керується тезою про те, що у повоєнний період інституції, покликані проводити ідеологізований державний наратив (будинки культури), все більше перетворювалися на осередки самодіяльного соціального життя і все більше дбали про вирішення соціальних проблем (наприклад, ре-інтеграцію інвалідів війни, розваги та громади), організацію культурного (і не тільки) споживання, розваги та відпочинок, аніж про індоктринацію та «просвіту».

Метою цієї статті є аналіз зв'язку та взаємовпливів сфери «високого» офіційного культу пам'яті про війну та нацистську окупацію із повсякденними практиками радянського часу, як-от рекреаційними практиками, туризмом, розвагами та святкуваннями. На нашу думку, саме в цих контекстах можна побачити взаємодію офіційного ідеологізованого наративу про війну із цілком практичними цілями людського життя. Для цього доцільно залучити такі джерела, як описи свят та ритуалів [4; 19; 22; 26; 28-30; 32; 38], туристичні путівники та довідники [1; 3; 8; 13; 33; 34; 36], програми радіо- та телепередач (зокрема, святкових концертів) [7, ф. Р-5745, ф. Р-5767], розпорядження партійних та радянських органів з приводу святкувань та комеморативних заходів [7, ф. П-2] тощо. Поза сумнівом, багатий матеріал для розкриття теми можуть дати також документи особистого походження, які могли би показати індивідуальне сприйняття та проживання офіційного наративу про війну, його привласнення та модифікування; ці джерела ми плануємо залучити в майбутньому, однак у цій статті ми зосередимося саме на колективних практиках. Поза рамками цієї статті перебуває також надзвичайно об'ємна репрезентація теми війни в художній літературі, мистецтві загалом, що заслуговує на окреме дослідження.

Слід зауважити, що проблема практичного використання пам'яті про війну в радянському суспільстві на сьогодні тільки починає оформлюватися як дослідницька проблема (в той час як література про різноманітні аспекти побутування пам'яті про війну в європейських країнах вже є дуже чисельною). Існуючі дослідження про радянську пам'ять про війну розглядають переважно сам офіційний ідеологізований наратив і його політичну інструменталізацію [6; 15; 21; 47]. Одну з нечисленних спроб пов'язати пам'ять про війну із ширшими аспектами соціальної історії повоєнного періоду зробив у своїй тепер уже класичній праці А. Вайнер [48]. У цьому дослідженні він показав вплив не тільки самих воєнних подій, але і пам'яті про війну на спосіб соціального структурування радянського суспільства, а також і на індивідуальні та групові стратегії поведінки людей у повоєнний час; таким чином згадування про війну виявляється включеним у досягнення практичних повсякденних цілей. Низку подібних аспектів

розглядає С. Зубкова [53], хоча її робота тяжіє більше до соціальної історії, аніж історії повсякденності. Так само М. Едель [41] у своїй праці, присвяченій радянським ветеранам, звертає увагу на використання пам'яті про війну не тільки державою для своїх цілей, але і самими учасниками війни. Їхню діяльність автор розглядає як подібну до творення структури громадянського суспільства, хоч і в умовах радянського режиму, в результаті чого ветерани перетворилися на окрему групу з особливими правами (entitlement group). Важливими для нашого дослідження також є роботи, що розглядають такі аспекти радянської повсякденності, як дозвілля, туризм, свята та ритуали (назвемо лише деякі: [11; 12; 14; 40; 42; 45; 46]).

Обраний нами для дослідження період (1953–1991 рр.) особливо цікавий тим, що саме після смерті Сталіна в СРСР відбувається становлення (хоч і в досить обмежених масштабах) суспільства масового споживання, що було обумовлено серед іншого характерним для «холодної війни» змаганням радянського керівництва із країнами капіталізму в тому числі щодо матеріального рівня життя. Адже низький рівень особистого споживання в СРСР перетворився на один із основних аргументів проти «соціалізму» в його радянському варіанті. Від часів Хрущова зростання добробуту населення було вперше проголошене за основну мету соціалізму. Теоретики-економісти почали розробляти тезу про «неухильне зростання особистих і суспільних невиробничих матеріальних та культурних потреб членів соціалістичного суспільства» (див., напр., [39, с. 77]) і навіть піднесли цю тезу до статусу наукового «закону» [39, с. 160-176]. Легітимними в публічному радянському просторі стали не тільки тези про постійне самообмеження, самопожертву, самозречення заради ідеалів та високої мети (наприклад, тієї ж перемоги у війні), але і дискурси «тихого» особистого (сімейного) щастя, достатку, облаштованого побуту. (Строго кажучи, як показують вагомні дослідження [43; 44], прославляння достатку, «культурного побуту» та «правильного» соціалістичного споживання з'явилися ще до періоду «відлиги» і були ще частиною революційних ідеалів, однак у період сталінізму вони радше перебували у сфері мрій та «соцреалістичних» описів, і лише за керівництва Хрущова було вперше здійснено спробу масового впровадження цих ідеалів в життя). Далі, домінуючий за Хрущова колективістський етос із його намаганням реанімувати ідеали «ленінізму» та Революції, в період «застою» були витіснені все більшою індивідуалізацією в повсякденному житті, зростанням неформальних практик у споживанні, цинізму та «двоємыслия». Яким чином співіснували і взаємодіяли наративи про героїзм і самопожертву із зростанням культу особистого споживання? Яким чином вони співвідносилися із надзвичайним збільшенням представленості теми війни в публічному просторі саме у період «застою»? Далі ми спробуємо розглянути ці питання в кількох

контекстах, а саме рекреаційних практик та туризму, дозвілля та розваг, святкових комеморацій та ритуалів.

Рекреаційні практики. Туризм. У післясталінський період зростання доходів населення, урбанізація, а також і поширення практик більш неформального та самодіяльного відпочинку привело до дуже значного зростання ролі туризму, навіть до «рекреаційного буму» [13]. Організований туризм в СРСР підлягав настановам про поєднання виховної, агітаційно-пропагандистської, навчальної функції із відпочинком, спілкуванням з природою та колективом. У туризмі втілювався водночас певний ідеал тілесності (здоров'я) та соціальності. Значною мірою ця виховна та «соціальна» функція туризму втілювалася через представлення теми Другої світової війни у маршрутах подорожей.

Як спеціальні маршрути для іноземців, так і для подорожей всередині країни, поєднували розважальну складову, відпочинок на природі з «ідеологічними» темами. Фактично кожен маршрут обов'язково включав у себе не тільки пам'ятки старовини або природні об'єкти, але також і пам'ятки Великої Вітчизняної війни. Так, наприклад, такі популярні туристичні місця, як Крим і Одеса, представлялися публічно як місця партизанської слави: найпопулярніші кримські маршрути, виявляється, були присвячені відвіданню печер, де переховувалися партизани [36, с. 70], що поза сумнівом, поєднувалося із суто «позаідеологічним» відпочинком біля моря, в горах, заняттями спортом. Гора Мітрідат у Криму була цікавою у двох відношеннях: на її схилах – «руїни пантікапейського акрополя з підземними усипальницями й катакомбами, а на самій вершині – обеліск Слави, поруч – Вічний Вогонь» [36, с. 71]. Подорож Дніпром та Південним Бугом включала в себе не тільки відпочинок у чудових природних ландшафтах, але також і огляд об'єктів промисловості, розташованих у великих містах по Дніпру, пам'яток козацької доби, але також і місця боїв за Дніпро. Подорожі Західною Україною, де найпривабливішими аспектами відпочинку було, звісно, єднання з природою, оздоровлення, етнографічні цікавинки, поруч із тим обов'язково виконували функцію створення образу *радянської* Західної України для тих, хто мешкав поза нею та відвідував її в якості туриста. Для цього у маршрути включалися, серед іншого, місця, пов'язані із радянським рухом Опору: зокрема, нагадування про одного з найпопулярніших героїв, голову закарпатського крайкому партії О. Борканюка, чекали на туристів у Рахові (пам'ятник), Ужгороді (концтабір, де мордували О. Борканюка), Хусті (присвячений йому музей) та інших місцях [36, с. 37]. Подорожі Карпатами обов'язково включали місця партизанської слави, зокрема, пов'язані із Карпатським рейдом загонів Ковпака. Навіть під час екскурсії Львовом, на самісіній площі Ринок, належало розповісти про те, що 23 липня 1944 р. над ратушею танкіст О. Марченко підняв червоний прапор [36, с. 40], а потім слід було відвідати Курган Слави. Цікаво, однак, що туристам у Західній

Україні, однак, при цьому не пропонувалися зустрічі із колишніми партизанами, в той час як на Сумщині та Чернігівщині слід було не тільки відвідувати музеї та пам'ятні місця партизанської слави, але і мати організовані зустрічі із учасниками партизанського руху. На Харківщині стандартні рекомендовані маршрути теж включали як місця партизанської й бойової слави, так і дореволюційні пам'ятки і привабливі природні об'єкти. Так, наприклад, маршрут №11 зі збірника «Туристськими стежками по Харківщині» [8], що має назву «Місцями бойової слави радянської армії та партизанських загонів», включає Кручик та Шарівку – до-революційні садиби із мальовничими парками, які описані водночас і як місця боїв, і як пам'ятки паркового мистецтва. Меморіал Слави у харківському лісопарку в туристичному довіднику періоду описувався і як місце, де в період окупації відбувалися масові розстріли (з досить докладним описом їх зі слів свідків), і як чудовий куточок природи (і, відповідно, входив як до маршруту «Місцями Курської битви», так і «Зелений пояс Харкова»)[3, с. 50-52]. Характерно, що і Таранівка в цьому путівнику вже описується не тільки як місце героїчного подвигу взводу лейтенанта П. Широніна у березні 1943 р., але і як місце розстрілів, здійснених есесівцями з дивізії «Адольф Гітлер», що відображає зростання значущості теми жертв з-поміж підкупаційного населення у загальній картині війни. Як бачимо, туристичні маршрути не уникали також і теми окупації, включали табори, місця страт, а не тільки місця, пов'язані з перемогами.

Намагання поєднати ідеологічний наратив зі зростанням культури споживання відображено в деклараціях партійних органів щодо необхідності покращити інфраструктуру біля пам'яток історії та культури, «організувати місця відпочинку, харчування, продаж сувенірів, побутове та медичне обслуговування» [7, ф. П-2, оп. 6, спр. 56, арк. 103]. Величезні меморіальні комплекси, як правило, вписані в певний природний ландшафт, все більше сприймалися як місця відпочинку та розваг; наприклад, у описі харківського Меморіалу Слави в сусідніх абзацах бачимо опис його як місця вшанування пам'яті полеглих у трагічних подіях («лесопарк – одно из священных мест города. Здесь в братских могилах похоронены советские воины, партизаны, подпольщики <...>, харьковчане свято хранят память о героях»), і поряд – як місця відпочинку («лесопарк – прекрасное место отдыха. Его близость к жилым массивам, хорошая транспортная связь с центром города делают лесопарк удобным для массового отдыха») [1, с. 59-60]. Парки культури та відпочинку були місцем, де безпосередньо поєднувалися відпочинок із «культурно-просвітньою роботою». Так, у парках читалися лекції, присвячені історії війни, пам'ять про війну втілювалася у оформленні тематичних алей – присвячених Героям Радянського Союзу, просто героям війни, Радянській Армії, алях миру тощо [9; 18].

Найхарактернішими подорожами з ідеологічним навантаженням були маршрути Всесоюзного походу комсомольців і молоді місцями революційної, бойової та трудової слави радянського народу, запроваджені з 1965 р., основним завданням якого було виховання комуністичної ідейності, дружби народів, радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Учасники цих подорожей, серед іншого, збирали спогади про війну та матеріальні артефакти, допомагали створювати місцеві музеї, прибирали місця навколо пам'ятників та могил (і навіть здійснювали перепоховання, наприклад, насапуючи на могилі «курган Слави»), проводили інші комеморативні заходи біля цих місць. З 1974 по 1977 у рамках маршруту «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» експедиції подорожувало близько 10 млн осіб. Тематичні зліти молоді, вело- і мотопробіги, походи завжди мали також і суто рекреаційну складову, значення відпочинку на природі та подорожування [33].

Походи місцями революційної, бойової і трудової слави згодом набули міжнародного масштабу. Так, учні середньої школи с. Соколового на Харківщині, де у боях брав участь Перший окремих чехословацький батальйон, здійснили похід аж до Праги, де були прийняті президентом ЧССР Л. Свободою, а наступного року до Соколового подорожували робітники з Острави [29, с. 62]. У 1970 р. відбувся автопробіг дружби Москва – Прага до 100-річчя від дня народження Леніна і 25-річчя визволення ЧССР від фашистських загарбників. Спортсмени і ветерани війни на автомобілях подорожували місцями боїв, зокрема, проходили через Соколів на Харківщині [7, ф. Р-5745, оп. 3, спр. 232, арк. 127]. Однак, міжнародний туризм для громадян з СРСР значною мірою означав можливість ознайомлення із значно вищою культурою споживання та покращення свого забезпечення побутовими товарами і одягом, що, однак, мало якимось чином сполучатися із ідеологічним завданням такого туризму [42].

Особливо значущим було поєднання туризму, розваг та практик вшанування пам'яті про нацистську окупацію у випадку із дитячим туризмом та виховними заходами. Саме у таких формах, як гуртки червоних слідопитів, групи пошуку, що збирали відомості про загиблих героїв, очевидно є суто туристично-рекреаційна складова. У парках культури і відпочинку під час проведення свят, гулянь чи масових заходів також проводилися окремі заходи для дітей, наприклад, на зеленому майданчику під назвою «В тилу ворога» із дітьми міг зустрітися колишній командир партизанського загону і розповісти про діяльність партизан у часи війни [9, с. 58].

Дозвілля, розваги, святкування: культурне споживання образу війни. У післясталінський час культивування пам'яті про війну часто було вплетене у дозвілля та розваги. Виразно це можна бачити на багатьох прикладах, як-от зміни у політиці щодо монументів на вшанування війни; святкові радіоконцерти; святкування річниць; запровадження нових

радянських традицій і обрядів тощо. Серед іншого, ця тенденція була дуже виразною у випадку з заходами, покликаними передавати пам'ять про війну молодшим поколінням. У цей період пам'ять про війну взагалі проходить певну «інфантилізацію»: вона набула значення передусім як засіб «патріотичного виховання» молодших поколінь, які не мали особистого досвіду переживання війни; будь-яка доросла людина вже мала володіти певним набором знань і почуттів, пов'язаних із війною, а дітям слід було ці знання набути. З огляду на дитячий вік учасників певні заходи із вшанування війни неминуче мали набувати спрощеного та значною мірою розважального характеру. Часто вони набували виразно ігрових форм - через прийоми імітації (ігрове відтворення подій або ж елементів повсякденного життя часів війни) та самоототожнення (ігрове та театралізоване самоототожнення із конкретними героями чи певними групами, що переживали воєнні часи).

Окрім воєнно-стратегічних ігор «Зарница» і «Орленок», які найвиразніше демонструють розважальний бік пам'яті про війну, можливості такого ігрового самоототожнення із учасниками війни виникали також і в пошуковій роботі, коли діти збирали відомості про якийсь загін або воєнний підрозділ і починали ідентифікувати себе з ним. Так, діти із Рава-Руської школи-інтернату, здійснюючи рейд «Дорогами війни», не тільки розшукували відомості про героїв-прикордонників часів війни, але самі і під керівництвом своїх наставників-армійців утворили загін «юних розвідників» [27]. Ототожнення себе, наприклад, із радянськими партизанами в тилу ворога мало виразний ігровий та розважальний елемент, який схвалювався рекомендаціями щодо проведення подібної виховної роботи: «Особливо захоплює піонерів романтика партизанської боротьби. Мандрувати партизанським лісом, побувати в партизанській землянці, напиться води з партизанської криниці – заповітні мрії тих, хто готується до багатоденних походів по рідному краю» [23, с. 29]. Таке ж значення гри та перевтілення мали численні реконструкції партизанських чи армійських землянок, бліндажів, хат з елементами побуту, створення великих яскравих діорам у музеях (особливо характерне для пізньорадянського періоду і пов'язане, зокрема, зі зростанням матеріального добробуту, що уможливлювало створення таких масштабних об'єктів). На Харківщині масштабним прикладом такої реконструкції було відтворення на початку 1970-х рр. землянки другого підпільного обкому комсомолу, очолюваного А. Щербаком та його зв'язковою Н. Волковою, де відбулася їхня героїчна загибель [7, ф. П-2, оп. 163, спр. 48, арк. 58-60]. Тут містилися предмети побуту і справжня зброя, інші експонати. Такі масштабні, об'ємні «пам'ятки» власне на просторовому рівні включали глядача у зображення минулого, спонукали перевтілитися в учасника подій через безпосередній контакт із матеріальною його реконструкцією.

Самоідентифікація із воєнним минулим і з його учасниками діяла дуже часто через біографічний вимір. Дітям рекомендувалося вивчати основні віхи біографії певного героя, через що дитина співвідносила й ідентифікувала себе із цим героєм. Саме тому особливо пропагувалися серед школярів біографії «дітей-героїв». При цьому пропонувалося ототожнювати себе не тільки із фронтовими героями, але і з жертвами, наприклад, загиблими підпільниками та партизанами, і навіть військовополоненими-в'язнями шталагу: наприклад, учні Рава-Руської школи-інтернату досліджували долю військовополонених такого табору, намагалися шукати сліди руху Опору, героїзуючи таким чином цих в'язнів, і теж вивчали їхні біографії. У Західній Україні поширеним було виховання на прикладах дітей, які (як офіційно представлялося) загинули від рук «націоналістів»: діти вивчали біографії цих славних піонерів (які допомагали радянизувати Західну Україну), зустрічалися із їхніми родичами і навіть приймали останніх до своїх піонерських ланок [23, с. 37]. Запитання «На кого б ви хотіли бути схожими?» було одним із стандартних запитань на уроках патріотичного виховання, і найчастіше у своїх відповідях діти вказували саме на героїв «Молодої гвардії», Зою Космодем'янську та інших героїв часів окупації [5; 23]. У випадку Харкова такими персонажами, із якими діти мали ототожнювати себе, були, зокрема, і загиблі І. І. Бакулін, О. Зубарєв, яким були присвячені два шкільних музеї (відповідно, у школі № 3 та № 88), де учні мали вивчати біографії героїв для проведення екскурсій по музею, а також змагалися за право здобути почесне ім'я героя для свого класу («зубарівський клас»), або ж почесне право для відмінників сидіти за «партою Зубарєва» [7, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 274, арк. 5-17].

Безпосереднє ігрове ототожнення із героями відбувалося у шкільних виставах, серед яких «Молода гвардія» посідала чільне місце (причому не тільки після виходу в 1973 р. однойменної п'єси А. Алексіна, написаної за романом О. Фадєєва, але і до того). Діти у формі ігрового театралізованого дійства ототожнювали себе із загиблими героями, і своєю сумлінною діяльністю на благо Вітчизни зобов'язувалися продовжувати «справу героїв», реалізувати їхні мрії; символічна «вдячність» та «борг» молодого покоління перед загиблими створювали зв'язок із ними. Це ігрове ототожнення у пізньорадянський період не уникало образів жертв окупаційного режиму – їхня героїчна загибель представлялася якщо не візуально, то вербально, з докладним описом катувань, що, вочевидь, в умовах атеїстичного суспільства було формою подолання екзистенційного страху перед смертю у формі ідеї про «безсмертя» героїв, перевтілених на сцені у новому поколінні майбутніх будівників комунізму [30; 38]. Таке ж значення подолання страху смерті мали ритуали, пов'язані із «безсмертям героїв», як-от символічне «зарахування» певних загиблих під час війни героїв навечно до списків якогось трудового колективу, піонерського загону, військової частини

тощо; члени цього колективу мали працювати «за себе і за того хлопця», а під час урочистостей згадувати цих героїв, відгукуватися замість них на урочистих лінійках [19, с. 197-198; 29, с. 63-64]. Театралізовані розігрування сенок із історії війни були характерні також і для «дорослих» заходів: наприклад, епізоди з історії «Великої Вітчизняної» розігрувалися на сцені під час такого нововведеного радянського свята, як День каштанів у Києві, поряд із Переяславською радою, подіями 1905 р., повстанням на «Арсеналі» [24, с. 198].

Така самоідентифікація із героями часів війни мала відбуватися не тільки у дітей, але також і у дорослих будівників комунізму, які мали таким чином надихатися на ударну працю. Наприклад, заводські музеї, активно створювані у 1960-ті-1970-ті рр., обов'язково мали прославляти діяння робітників цього заводу під час війни і впливати через це на робітників сьогоднішніх. Наприклад, на харківському електромеханічному заводі відвідини заводського музею і урочиста клятва продовжувати славні традиції героїв були обов'язковими елементами прийому будь-якого нового робітника на роботу [4].

Для дорослих розважальна та відпочивальна складова різноманітних дій зі вшанування пам'яті про війну теж була суттєвою, що проявилось, зокрема, у трансформації відзначань різного роду річниць воєнних подій (зокрема, 9 травня та днів визволення окремих населених пунктів, областей, республік). Якщо у сталінський час всі знаменні дати мали відзначатися ударною працею, як правило, зовсім малооплачуваною, а саме «святкування» якоїсь річниці було більше мобілізаційним чинником, аніж перервою у шерезі буднів, то у період «застою» до певних річниць теж проводилися соціалістичні змагання, окремі робітники намагалися завершити «особисту п'ятирічку» (зауважимо тут зростання індивідуалізму), але це вже мало своїм наслідком певні матеріальні заохочення. Зайве згадувати, що понаднормова робота та виконання соціалістичних зобов'язань у післясталінський період мали своїм наслідком отримання премій та іншої цілком практичної користі. Обов'язковою другою частиною вшанування річниць подій часів війни стали масові народні гуляння, вистави, концерти, вікторини, спортивні змагання та інші форми дозвілля.

Публічні заходи з вшанування пам'яті про війну стали містити все більше суто естетичних, а не змістових компонентів, надзвичайно важливим стало зовнішнє оформлення святкувань. На відміну від надзвичайно одноманітних пам'ятників на могилах загиблих, що встановлювалися у сталінський час, офіційна політика рекомендувала виготовляти більш різноманітні та естетично привабливі пам'ятники. Так, постанова ЦК КПУ та радміну УРСР від 2 квітня 1969 р. констатувала, що в умовах зростання достатку, збільшення житлового та іншого будівництва, зростання культурного та матеріального рівня «народу» - необхідне подальше підвищення рівня монументального та

декоративного мистецтва. Тому було засуджено практику спорудження типових бетонних скульптур і проголошувалася необхідність виготовлення за конкурсом оригінальних проєктів індивідуальних пам'ятників із застосуванням сучасних форм [7, ф. П-2, оп. 6, спр. 412, арк. 59-64]. Пам'ятники на вшанування вояків та жертв війни, таким чином, мали стати (принаймні за офіційними розпорядженнями) значно більшою мірою естетичними, мистецькими об'єктами. Вони набули драматизму, динаміки та експресії [12]. У цьому проявилася тенденція до більшої естетизації теми війни, її емоціоналізації, намагання «пробудити» пам'ять, на відміну від спокійно-скорботного стилю сталінських часів, який радше вів до забуття, заспокоєння, шанобливого спокою. Тепер пам'ятники не були простим позначенням місця захоронення, вони мали отримати певний «додаток» – естетичний вимір, вияв творчості та різноманіття, для додаткового впливу на глядача. Цікаво, що самі адресати цього впливу сприймали цю додаткову естетичну складову як щось зайве й нещире, і вважали саме пам'ятники першого повоєнного десятиліття такими, що відповідають уподобанням та почуттям самих учасників війни [10; 12].

Своєрідне змішання вшанування пам'яті із розвагами, відпочинком та естетичним досвідом було характерне для святкування річниці «визволення України від німецько-фашистських загарбників» у 1974 р., яке було поєднане із відкриттям масштабної щорічної виставки квітів у Києві. Містом рухалася автоколона, прикрашена тематичними композиціями з квітів, серед іншого – велетенський «Букет переможців», який везли Герої Радянського Союзу та інші ветерани, величезна солдатська каска, пробита осколками, з якої проросли квіти, і т.д. Відкриття виставки квітів відбулося на площі одночасно із звичним військовим парадом і мітингом, а далі свято квітів перейшло до парку, де учасники свята могли «помилуватись рукотворною красою, подихати свіжим дніпровським повітрям», і такий відпочинок дозволив «відновити працездатність людей, зарядити їх енергією і добрим настроєм» [24, с. 202]. Таким чином квіти як елемент суто естетичний і рекреаційний (контакт із природою) включався у вшанування пам'яті про минуле. Так само в День Перемоги 1975 р. колони машин із ветеранами рухалися «у суцільному морі квітів», що мало нагадувати учасникам свята про те, що «з такою ж радістю радянських бійців зустрічали у роки війни жителі визволених міст і сіл нашої країни і багатьох країн Європи» [24, с. 203] – тут ті ж квіти набували вже особливого політичного значення (символ позитивного сприйняття радянських пришельців у Східній Європі). Разючий контраст із святкуваннями певних дат, пов'язаних із війною, у Західній Європі та Радянському Союзі очевидний. Якщо європейські традиції комеморації 8 травня значно більше містила скорботи, передбачала участь у релігійних службах у пам'ять про загиблих рідних, то в СРСР це свято все більше стало містити елементів розваг та споживання.

Все більше наголошувалася необхідність забезпечити до святкових днів покращення обслуговування, постачання товарами та послугами першої необхідності, проведення заходів із благоустрою, організацію виставок-продажів продуктів. В умовах тотального дефіциту та постійного відставання сфери виробництва споживчих товарів керівництво ставило за мету принаймні в окремі дні створювати ілюзію достатку та благоденства. У дні свят мали працювати ідеально всі комунальні служби, магазини, вважалося за стратегічне завдання до певного свята, річниці здати в експлуатацію якийсь значущий об'єкт соціальної сфери, як-от дитсадок, школу або лікарню, що представлялося як «турбота партії про народ» та продовження революційних і бойових традицій засобами мирної праці. Власне у 1960-х рр. з'явилися традиції відзначання свят із похідними кухнями, кашею, а то й шашликами [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 701, арк. 40], що було не тільки нагадуванням про фронтний побут (каша), але і мало виразне значення символічної презентації достатку: свята були моделюванням щасливого комуністичного майбутнього, яке на щодень все ще було недосяжне. Цей демонстрований достаток протиставлявся бідності та руйнуванням часів окупації, а визволення міста представлялося нульовою точкою відліку для зростання сьогоднішнього добробуту. До свята «звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників» вважався за доцільний, наприклад, подарунок зі 100 т овочів і 30 т фруктів, надісланий з Великобурлуцького району до Орджонікідзевського району Харкова [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 760]. Вважалося за необхідне організувати додаткове постачання продуктів населенню, наприклад, через виставку-продаж кулінарних і кондитерських виробів [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 760]. Цікаво, що виставки досягнень сільського господарства проходили до дня визволення Харкова (серпень!) ще і в сталінський час (зокрема, дуже пропагандистськи значущою була виставка сільгосппродуктів у серпні 1944 р.), але вони мали більше значення «звіту про успіхи» локального керівництва, адресованого вищим щаблям влади, аніж широкого впливу на саме населення. Відзначення певних дат у сталінський час переважно означало необхідність виявлення ентузіазму та перевиконання норм праці.

Хоча в період «застою» саме фронтовики стали групою, що найбільше прославлялася та оспівувалася під час святкувань [41], в залежності від місцевих умов на перший план могла виходити, наприклад, тема підпільної боротьби. Наприклад, у районі Малина Житомирської області ритуал комеморації концентрувався навколо пам'ятника малинському підпіллю, співалися відповідні пісні, особливо шанувувалася Герой Радянського Союзу, керівниця комсомольського підпілля Ніна Сосніна [28, с. 84; 29, с. 59]. Ритуали проводилися також і на могилах, де було поховане суто цивільне населення – жертви масових убивств липня 1943 р. (докладніше реконструкцію подій та критичний аналіз політик пам'яті навколо цього місця див. [16]). Звісно, тема

безневинних жертв була значно менш представлена в публічному просторі, ніж тема героїчної загибелі заради Вітчизни. Однак, таке вшанування саме безневинних жертв могло відбуватися тоді, коли слід було підкреслити антигуманну сутність війни, зокрема у кампаніях «боротьби за мир»: наприклад, у 1970 р. урочисто-траурний мітинг та церемонія покладання квітів у с. Раска на Київщині на місці загибелі 400 жителів села завершилися зверненням до американського посольства в Москві з листом-протестом проти розширення агресії в Індокитаї [28, с. 85]. У цьому випадку апеляція до жертв і взагалі зображення СРСР як виключно жертви агресії (нацистської, а тепер ще і потенційно – агресії капіталістичних країн) було найбільш виправданим.

Таким чином, протягом післясталінського періоду пам'ять про війну була все більше пов'язана зі споживанням, розвагами, відпочинком, що ставить проблему того, яким чином ці практики співвідносилися із нарративом про колективний подвиг та самопожертву?

Публічні спогади та комеморативні ритуали: приватизація образу війни. Пам'ять про війну також зазнала на собі впливу переформатування стосунків колективу та індивіда, що відбувалися в післясталінський період в СРСР. Для правління Хрушова було характерне намагання здійснити новий революційний прорив між сферами приватного та публічного: з одного боку, зробити приватне (в т.ч. почуття, сімейні стосунки) легітимною частиною публічного простору, а з іншого – посилити втручання «дружнього, товариського» колективу в життя окремої особи [35]. У публічному дискурсі набули високого статусу поняття особистого щастя, дружби, кохання тощо, які були невідривно пов'язані із уже згаданими вище легітимізацією особистого споживання та облаштованого побуту. Намагання зруйнувати бар'єр між публічною сферою формальних ритуалізованих дискурсів та приватною сферою практик виживання було намаганням зруйнувати лицемірство і «двоємыслие», що лежало в самій основі радянського способу життя, культивувати «щирість» та «відкритість». Період застою позірно продовжував цю риторичну «щирість», в реальності все більше погоджуючись зі зростанням автономної приватної сфери та неформальних практик. Тому пам'ять про війну в післясталінському суспільстві зазнала процесу певної «приватизації», що проявився у багатьох формах: включення особистих історій пересічних учасників війни в публічний простір; особистісно орієнтовані практики відпочинку та дозвілля; відтворення пам'яті в рамках вужчих груп, що мали спільний воєнний досвід тощо.

Якщо у сталінський період важливим був культ нечисленного пантеону дуже популярних загальносоюзних героїв, то після Сталіна значно зростає роль місцевих героїв, а кількість їх все збільшується через настійне запровадження «пошукової роботи» та лозунг «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». Тепер використання імені якогось загальновідомого героя (вивчення його діяльності, патріотичне

виховання на її основі, ритуали пам'яті щодо нього) вважалося недоцільним, формальним та малоефективним, якщо цей герой не походив з тієї місцевості, де це робиться. Переваги мали бути надані менш значущим, але місцевим героям [2, с. 98-104].

Соціальна пам'ять про війну (тобто пам'ять, передана суспільством, а не пам'ять про особисто пережите) мала величезне значення для повоєнних поколінь. Саме у період «застою» виникає ідея про необхідність передавати дітям більш «дитячу» версію війни, більш розважальну та легку, і крім того, передавати не скільки знання, скільки емоції, відчуття, які мають надихати їх на певні дії. Таким чином, події часів війни поставали для дітей не тільки як обов'язковий узагальнюючий ідеологічний наратив, але і як певна особистісно орієнтована практика. Сама ідея про необхідність постійного пошуку та збільшення відомостей про події та учасників війни, принципова можливість розширення канону (що було неможливо у сталінський період із його культом невеликої кількості офіційно визнаних героїв) робила потенційно цінними спогади та особистий досвід кожного учасника війни та підкреслювала тезу про масовість героїзму та колективний подвиг усього «народу». Звідси походив обов'язок кожної дитини вивчати історію участі у війні членів своєї родини, що робило історію війни значно більш «приватизованою». Крім того, у своїй пошуковій діяльності діти орієнтувалися передусім на «рідний край», на дослідження певної місцевості, і героїв, які здійснили подвиг на її території. Листування із такими героями, які після війни мешкали деінде в СРСР, давало привід говорити про «інтернаціональне виховання», а діти таким чином набували усвідомлення приналежності до певного регіону, певного міста, його відмінності від інших. Так, у контексті «дружби народів» на вшанування росіянина-героя Радянського Союзу, який здійснив подвиг у Харківській області, учні однієї зі шкіл Харкова створили музей на його честь та посадили парк із беріzkами в якості символу «російського» [7, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 274, арк. 5-17]; як бачимо, це мало значення не тільки виховання «інтернаціоналізму», але і накидання певної етнічної ідентичності та посилення відчуття своєї етнічної та регіональної окремішності, так характерне для часів «застою» (адже для здійснення широко пропагандованої «дружби народів» слід було постійно відтворювати існування самих цих «народів», парадоксальним чином злитих у єдиному «радянському народі»).

Поза сумнівом, у пошуку героїв-фронтовиків і культивуванні пам'яті про них потенційні ресурси були ширшими: у комемораціях брали участь часто численні бойові товариші загиблих. Ветерани, ставши у пізньорадянський час групою з особливими правами, охоче підтримували ініціативи із вшанування їхнього воєнного досвіду [41]. Однак, у випадку із героями руху Опору часто виникала можливість створення більш приватної та людянішої версії подій, адже часто серед нечисленних свідків, що могли розказати про діяльність підпільників, були їхні родичі.

У Харкові одним із яскравих прикладів активного підтримування пам'яті про антинацистське підпілля була матір загиблого підпільника Юрія Узуньяна. Вочевидь, долаючи таким чином травму втрати свого сина, вона часто брала участь у виступах на радіо, у зустрічах із різними аудиторіями, де розповідала про героїчну діяльність Юрія. Цікавою в цьому плані є, наприклад, стенограма вечора-зустрічі учнів школи № 126 із учасниками підпілля, присвячена Ю. Узуньяну [7, ф. Р-5942, оп. 2, спр. 153], де виступ командира підпільної групи був присвячений загальній характеристиці діяльності групи в масштабах міста, і тільки у виступі мами Юрія його діяльність постала не як виконання завдань керівництва підпілля, а як допомога людям, усім, хто звертався до Юрія, пережити реалії повсякденного життя під окупацією, а також прозвучала історія про порятунок єврейської дівчинки та про те, як Юрій переймався долею вихованців дитбудинків. Таким чином суто «приватна», сповнена емоцій точка зору була інкорпорована в публічний простір. Звісно, історії фронтовиків також могли набувати більш особистісного характеру та символічної «сімейності» в рамках образів «бойового братства», «побратимства», але вони були значно більше підкорені стандартним кліше про перемогу та героїзм, аніж історії про загиблих підпільників, що неминуче мали поєднувати героїзм із трагедією та жертвовністю.

Взагалі включення родичів загиблих, особливо матерів та дружин, у публічний простір комеморацій було характерним для післясталінського періоду та сприяло «приватизації» пам'яті про минуле. Навіть в офіційному дискурсі в рамках «критики окремих недоліків» подибуємо критику занадто офіційного та клішованого вшанування пам'яті про війну і протиставлення йому особистих людських почуттів та індивідуальних практик (див., наприклад, протиставлення офіційного святкування річниці Перемоги та неформальної практики вшанування, коли матері і дружини загиблих воїнів зібралися разом, читали листи від своїх загиблих і співали пісень, «що їх по радіо не завжди виконують» [32, с. 80]. Саме в брежнєвський період вшанування стало стосуватися також багатодітних матерів, чії діти загинули під час війни [19, с. 199-207; 31, с. 66].

Приватна сфера, що асоціювалася із жінками, знаходила все більшу представленість у публічному просторі через історії, наприклад, жінок-учасниць руху Опору; характерний приклад тут становить група Нікітінської, що діяла в Харкові: для розповідей про їхні патріотичні дії (порятунок поранених військовополонених) був характерний сильний емоційний струмінь, значне місце відводилося описові побутового життя під окупацією, а мотивація дій учасниць цієї групи була подеколи представлена як особистісна і емоційна. Так, дії однієї з жінок пояснювалися тим, що вона хотіла бути «в одному строю» зі своїми синами, що пішли на фронт, і взагалі у описі цих жінок стали наголошуватися не комуністична ідейність чи обов'язок, які були

важливішими в сталінські часи, але чуйність, співчуття, доброта. Цілком прийнятною в публічному просторі стала романтична історія про те, як одна із дівчат після війни одружилася із одним із врятованих військовополонених, що став героєм Радянського Союзу [7, ф. Р-5767, оп. 1, спр. 1145, арк. 26-53].

Ще один контекст, в рамках якого комеморації окупації та війни були все більше особистісно-орієнтованими, було впровадження «нових радянських традицій та обрядів». Такі обряди і традиції існували ще від часів революції 1917 р., однак лише у пізній радянській період вони набули справжнього розмаху та впроваджувалися систематично через центральну Комісію по радянських традиціях, святах та обрядах (від 1964 р. – при Міністерстві культури УРСР, від 1969 р. – при Президії ВР УРСР, від 1978 р. – при Раді Міністрів) та спеціальні комісії при виконкомах рад [20]. Розквіт політики впровадження нових свят був пов'язаний не тільки з атеїстичною пропагандою, але також зі зростанням рівня матеріального добробуту, вивільненням часу та збільшенням дозвілля, а також і з зазначеною вище ідеєю «невпинного зростання потреб», в тому числі культурних, за «розвиненого соціалізму». З іншого боку, поворот до традицій та ритуалів відображав наростання консерватизму в період «застою», зростання значення формально-ритуальної сторони публічного життя, як і зростання цинізму та «двоємыслия». Однак, навряд чи варто повністю протиставляти ці публічні, наочні декларації-ритуали та «справжні» переконання та практичну діяльність людей. Ці свята мали не тільки формальну складову, але й розважальну, і соціалізуючу тощо.

Як зазначає один із дослідників, у радянських церемоніях протягом часу прослідковується все більш демократичний та персоналізований підхід, вони більше були пов'язані з індивідуальним задоволенням, а також із формуванням певних локальних та групових ідентичностей, аніж із абстрактною ідеологією [с. 183]. Людям подобалися в цих церемоніях святковість, яскравість, перебування в колі друзів, увага до їхньої персони та турбота про них. І тема пам'яті про війну в низці нових обрядів та «традицій» набувала своєрідного приватизованого звучання.

Наприклад, одна з впроваджуваних «згори» форм святкувань – вшанування робочих династій, а також обряд посвячення в робітники – часто залучала представників тих родин, в яких були учасники війни. Цікавою театралізованою формою набув такий обряд посвячення в робітники на кийському заводі «Арсенал»: серед іншого частиною цього дійства був інсценізований діалог між М. Гайцаном – арсенальцем, одним з керівників підпільної антифашистської організації, що загинув за кілька днів до визволення Києва, та його сином, який став майстром-«золоті руки» на тому ж заводі [22, с. 22-23]. Їхня бесіда включала і тему підпільної боротьби, і повоєнної відбудови та сучасних трудових досягнень. Таким

чином особиста історія життя підпільника стала включеною і в сімейний контекст, і водночас у колективне публічне дійство.

Окремі особи опинялися в центрі уваги, наприклад, під час колективних святкувань «золотих весіль». При цьому історія життя подружжя включалася в контекст історії країни. Так, масштабне святкування 50-річчя СРСР в одному з районів Києва у вигляді театралізованої вистави розгортало історію СРСР на прикладі життєвої історії «фабричної дівчини з Києва» Галини Кравченко та «потомственного краснопресненського пролетаря» Миколи Фомичова, які познайомилися на І З'їзді Рад у Москві і побралися; далі їхня історія включає участь в індустріалізації, участь у Перемозі над фашизмом, а також побудову комунізму в повоєнний час. Це святкування включало також ще 25 пар молодят, які вітали ювілярів; численні привітання та подарунки, в тому числі від дітей та онуків, а також представників районної влади, та й зовсім незнайомих їм учасників колективного дійства [24, с. 33-36]. Як бачимо, особисті історії життя стали важливим способом подолання межі між приватним та публічним; тема війни посідала в них важливе місце.

Причому особистісний вимір, «душевність» і «теплота», боротьба з казенщиною стали офіційною стратегією влади у впровадженні цих святкувань та обрядів. Зміщення приватного і публічного, намагання інкорпорувати особисте в публічний простір та навпаки було метою радянських свят: «Перекидаючи незримий місток у минуле, вони [пісні воєнного часу] і за сімейним столом, і на великому колективному торжестві створювали атмосферу особливої задушевності і теплоти» [24, с. 203]. У описах святкувань власне з нагоди річниць завершення війни або звільнення певних населених пунктів радянські автори підкресливали, як поруч із загальними святковими заходами та колективними діями в місцях масових гулянь відбуваються і дружні зустрічі окремих учасників війни, які обмінювалися своїми спогадами більш приватно – але саме в цьому публічному контексті.

Поруч із колективними заходами, що здебільшого узагальнено вшановували загиблих у війну (наприклад, громадськими панахидами) стало важливим пропагування також і індивідуального вшанування загиблих рідними – але саме у публічному контексті (на відміну від сталінських часів, коли вшанування загиблих їхніми рідними було суто особистою справою останніх). Так, цікавим прикладом такої офіційної стратегії є опис того, як в один зі шкільних музеїв Москви часто приходив жінка похилого віку і довго стоїть біля вітрини із листом її сина з фронту – «на побачення з ним, з його листом приходив вона сюди» [22, с. 32]. Тут прославляється материнська любов, а також – саме особистісна (мовчазна!) практика пригадування про загиблих у війну, яка здійснюється, проте, у публічному просторі музею, що робить її значущою.

Саме такі зміщення між приватним та публічним були важливими для боротьби з культурою лицемірства [35], яка встановилася в радянському суспільстві і наростала в період «застою», коли зовнішнє, публічне слідування ритуалам для підтвердження лояльності режиму різко розходилося із повсякденними практиками, які суперечили соціалістичній доктрині та «моральному кодексові будівника комунізму».

Зростання певної демократизації та особистісного начала прослідковується також у такому жанрі комеморації війни, як святкові радіо- та телеконцерти до Дня Перемоги та Дня визволення певних населених пунктів. Для 1940-х - поч. 1950-х рр. для радіопередач був притаманний жанр літературно-музичних композицій, які складалися з найбільш популярних та офіційно схвалених поетичних та музичних творів. Ці композиції були цілком «анонімними» (невідомо, хто робив добірку цих творів) та за адресата мали «цілий народ»; вони не зверталися до когось конкретно та лише в окремих випадках були спрямовані на вшанування якоїсь групи учасників війни (наприклад, фронтовиків чи партизанів). Їхній адресат мав бути якомога масовішим. Від часів «відлиги» і надалі замість літературно-музичних композицій з'являються концерти, в яких певна пісня стає «подарунком» уже для конкретної особи: для такого концерту автори передачі (чиї імена були відомі слухачеві) підбирали низку видатних осіб-жителів певного міста (причому як живих, так і померлих), в етері коротко описували їхні біографії, особливо – воєнні подвиги, вітали із урочистою датою їх або ж їхніх рідних, напр., [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 504, арк. 38-43; спр. 581; 642; 760]. На телебаченні такий концерт також включав фотографії цих осіб. На початку передачі вітання адресувалися комусь із героїв Радянського Союзу та володарям інших високих нагород, далі були представлені також і пересічні мешканці-славні трудівники (характерна назва одного з таких концертів – «Для людей хороших» [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 581]. Надалі у формуванні програм цих концертів почали брати участь родичі або товариші учасників війни через листи до редакції з проханням привітати ту чи іншу особу, хоча поруч ішли також і привітання «анонімні», тобто задумані редакцією програми. Бачимо тут виразну тенденцію до «приватизації» пам'яті про війну, коли воєнне минуле представляється через біографії окремих осіб, часто цілком пересічних, і комунікація з приводу цієї пам'яті вже не є анонімною та орієнтованою на «всіх».

Таким чином, взаємозв'язок між пам'яттю про війну та нацистську окупацію і практиками туризму, дозвілля, святкувань сприяв глибокому закоріненню офіційного культу пам'яті про Другу світову війну. Через повсякденні практики, часто поза-рефлексивні, пам'ять про війну входила у життя фактично кожного радянського громадянина. Культурне споживання та «приватизовані» форми комеморацій, хоча і переводили культ пам'яті у область повсякденного і «профанного», не означали автоматично суперечність із офіційним мітом про всенародний героїзм і

самопожертву заради перемоги, але радше доповнювали цей міф, хоча, поза сумнівом, у багатьох випадках сприяли його «профанації» та зростанню цинізму. Пов'язування пам'яті про війну із консумеризмом, вочевидь, було важливим з огляду на те, що молоді покоління радянських людей все більше асоціювали консумеризм із «західними» або «вестернізованими» культурними продуктами – у розвагах, туризмі, дозвіллі тощо [51; 52]; цьому слід було протиставити іншу, альтернативну щодо західної, культуру споживання.

Примітки

1. *Андреева Г. К., Олейник В. В.* Знакомьтесь – Харьков. Путеводитель / Г. К. Андреева, Олейник В. В. – Харьков, 1976.
2. *Аронов А. А.* Воспитывать патриотов: Книга для учителя / А. А. Аронов. – М., 1989.
3. *Бородулин В. Г., Лурье А. И., Салла Н. Н.* Харьковщина туристская. 22 экскурсионных маршрута / В. Г. Бородулин, А. И. Лурье, Н. Н. Салла. – Харьков, 1988.
4. *Буренков М.* Героика трех поколений / М. Буренков // Агитатор. – 1962. – №5.
5. *Воспитание юных патриотов в советской школе. Из опыта работы учителей школ Ивановской области.* – Б. г., 1948.
6. *Грінченко Г. Г.* Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г. Г. Грінченко. – Харків, 2010.
7. *Державний архів Харківської області.*
8. *Зеленин С. М.* Туристскими тропами по Харьковщине / С. М. Зеленин. – Харьков, 1967.
9. *Ивановский М.* Харьковский парк культуры и отдыха / М. Ивановский. – Харьков, 1952.
10. Інтерв'ю з Л. Д. Івах, науковою співробітницею Харківського історичного музею. Особистий архів авторки статті.
11. *Келли К., Сиротинина С.* «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми / К. Келли, С. Сиротина // Антропологический форум. – 2008. – № 8.
12. *Конрадова Н., Рылеева А.* Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной / Н. Конрадова, А. Рылеева // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3 (40-41): Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ko16.html>. Доступ. – 06.03.2011 р.
13. *Котляров Е. А.* География отдыха и туризма / Е. А. Котляров. – М., 1978.
14. *Ларкнер Й.* Весілля та війна в Києві. [Доповідь на конференції «Друга світова війна та (від)творення пам'яті в сучасній Україні», вересень 2009 р.] / Й. Ларкнер. [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://ww2-historicalmemory.org.ua/abstrakt_u/26.html. Доступ – 6.03.2011 р.

15. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // УІЖ. – 2004. – № 5.
16. Макбрайд Дж. Кризь етнічні лінзи, неясно: масові вбивства у Малині, липень 1943. [Доповідь на конференції «Друга світова війна та (від)творення пам'яті в сучасній Україні», вересень 2009 р.] / Дж. Макбрайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/McBride.doc>. Доступ – 6.03.2011 р.
17. Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества / Ред. М. В. Лоскутова. – СПб, 2006.
18. Парки культуры и отдыха [Буклет]. – М., 1973.
19. Патриотическое и интернациональное воспитание молодежи. – М., 1983.
20. Пенькова О. Б. Традиції, свята та обрядовість Східної України в 1960-ті – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Б. Пенькова. – Донецьк, 2006.
21. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: Кілька порівняльних спостережень / А. Портнов // Україна Модерна. – 2010. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань.
22. Праздники, обряды, традиции / Сост. Б. Марьянов. – Изд. 2е. – М., 1979.
23. Прус І. Т. Виховання соціалістичного патріотизму в піонерів у процесі краєзнавчої роботи / І. Т. Прус. – К., 1962.
24. Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні. – К., 1978.
25. Реброва І. Формування індивідуальної та колективної пам'яті в еґодокументах про Другу світову війну: гендерний аспект / І. Реброва // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. – 2009. – Вип. 13-14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи.
26. Руднев В. А. Советские праздники, обряды, ритуалы / В. А. Руднев. – Ленинград, 1979.
27. Саркіз І. Я. Слідами подвигів. З досвіду патріотичного виховання дітей у Рава-Руській школі-інтернаті / І. Я. Саркіз. – Львів, 1968.
28. Свята та обряди Радянської України. – К., 1971.
29. Соціалістична обрядовість на Україні. Історичний досвід і сучасні проблеми. – К., 1983.
30. Сценарии школьных праздников. Репертуарный сборник в помощь руководителям школьной художественной самодеятельности / Сост. Л. И. Виноградова, С. В. Кузнецова. – М., 1990.
31. Трудовые традиции, праздники, обряды рабочего класса. – К., 1984.
32. Тульцева А. А. Современные праздники и обряды народов СССР / А. А. Тльцева. – М., 1985.
33. Туризм – спутник мира. – М., 1980.
34. Туристические маршруты. Справочник. Сборник маршрутов Центрального и местных Советов по туризму и экскурсиям. – М., 1987.
35. Хархордин О. Обличать и лицемерить. Генеалогия российской личности / О. Хархордин. – СПб, М., 2002.
36. Хвостенко В. М. Туризм на Україні / В. М. Хвостенко. – К., 1976.

37. Хелльбек Й. Повседневная идеология: жизнь при сталинизме / Й. Хелльбек. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/4/he2.html>. Доступ – 6.03.2011 р.
38. Черный Т. П. Торжественно, красиво, памятно: Массовые школьные праздники и театрализованные представления. Книга для учителя / Т. П. Черный. – М., 1989.
39. Шутов І. М. Проблеми розвитку народного споживання в період будівництва комунізму / І. М. Шутов. – Львів, 1969.
40. Binns Ch. A. P. The Changing Face of Power: Revolution and Accomodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part II / A. P. Ch. Binns // Man. New Series. – 1980. – Vol. 15. – № 1 (March).
41. Edele M. Soviet Veterans in World War II. A Popular Movement in an Authoritarian Society, 1941–1991 / M. Edele. – Oxford, 2008.
42. Gorsuch A. Time Travellers. Soviet Tourists to Eastern Europe / A. Gorsuch // Turizm: The Russian and East European Tourism Under Capitalism and Socialism / Ed. by A. E. Gorsuch, D. P. Koenker. – Ithaca, 2006.
43. Gronow J. Caviar with Champagne. Common Luxury and the Ideas of the Good Life in Stalin's Russia / J. Gronow. – Oxford, 2003.
44. Hessler J. Cultured Trade: Stalinist Turn Towards Consumerism / J. Hessler // Stalinism: New Directions / Ed. by Sh. Fitzpatrick. – London: Routledge, 2000.
45. Koenker P. D. Travel to Work, Travel to Play: On Russian Tourism, Travel, and Leisure/ P. D. Koenker // Slavic Review. – 2003. – Vol. 62. – № 4: Tourism and Travel in Russia and the Soviet Union.
46. Lane C. Legitimacy and Power in the Soviet Union Through Socialist Ritual / C. Lane // British Journal of Political Science. – Vol. 14. – № 2.
47. Tumarkin N. The Living and the Dead. The Rise and Fall of the Cult of WWII in Russia/ N. umarkin. – New York, 1994.
48. Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution/ A. Weiner. – Princeton, 2001.
49. Wesson R. G. Military in the Soviet Society/ R. G. Wesson // Russian Review. – 1971. – Vol. 30. – № 2.
50. White A. De-Stalinization in the House of Culture: Declining State Control Over Leasure in the USSR, Poland, and Hungary, 1953–1989 / A. White. – London, New York, 1990.
51. Yurchak A. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation/ A. Yurchak. – Princeton, 2006.
52. Zhuk S. I. Rock-and-Roll in the Rocket City. The West, Identity, and Ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985 / S. I. Zhuk. – Baltimore, 2010.
53. Zubkova E. Russia After the War. Hopes, Illusions, and Disappointments, 1945–1957 / E. Zubkova. – Armonk / NY, 1998.

УДК 94(477).«1960/1980»:379.85

Повседневная история советского общества 1960–1980-х гг. через призму туристских практик

Попов А. Д.

Попов А. Д. Повседневная история советского общества 1960–1980-х гг. через призму туристских практик. В статье раскрыты отдельные аспекты развития внутреннего, иностранного выездного и въездного туризма, связанные с повседневной жизнью советского общества 1960–1980-х гг. На конкретных примерах показано соотношение массового и элитарного, обыденного и небанального в советском туризме.

Ключевые слова: туризм, повседневность, массовость, идеология, контроль.

Попов О. Д. Повсякденна історія радянського суспільства 1960–1980-х рр. крізь призму туристських практик. У статті розкрито окремі аспекти розвитку внутрішнього, іноземного виїзного та в'їзного туризму, що пов'язані з повсякденним життям радянського суспільства 1960–1980-х рр. На конкретних прикладах показано співвідношення масового й елітарного, буденного та небанального у радянському туризмі.

Ключові слова: туризм, повсякденність, масовість, ідеологія, контроль.

Popov A. D. Everyday History of the Soviet Society During the 1960s–1980s Through the Prism of Tourist Practices. In the article the separate aspects of the development of domestic tourism, foreign departure and entrance tourism, which are related to the everyday life of the soviet society during the 1960s–1980s are exposed. On specific examples the correlations of mass and elite, ordinary and original features in the soviet tourism are shown.

The keywords: tourism, everyday life, mass character, ideology, control.

На протяжении последних лет в гуманитарном научном пространстве Украины происходят процессы, которые дают основание отдельным авторам говорить о превращении истории повседневности из экзотического в ведущее направление отечественной историографии [16, с. 6]. Во многом данная ситуация отражает общие тенденции развития современной исторической науки. Совершенствование теоретико-методологического инструментария все чаще приводит к критическому восприятию одномерного анализа повседневности. Большое распространение получила деконструкция © Попов А. Д.

рассматриваемого феномена на основе различных подходов: социального (повседневность различных сословий и групп), гендерного («женская» и «мужская» повседневность), утилитарного (бытовая и производственная повседневность). Кроме повседневных и внеповседневных (пограничных, небанальных), описываются и «смешанные» ситуации, когда небанальное действие может быть понятным только в контексте повседневных практик и явлений [7, с. 6]. Именно поэтому, как справедливо отмечает О. А. Коляструп, для изучения повседневности очень продуктивно использовать сравнения и противопоставления по линиям публичного – частного, будничного – праздничного, обычного – необычного, коллективного – личного [5, с. 177].

Интерес к изучению туристских практик в контексте повседневной жизни советского общества проявился лишь в последние годы, причем в имеющихся работах российских [2; 8; 18] и украинских [12; 13] исследователей внутренний туризм рассматривается в отрыве от международных туристских связей, а иностранный (въездной) туризм – отдельно от зарубежного (выездного) туризма. В то же время, на основе анализа советского общества периода «развитого социализма» можно наглядно показать многомерность интеграции туристских практик в пространство повседневности.

Цель исследования: на основе рассмотрения туристских практик, существовавших в СССР на протяжении 1960–1980-х гг., выявить различные измерения советской повседневности – обыденное, небанальное, сравнительное, «запрещенное».

Период 1960–1980-х гг. характеризуется как время наиболее интенсивного развития массового советского туризма. Только по путевкам туристско-экскурсионных организаций системы профсоюзов путешествия по стране в 1969 г. совершило 7,2 млн., в 1975 г. – 25,4 млн., в 1981 г. – 33,5 млн., в 1985 г. – 38 млн. туристов [4, с. 63]. Внутренний туризм стал обыденным, банальным явлением. Однако специфика советской экономической модели приводила к дисбалансу между спросом и предложением на рынке туристских услуг. Основные вопросы управления туристско-рекреационной отраслью решались на общесоюзном уровне, при этом центральные органы власти стремились к более равномерному распределению объектов размещения на территории страны. Полученные от продажи путевок средства перераспределялись на развитие инфраструктуры «туристской целины», в то время как на самых популярных курортах страны наблюдался перманентный дефицит койко-мест. Согласно данным проведенного в 1975 г. социологического опроса лидером курортного спроса являлся Крым, где провести свой отпуск желал 21 % советских граждан, около 16 % опрошенных отдали предпочтение Черноморскому побережью Кавказа, а 13 % – курортам Прибалтики [9].

За период с 1950 по 1989 гг. количество мест на крымских турбазах увеличилось в 10 раз, а число обслуженных ими туристов – в 72 раза [11, с. 86-87]. При этом стоимость путевок в летнее время была всего на 5-10 % выше, чем в период межсезонья. Это приводило к «недоездам» туристов с путевками зимой, ранней весной и поздней осенью, в то время как летом загрузка турбаз намного превышала допустимые нормы. В «пик» сезона на приморских турбазах многих туристов вынуждены были размещать на балконах и верандах, в различных помещениях общего пользования. Руководитель одной из турбаз откровенно признавал, что «когда на базе перегрузка, то туристом приходится укладывать в туристском кабинете, в бильярдной. Некоторых такое размещение не устраивает и отсюда жалобы» [21, л. 12]. Очень часто недовольство также вызывало недостаточное обеспечение турбаз мебелью, постельным бельем, полотенцами, салфетками и туалетной бумагой. Централизация распределения путевок и снабжения турбаз приводила к тому, что вопрос о замене сломанных кроватей, рваных простыней, пришедших в негодность столовых приборов мог решаться годами [11, с. 89-91].

Поскольку, несмотря на скромные условия размещения, приморские турбазы в летний период могли вместить лишь малую часть желающих, огромное распространение в 1960-1980-е гг. получил неорганизованный («дикий») туризм. По некоторым подсчетам Крымскую область в 1960 г. посетило 1,2 млн., в 1970 г. – 5 млн., в 1980 г. – 7,2 млн., в 1988 г. – 8,3 млн. туристов и рекреантов, из которых количество «дикарей» составляло 75-80 % [6, с. 13]. Неорганизованные туристы имели возможность по собственному желанию выбирать время, маршрут, продолжительность путешествия, а также отправиться на отдых всей семьей. Однако значительная концентрация «дикарей» в курортных населенных пунктах и рекреационных зонах заметно снижала качество отдыха, приводила к значительным антропогенным нагрузкам на природную среду, инженерно-технические коммуникации, предприятия сферы услуг.

Так, в июле-августе, в Ялту каждый день прибывало около 10 тыс. туристов и рекреантов, из которых лишь каждый десятый имел путевку. Остальные 90 % прибывших составляли «дикари», которые даже во время отдыха не могли избавиться от таких атрибутов советской повседневности, как дефицит и очереди. Для желающих легально снять жилье первой проблемой была очередь в квартирно-посредническое бюро. Далее были длинные очереди в столовых и магазинах. Если на пляже был туалет или душевая, то туда также образовывалась очередь, как и в курортную поликлинику, в пункт междугородней телефонной связи [15].

Процедура размещения «дикарей», многие из которых прибывали на отдых с детьми, вполне соответствовала кадрам из кинокомедии Л. Гайдая «Спортлото-82». Люди размещались даже в наименее

приспособленных помещениях – сараях, временках, беседках. Те, кто предпочитал отдыхать за пределами населенных пунктов, включая многочисленных автотуристов, также оказывались в стесненном положении. Организованных стоянок и автокемпингов в Крыму в советское время было всего несколько, они могли удовлетворить лишь малую часть желающих воспользоваться их услугами. В результате вдоль береговой линии появлялись сотни стихийных автостоянок-лагерей, обитатели которых собственными руками мастерили шалаши и навесы, разбивали палатки. Вот как описывалась легально действовавшая в 1964 г. возле Симеиза стоянка, предназначенная для прибывших на личном автотранспорте «дикарей»: «Автостоянка ... ограждена проволокой, не спланирована, недостаточно освещения и воды. Под одним краном умываются, моют посуду и стирают белье. Не отведено место для приготовления пищи. Имеют место факты, когда приготовление пищи производится на керогазах, примусах или костре непосредственно возле автомашин» [10, с. 160-161]. А для обитателей стихийных стоянок автотуристов даже такие условия были недостижимыми.

На фоне массовых туристских практик появились и небанальные способы организации туризма и рекреации, которые были доступны лишь избранным и служили маркерами социального статуса. Определенная прослойка советских граждан обратила свое внимание на более элитарные условия отдыха, которые могли обеспечить объекты, предназначенные для обслуживания иностранных туристов. В 1979 г. ЦК КПУ была инициирована проверка использования номерного фонда принадлежащего «Интуристу» гостиничного комплекса «Ялта». Оказалось, что в период с июня по сентябрь не менее 10-20 % отдохавших здесь лиц составляли советские граждане, преимущественно функционеры различных уровней, представители творческой интеллигенции, известные спортсмены. Все они размещались на основании письменных и телефонных обращений со стороны руководства партийных и государственных органов городского, областного, республиканского, общесоюзного уровня [26, л. 34-35].

Другим способом вырваться из обыденной повседневности посредством туризма стали путешествия за рубеж, число участников которых неуклонно возрастало. Если в 1956 г. за рубеж отправилось 561 тыс. советских туристов, то в 1965 г. их количество составило уже около 1,2 млн. чел., в 1975 г. – около 2,5 млн. чел., в 1980 г. – около 3 млн. чел. [3, с. 17]. По мере развития туризма в СССР формируется своеобразная «шкала престижности» туристских путешествий, напрямую зависящая от массовости туристских потоков. В то время, когда миллионы советских граждан ежегодно посещали «ленинские места» в Разливе, Ульяновске и Шушенском, туристская группа из 19 известных советских литераторов и членов их семей совершила путешествие в Швейцарию. В своем отчете о поездке, состоявшейся в октябре 1969 г.,

руководитель группы сообщал, что во время пребывания в Берне, Женеве и Цюрихе её участники «посетили все адреса ..., связанные с пребыванием и деятельностью В. И. Ленина» [24, л. 143-144].

Совершить вояж в капиталистическую страну было намного престижнее, нежели побывать в странах «социалистического лагеря». Например, за 1965 г. ГДР посетило 11 922 советских туриста, а ФРГ – только 394 (соотношение 30/1), хотя капиталистическая Западная Германия значительно превосходила социалистическую Восточную Германию и по территории, и по туристско-рекреационным ресурсам, и по развитию индустрии гостеприимства [23, л. 1-2]. Если путевки в дружественную ГДР распределялись по профсоюзной линии, то редкие путешествия в ФРГ обычно совершали немногочисленные группы советских чиновников, ученых, деятелей искусств, которые за свой счет направлялись для участия в различных международных конференциях, симпозиумах, фестивалях.

Говоря о выездном туризме в СССР послевоенного периода можно выделить ещё одно, «сравнительное» измерение советской повседневности. Во время посещения туристами зарубежных стран происходил процесс «социального сравнения», выражавшийся в сопоставлении условий жизни, форм и видов деятельности с привычным для вояжеров повседневным бытием. Причем такие сравнения зачастую были не в пользу «Страны Советов». Например, во время посещения Центральной Европы советские туристы могли искренне восхищаться «высокой культурой городов и поселков ..., красивой архитектурой зданий, изобилием цветов и зелени, исключительной чистотой улиц, хорошими автодорогами, освещением улиц, прекрасными парками и культурным обслуживанием» [22, л. 30].

Однако после возвращения на Родину значительной части туристов приходилось выступать перед массовой аудиторией слушателей (читателей, зрителей) с разоблачительными выступлениями о повседневных реалиях капиталистического мира. «Трудно во Франции рядовому труженику – заработок невелик, а квартирная плата и медицинская помощь обходятся очень дорого. Несмотря на обилие товаров в магазинах, покупателей немного. В Париже много безработных, встречаются и бездомные, ночующие на улицах» – вот типичный пример легитимных впечатлений о пребывании в капиталистической стране [14].

В Советском Союзе выездной туризм традиционно позиционировался как способ показать иностранным гражданам достижения социалистического строительства, убедить их в преимуществе советского образа жизни. Если в 1960 г. СССР посетило 0,7 млн. вояжеров из-за рубежа, то в 1970 г. их количество составило уже 2,1 млн. чел., в 1980 г. – 5 млн. чел. [3, с. 17]. Однако существовали целые пласты «запрещенной» советской повседневности, доступ к

которой для иностранцев пытались ограничить. Не случайно посетивший СССР в 1960 г. американский писатель-фантаст Р. Хайнлайн утверждал, что истинная функция системы «Интуриста» – не помочь, а помешать иностранным туристам увидеть реальную картину советской действительности [17].

Деятельность персонала «Интуриста» и других обслуживающих иностранцев организаций была направлена на создание у них позитивного, а зачастую даже идиллического представления о советской повседневности. Малоприспособленные для проживания людей бараки и коммунальные квартиры, небурные мусора, очереди за дефицитными товарами, пьяные и неопрятно одетые люди – все это власти старались скрыть от гостей из-за рубежа. Особое внимание уделялось предотвращению фиксации подобных неприглядных картин туристами с помощью фотоаппаратов и любительских видеокамер. Так, в отчете одного из региональных отделений «Интуриста» за 1963 г. сообщалось об инциденте, когда «во время стоянки круизного судна ... туристка из ФРГ была задержана ... при попытке сфотографировать очередь» [20, л. 174].

На территории Южного берега Крыма зоны размещения большого количества неорганизованных рекреантов часто находились в непосредственной близости от объектов «Интуриста». В информационном письме за 1982 г. сообщалось, что туристка из Великобритании выразила удивление тем обстоятельством, что «в Ялте существуют трущобы». «Квартиры не имеют удобств – воду берут из колонок во дворах. Район перенаселен, люди живут на верандах, в пристройках» – так она описала свои впечатления о прогулке по одной из ялтинских улиц [19, л. 52]. Гиду-переводчику пришлось приложить большие усилия, чтобы убедить гостью из-за рубежа, что живущие в таких условиях люди – это граждане со всех концов Советского Союза, которые предпочитают именно таким способом реализовывать свое конституционное право на отдых.

Повышенный интерес иностранных туристов к бытовым аспектам жизни советских людей можно определить и по тем вопросам, которые они задавали гидам-переводчикам во время своего пребывания в СССР. Их часто интересовала стоимость булки хлеба (ковра, легкового автомобиля), размеры социальных пособий, зарплат и пенсий разных категорий населения, процедура получения бесплатного жилья. Многие вопросы касались тех элементов советской действительности, которые декларировались как уникальные («Эффективна ли советская система бесплатного медицинского обслуживания?»), или же тех атрибутов западного образа жизни, которые отсутствовали в СССР («Есть ли в Советском Союзе публичные дома?») [25, л. 63]. В некоторых вопросах иностранцев угадывается стремление раскрыть некую скрываемую суть, «зазеркалье» советской повседневности: «Почему у Вас в

магазинах мы не видим красивой одежды, а многие Ваши люди одеты красиво?»; «Существует ли в Советском Союзе черный рынок и почему много фарцовщиков?»; «На какие дополнительные доходы Ваши граждане при сравнительно небольшой зарплате покупают автомашины?» [27, л. 16-17].

Таким образом, туристские практики в советском обществе 1960–1980-х гг. находились на разных уровнях интеграции в пространство повседневности. Массовый социальный и «дикий» (неорганизованный) туризм в эпоху «застоя» стали неперенным атрибутом «обыденной повседневности», стандартной формой проведения ежегодного отпуска. В то же время, для отдельных категорий советских граждан был доступен «небанальный» отдых с использованием материальной базы «Интуриста» или «элитарные» путешествия в зарубежные страны. При этом туристская поездка за границу формировала сравнительный образ советской и несветской повседневности. Наконец, для иностранного въездного туризма в СССР было характерно стремление властей скрыть отдельные стороны советской действительности, в результате чего возникла некая «запрещенная», скрываема повседневность. Поскольку туризм всегда предполагает перемещение людей, представляющих различные слои общества и социокультурные системы, во времени и пространстве, то именно на его примере появляется уникальная возможность «под разными углами зрения» рассмотреть специфику советской повседневности 1960–1980-х гг.

Примечания

1. *Исследование* выполнено благодаря финансовой поддержке Фонда Герды Хенкель / Gerda Henkel Stiftung (Дюссельдорф, Германия), проект AZ 08/SR/10.
2. Багдасарян В. Э., Орлов И. Б., Шнайден Й. Й., Федупин А. А., Мазин К. А. Советское зазеркалье. Иностраный туризм в СССР в 1930–1980-е гг. / В. Э. Багдасарян, И. Б. Орлов, Й. Й. Шнайден – М., 2007.
3. Восток О. С. Организация и совершенствование управления иностранного туризма в СССР: Автореф. дис. ... канд. экономич. наук: 08.00.05 / О. С. Восток. – М., 1984.
4. Квартальнов В. А., Федорченко В. К. Туризм социальный: история и современность / А. В. Квартальнов, В. К. Федорченко. – К., 1989.
5. Колястрок О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історіографії / О. А. Колястрок // Український історичний журнал. – 2007. – № 1.
6. Курортно-рекреационное хозяйство Крыма: сезонность, занятость населения: Информационный материал. – Симферополь, 1990.

7. Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. – М., 2010.
8. Орлов И. Б., Юрчикова Е. В. Массовый туризм в сталинской повседневности / И. Б. Орлов, Е. В. Юрчикова. – М., 2010.
9. Переведенцев В. И. Путешествие с путевкой. Летний отдых в зеркале социологии / В. И. Переведенцев // Литературная газета. – 1977. – 20 июля.
10. По декрету Ильича: Курортное строительство в Крыму, 1920–1989: Сб. документов и материалов. – Симферополь, 1989.
11. Попов А. Д. Эволюция советской модели туристского сервиса в послевоенный период (на материале Крыма) / А. Д. Попов // Туризм и сервис в панораме тысячелетий. – М., 2010. – Вып. 2.
12. Попов О. Небанальне повсякдення: підготовка до поїздки за кордон у Радянському Союзі 1950–1980-х рр. / О. Попов // Краєзнавство. – 2010. – № 3.
13. Радченко О. Повсякденне життя радянських людей в УРСР у 60-80-х рр. ХХ ст. очима іноземних туристів / О. Радченко // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010.
14. Рубцов Н. И. Десять дней во Франции / И. Н. Рубцов // Курортная газета. – 1971. – 11 мая.
15. Сапиро Д. Если вы приехали без путевки / Д. Сапиро // Курортная газета. – 1967. – 9 июня.
16. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3.
17. Хайнлайн Р. «Интурист» изнутри / Р. Хайнлайн. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/138953/read>. Доступ – 25.11.2010 г.
18. Чистиков А. Н. Советский турист за рубежом, 1950-е и 1960-е гг. / А. Н. Чистиков // Человек и личность как предмет исторического исследования: Россия (конец XIX–XX в.): научные доклады международного коллоквиума. – СПб., 2010.
19. ГААРК. – Ф. П-1. – Оп. 4. – Д. 2527.
20. Там же. – Ф. П-84. – Оп. 1. – Д. 324.
21. Там же. – Ф. Р-3512. – Оп. 1. – Д. 260.
22. Там же. – Ф. Р-3776. – Оп. 1. – Д. 1120.
23. ГАРФ. – Ф. Р-9612. – Оп. 3. – Д. 142.
24. Там же. – Д. 374.
25. ЦГАВО Украины. – Ф. 4672. – Оп. 1. – Д. 140.
26. ЦГАОО Украины. – Ф. 1. – Оп. 25. – Д. 1970.
27. Там же. – Ф. 7. – Оп. 20. – Д. 1689.

Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву

Єремєєва К. А., Куліков В. О.

Єремєєва К. А., Куліков В. О. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву. В статті розглядається радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву. Аналізуються основні соціально-психологічні функції радянського політичного анекдоту. З'ясовуються мотивації розповсюдження фольклорних текстів та погляди радянських громадян на політичний анекдот. Досліджуються адресанти та адресати «таємних послань» у формі радянських політичних анекдотів.

Ключові слова: радянський політичний анекдот, повсякденний спротив.

Єремєєва К. А., Куліков В. А. Советский политический анекдот как форма повседневного сопротивления. В статье рассматривается советский политический анекдот как форма повседневного сопротивления. анализируются основные социально-психологические функции советского политического анекдота. Выясняются мотивации распространения фольклорных текстов и взгляды советских граждан на политический анекдот. Исследуются адресанты и адресаты «тайных посланий» в форме советских политических анекдотов.

Ключевые слова: советский политический анекдот, повседневное сопротивление.

Єремєєва К. А., Куліков В. О. The Soviet Political Anecdotes as a Form of the Everyday Resistance. This paper is devoted to the consideration of the Soviet political anecdotes as a form of the everyday resistance. The main socio-psychological features of the Soviet political anecdotes are analyzed. The motivation of the spreading of the Soviet political anecdotes and the opinions of the Soviet citizens about the political anecdote are studied. Addressers and addressees "secret message" in the form of Soviet political jokes are studied.

The keywords: soviet political anecdote, everyday resistance.

В цій статті ми розглядаємо радянський політичний анекдот як форму повсякденного спротиву, як спеціальні «таємні послання» [20, с. 12] (таємний дискурс) від підвладних до пануючих. Теоретичною основою дослідження стали концепції повсякденного спротиву [див.: 19, 20, 21], джерельною базою – джерела особового походження [2; 3; 7; 22] та база даних політичних анекдотів.

Появу наукової концепції повсякденного спротиву зазвичай пов'язують з ідеями Дж. Скотта, професора антропології Йельського університету, який проаналізував співвідношення панування і підпорядкування в традиційних спільнотах на рівні повсякденності. Розроблений ним у книгах «Моральна економіка селян» (1976) [19], «Зброя слабких» (1984) [20], «Панування і мистецтво спротиву: приховані повідомлення» (1993) [21] та ін. понятійний апарат історико-соціологічного дослідження влади застосовується тепер широко і ефективно не тільки антропологами, але також соціологами, політологами, істориками, причому не тільки у вивченні традиційних сільських громад, а й у дослідженні цілком сучасних соціальних інститутів [11].

Дж. Скотт виділяє чотири критерії «справжнього» спротиву: він має бути колективним та організованим, а не приватним та дезорганізованим; він має бути принциповим та самовідданим, а не опортуністичним та егоїстичним; він повинен мати революційні наслідки і має заперечувати, а не виправдовувати існуючий порядок. Відповідно рутинний, або повсякденний спротив має ознаки, протилежні критеріям справжнього спротиву. Суть повсякденного спротиву відображає фраза «Підпорядковуюсь, але не корюсь». Форми такого спротиву – дрібний саботаж, удавання, приховані глузування над владою. Типовий образ борця повсякденного спротиву – не бойовик з гвинтівкою, а бравий солдат Швейк. Застосування «зброї слабких» – повсякденного спротиву – особливо поширене в традиційних авторитарних спільнотах, де відкритий протест і незгода з владою зіштовхуються із жорстокими репресіями [10, с. 131]. У цьому випадку підлеглі обирають інші шляхи спілкування з пануючими – повсякденні, непримітні форми опору: дрібні крадіжки, «самоволки», ухилення, глузування над владою, «швейковщину» й т. ін.

Пригноблені навчаються контролювати свої почуття, стримувати їх вираження і водночас розвивають в собі нестримну фантазію, що дозволяє наділяти істинні почуття у форму іносказання – згадані вище таємні послання [10, с. 136].

Радянський політичний анекдот можна вважати проявом реакції радянських громадян на дії влади (репресії, політика, агітація та ін.) (див. дод. 1). Цю реакцію доцільно розділити на два основних типи: реакцію схвалення і реакцію, що сприяла повсякденному спротиву (страх, недовіра, нерозуміння ситуації, несхвалення дій влади та ін.). Таким чином, весь масив радянських політичних анекдотів можна розділити на дві великі групи: прорадянські (нечисленні), що переважно розповсюджувались серед прихильних до влади громадян, і антирадянські, які можна вважати проявом повсякденного спротиву.

Останню групу фольклорних текстів, в свою чергу, можна розділити на дві підгрупи: анекдоти про представників радянської влади і анекдоти про інші радянські реалії. Для того, щоб з'ясувати, чи виконували

досліджувані фольклорні тексти функції «таємних послань», необхідно розглянути функції анекдотів цих двох підгруп в соціальному контексті. Наприклад, гумор, зокрема, анекдоти, служать для вираженні агресії, щоб відчувати триумф і свою перевагу над тим, кого або що ти висміюєш, згідно з психоаналітичною теорією З. Фрейда і теорією зверхності/приниження Т. Гоббса, Ч. Грунера [6, с. 67-80], А. Раппа [18, с. 12-45]. Відповідно до теорії встановлення та закріплення статусу (Р. Козер, Д. Робінсон, Л. Сміт-Левін) [6, с. 149], домінуюча особа висміює того, хто за ієрархією стоїть нижче її для позначення своєї переваги. Крім того, гумор може використовуватись як «тактика викриття», за яку, через її несерйозність й неоднозначність, важко помститися: діяв механізм зняття відповідальності (за К. Палмером) [6, с. 148] за смислове навантаження анекдоту. Таким чином, анекдоти про представників влади могли виконувати роль «таємних послань» розповсюджувачів фольклору в уявному діалозі між радянською владою і громадянами СРСР, що практикували повсякденний спротив, адже за допомогою цих анекдотів радянський громадянин міг на короткий час відчувати себе вище представника влади (генсека, чиновника), відчувати свою перевагу над ним, викрити його дії. При цьому громадяни СРСР вибирали анекдот, підсвідомо сподіваючись на те, що «в разі чого», можна зняти з себе відповідальність за висловлене інакомислення, адже «це був просто жарт».

Згідно погляду на гумор як на спосіб боротьби зі стресом (від висміювання черг за дефіцитними товарами до «гумору вісельника», описаного А. Обдерліком та В. Раскіним) [6, с. 65], політичні анекдоти могли служити також для зняття негативних емоцій.

Ще одна функція анекдоту – комунікативна практика, засіб зміцнення згуртованості групи довірених осіб, встановлення ідентичності цієї групи, в тому числі і з політичних поглядів [17, с. 312-315].

Таким чином, більша частина радянських політичних анекдотів могла виконувати роль «таємних послань» у повсякденному спротиві радянських громадян.

Матеріали усної історії переважно підтверджують вищесказане. Був проведений контент-аналіз інтерв'ю 35 респондентів, що розповсюджували політичні анекдоти за радянських часів. Проект зі збору цих усноісторичних свідчень був розпочатий нами 2 роки тому й триває досі. Опитані були респонденти різного віку та з різних соціальних верств. Питання торкалися таких тем: яке місце мав політичний анекдот в повсякденному житті радянських громадян, що з себе представляв політичний анекдот, навіщо сам респондент його розповідав, в яких умовах, що при цьому він відчував й т. ін.

Як і передбачалось, у своїх відповідях респонденти розділились на дві основні великі групи. Перша група учасників опитування для позначення того, що з себе представляв радянський політичний анекдот, використовувала наступні словосполучення та фрази:

«замовлення ЦРУ або інших країн для дискредитації радянської влади», «діяльність «Голосу Америки» [22: 1; 22: 23; 22: 25; 22: 31; 22: 35], «замовлення Тель-Авіву» [22: 29] та, навіть, – замовлення самої радянської влади [22: 5; 22: 25]. Проте ці ж самі респонденти відзначали, що й самі розказували політичні анекдоти. На питання «чому?» респонденти відповідали, що ставились до цього несерйозно [22: 20; 22: 23], або ж переповідали тільки смішні, необразливі анекдоти, які, на відміну від образливих – «ЦРУшних», склав, можливо, сам народ [22: 16; 22: 25; 22: 28]. До цієї ж групи ми віднесли тих людей, що назвали себе лояльними до радянської влади, розповсюджували політичні анекдоти тільки через те, що вони були смішні та підтримали думку, що політичні анекдоти складали самі громадяни СРСР [22: 6; 22: 12; 22: 20]. Всього перша група респондентів становить 44 % від всіх опитаних. Ці громадяни колишнього СРСР, ймовірно, не використовували радянський політичний анекдот як форму повсякденного спротиву.

Друга група респондентів (56 % від всіх опитаних) найчастіше у відповідях щодо функцій політичного анекдоту називали цей жанр фольклору відображенням радянської реальності, що не влаштувала [22: 2; 22: 3; 22: 10; 22: 15; 22: 26; 22: 31], реакцією на дії влади або якісь події [22: 3; 7; 8; 9; 11; 12; 13;], проявом інакомислення [22: 27; 22: 35], недовіри [22: 3; 22: 32], невдоволення [22: 3; 22: 4], засобом для зберігання здорового глузду й навіть виживання [22: 10; 22: 14; 22: 19; 22: 21]. Цих респондентів можна вважати тими, хто використовував політичний анекдот як форму повсякденного спротиву. Слід зауважити, що подібний спротив майже не був усвідомленим. Проте серед респондентів були ті, хто, можливо, усвідомлював, або усвідомив на момент інтерв'ю процес повсякденного спротиву за допомогою політичних анекдотів. Так серед всіх опитаних 11 % [22: 10; 22: 19; 22: 28; 22: 32] назвали розповсюдження політичних анекдотів в радянський період – уявним діалогом між радянськими громадянами та представниками влади. Однак, більшість цих респондентів сказали, що їх участь у цьому діалозі була неусвідомленою [22: 10; 22: 19; 22: 28]. Однак треба пам'ятати про можливу аберацію пам'яті респондентів та інші особливості усноісторичних свідчень. Автори особистих колекцій, мемуарів та щоденників також розділились у поглядах: дехто відзначав, що фіксували анекдоти, бо вони були відображенням радянської реальності, яку можуть забути, проявом інакомислення та носієм справжньої історії [2, с. 5-6], дехто відзначав, що фіксував анекдоти тільки тому, що в потрібний момент пам'ять не завжди допомагала згадати весь свій «анекдотичний арсенал» [22: 12; 20].

Як можна судити за джерелами особового походження та як вважають дослідники гумору М. Веінбергер, К. Гулас [6, с. 166] та ін., людині не обов'язково вірити в стереотип, що став предметом

виступання, щоб сміятися і навіть поширювати вдалий анекдот. Тому точно обчислити, який був відсоток розповсюджувачів, що повністю підтримували ідеї антирадянських анекдотів, неможливо. Можна лише припустити, що за допомогою антирадянських анекдотів повсякденно чинили спротив, по-перше, їх творці, по-друге, певна частина наступних їх розповсюджувачів.

Отже, «таємні послання» у формі анекдотів мали своїх адресантів та адресатів. А як це відображалось в самих анекдотах? Задля вирішення цієї проблеми в СУБД MS Access™ нами була створена реляційна джерелоорієнтована база даних (БД) «Радянські політичні анекдоти», в яку на сьогоднішній день увійшло 2114 радянських політичних анекдотів з різних джерел (джерела особового походження: мемуари та щоденники, що містять радянські політичні анекдоти, матеріали усної історії, особисті колекції анекдотів; збірники радянських анекдотів, видані в радянський період і після 1991 р.). В інфологічній моделі БД стрижневою сутністю став сам анекдот. З ним пов'язані (тип зв'язку один-до-багатьох) характеристичні сутності: «персонаж», «проблематика» і «датування». У відповідності з цією інфологічною моделлю була побудована БД, де кожній сутності та її атрибутам (одночасно й категорії при контент-аналізі) була відведена окрема таблиця. Контент-аналіз за категоріями «персонаж» та «проблематика» дає змогу дослідити з ким себе в анекдотах позиціонували адресанти, як оцінювали своє становище, кого в анекдотах ми можемо назвати адресатами «таємних послань».

Всіх персонажів радянських політичних анекдотів можна розділити на тих, кого висміюють або називають винуватцем в незадовільних реаліях, на тих, хто викликає співчуття та на другорядних (допоміжних) персонажів. Більшість (майже 75 %) фольклорних текстів будувалась на протистоянні першої групи персонажів та другої, відображаючи уявний діалог між підлеглими та владою. Для інших анекдотів обов'язковою була присутність хоча б однієї зі сторін.

Розповідаючи політичний анекдот з повним або частковим підтриманням його ідеї, розповсюджувачі фольклору, що були в цей момент адресантами «таємних послань», іноді займали позицію персонажа, якому співчували, ніби граючи при цьому його роль, або беручи його ім'я собі за псевдонім. Наприклад:

Один москвич в очереди за продовольствием спросил другого:

— Кто виноват во всем этом?

— Хрущев, конечно.

— Запомните, вы за мной, я схожу – дам ему по физиономии, а потом вернусь.

Когда вернулся, сосед спросил его:

— Ну что, дал ему по морде?

— Нет, там очередь еще больше, чем здесь [4].

В цьому випадку ми бачимо чітке протистояння між генсеком та звичайними громадянами, яким певною мірою співчуває розповідач, підсвідомо позиціонуючи себе з «москвичами з черги», або займаючи місце третьої сторони, що дає сторонню оцінку.

Таких персонажів анекдотів, від імені яких створювались та розповсюджувались «таємні послання», можна назвати персонажами-адресантами (див. дод. 2). Першу велику групу (59 %) персонажів-адресантів складають представники різних соціальних груп, сімейні персонажі (чоловік, дружина, теща та ін.), ті, хто в анекдотах називається просто радянським громадянином. Для зображення персонажів цієї групи використовувався мінімум художніх засобів, вони доволі легко замінювались один одним. Іноді використовувались епітети, що підкреслювали незадрісне становище персонажа-адресанта: «обшарпаний», «голодний», «тремтячий» тощо. Розповідаючи анекдоти з цими персонажами, багатьом було легко асоціювати себе з ними через універсальність зображених у фольклорі простих людей з черги, сімейних пар, жителів комуналки та ін. Представники різних соціальних верств складають 69 % серед персонажів першої групи та 40 % серед всіх персонажів-адресантів. Серед соціальних груп перше місце посідають персонажі, що названі представниками інтелігенції (25 %), друге місце посідають робітники (15 %), третє – колгоспники та службовці (по 8 %), далі йдуть в'язні (1 %), пенсіонери (1 %) та ін. Матеріали усної історії дещо підтверджують подібний розподіл адресантів: 43 % респондентів розповсюджували інтелігенти [22: 13; 22: 15; 22: 23; 22: 25; 22: 31] (серед них 23 % також до активних розповсюджувачів долучили робітників, при цьому було присутнє зауваження, що їх політичний гумор був дещо простіший та грубіший, з акцентом на побутових проблематиках [22: 1; 22: 15; 22: 25]), 3 % відповіли, що не можуть компетентно відповісти на це питання, бо здебільшого мали справу із якоюсь одною соціальною групою [22: 10; 22: 19]; 43 % відповіли, що, напевно, політичні анекдоти розповсюджувались в усіх соціальних групах однаково активно [22: 8; 22: 11; 22: 14; 22: 16; 22: 18; 22: 27]. Подібні думки підтверджували й ті респонденти, що переходили із однієї соціальної верстви до іншої [22: 1; 22: 2; 22: 10]. Цікаво, що жоден з респондентів не назвав серед активних розповсюджувачів селян. Навпаки, респонденти робили наголос, що політичний анекдот не був специфічним для сільських територій, причому, це стверджували як і ті, хто був в селі лишень гостем [22: 20], так і ті, хто походив із сільської місцевості [22: 1; 22: 10; 22: 19; 22: 22]. В той самий час 8 % серед персонажів зображених представниками соціальних категорій, – це колгоспники. Можна припустити, що у випадку складання та розповсюдження анекдотів про селян обізнані в цій проблематиці міські жителі займали третю сторону того, хто аналізує ситуацію збоку, й «відправляли» «таємні послання» до «опонентів» від

імені колгоспників. Цікаво, що колекціонери політичного фольклору й просто його поціновувачі, такі як С. Єфремов, Н. Соколова, А. Синявський, відзначали, що політичні анекдоти в СРСР розповідали майже всі [3, 764; 7, с. 125-129; 13, с. 320-321].

Більше 40 % всіх персонажів-адресантів – це етнічні персонажі. 23 % з них – це євреї. За допомогою анекдотів, де адресантами виступають «Рабиновичі» та «Хаймовичі» повсякденно чинили спротив антисемітизму та іншим своїм проблемам самі представники єврейського народу [22: 1; 32] та ті, хто їм, можливо, співчував. Окрім того, за участі колоритних єврейських образів також створювались анекдоти на загальнорадянські проблематики, що були актуальними для багатьох громадян СРСР.

Друге місце (6 %) в цій групі займають росіяни. Подібна популярність обумовлена тим, що в багатьох випадках «росіянин» були синонімом «жителя СРСР», особливо в анекдотах, що будувались як розмова американців, англійців та ін. з росіянами, тобто обігрувалось порівняння між рівнем життя, менталітетом громадян капіталістичних країн та СРСР. Це свідчить про створення образу російського народу в СРСР як «титульного».

Анекдоти з представниками інших народів як форма повсякденного спротиву були популярні, насамперед, серед представників цих народів, тому й не завжди були актуальними як «таємні послання» для інших громадян СРСР. Ці анекдоти могли використовуватися як практика повсякденного спротиву не тільки владі, але і народам-сусідам.

В якості прикладу можна розглянути існування в політичному фольклорі Радянського Союзу такої проблематики, як неприйняття «радянського» українцями. Більша частина політичних анекдотів на українську тематику, як і для багатьох анекдотів на національну тематику, будується на діалозі-протистоянні українців/хохлів і інших національностей (найчастіше росіян/москалів), де народ-сусід сприймається як щось вороже. Внаслідок цього практично у всіх політичних анекдотах на українську тематику вороже, радянське називалося «москальським». Розглянута проблематика обігрувалася в анекдотах починаючи з часів революції аж до розпаду СРСР, коли й отримала найбільший розвиток. Анекдоти, присвячені цій проблематиці, були реакцією розповсюджувачів фольклору на повсякденні проблеми і на значущі для всього СРСР події. Наприклад, імовірно в 1961–1962 рр. виник такий анекдот:

«Діду!» «Що?» «Чулі, москалі у космос полетіли!» «Що, всі!?» «Та ні, Тільки один!» «Те чого ж ти тоді кричиш?» [22: 22].

Цікавий той факт, що цей анекдот був популярний і в наступні роки й особливо актуалізувався наприкінці існування СРСР, а також поширювався серед литовців і поляків. Анекдоти, де серед персонажів – народи соцтабору, також складають значну частину: 6 % серед всіх

фольклорних текстів цієї групи. Велика кількість етнічних персонажів, що зображені невдоволеними своїм становищем, демонструє гостроту національного питання в СРСР [12, с. 42].

Також були присутні персонажі, яких в одному з анекдотів було названо «головною ідеологічною опозицією» радянської влади – це Вірменське радіо та Голос Америки (5 % серед всіх персонажів-адресантів). В радянських політичних анекдотах ці персонажі зображені як незаангажоване джерело знання правди про радянські реалії. Причому анекдоти з Вірменським радіо модно віднести й до тих, де не вказується сторона-адресант. В цих випадках Вірменське радіо як персонаж легко прибирався й просто залишався анекдот у формі питання – відповіді, що ставав дуже популярним [22: 13; 14], адже кожен міг зайняти відсутню сторону адресанта. Наприклад:

– Кожда наступит коммунизм?

– Об этом будет сообщено в закрытом письме ЦК [4].

Якщо у випадку з персонажами-адресантами ми не можемо достовірно сказати, займав розповсюджувач анекдоту сторону персонажа, чи залишався третьою стороною, то у випадку із адресатами «таємних послань» у формі політичних анекдотів їх можна назвати з великою долею ймовірності.

Серед адресатів у анекдотах перше місце посідають генсеки СРСР (37 % серед всіх персонажів-адресатів) – обличчя влади, головні образи радянської влади. Це й зумовило таку популярність генсеків як адресатів «таємних послань», бо якщо виникали нарікання на представників влади, то перш за все вони стосувались тих, хто найбільше із владою асоціювався [22: 4; 10; 28]. Саме тому нижчу (22 %), але також значну, позицію (за кількістю присвячених анекдотів) займають інші представники вищої влади (перші секретарі ЦК Компартії республік, міністри та ін.), та ще нижчу (8 %) – представники влади на місцях (голови колгоспів, голови міськкомів та обкомів, директори заводів та ін.). Далі йдуть представники каральних органів (13 %), руками яких й проводилась репресивна політика проти інакомислячих: спецслужби, міліція та ін. Персонажі цієї групи майже у 70 % випадків зображені як негативні, а у 22 % – комічні.

На початку правління нового генсека представники влади зображуються здебільшого сильними діячами із нейтральним забарвленням образу, то наприкінці правління владні особи ображаються негативно-комічними із невеликою силою дії [16, с. 145]. Це ілюструє зміну ставлення розповсюджувачів політичних анекдотів до представників влади. Герої анекдотів з каральних органів – це персонажі зі стабільно високою силою дії та нейтральним забарвленням.

Серед адресатів також фігурують образи під назвою «соціалізм» та «комунізм». Перший з них став символом неприйнятних реалій, проти

яких також був направлений щоденний спротив радянських громадян. Комунізм в радянських політичних анекдотах здебільшого продовжував бути «світлом в кінці тунелю», проте світлом недосяжним. Анекдоти, присвячені нереальності комунізму, складають більшість серед всіх фольклорних текстів, що відображають недовіру до влади в радянських політичних анекдотах [15, с. 164].

Таким чином, радянські політичні анекдоти могли виконувати роль «таємних послань» розповсюджувачів фольклору в уявному діалозі між радянською владою і громадянами СРСР, що мали повсякденний спротив. За допомогою цих анекдотів радянський громадянин міг на короткий час відчутти себе вищеможновладця, виказати свій спротив та інакомислення, підсвідомо знімаючи з себе відповідальність, спілкуючись за допомогою несерйозних жартів, зняти стрес, знайти своїх однодумців. Можна припустити, що за допомогою антирадянських анекдотів повсякденно чинили спротив, по-перше, їх творці, по-друге, певна частина наступних їх розповсюджувачів. В радянських політичних анекдотах присутні персонажі, від імені яких створювали свої «таємні послання» адресанти та з якими себе позиціонували розповсюджувачі, що підтримували ідею анекдоту. Найчастіше такими персонажами були звичайні громадяни СРСР та етнічні персонажі. Відзначались популярністю анекдоти, коли сторона адресанта не персоніфікувалась (кожен міг зайняти цю відсутню сторону). В якості адресатів в анекдотах найчастіше виступали генсеки, інші представники влади та всі ті, хто був із ними пов'язаний. Соціалізм став символом неприйнятних радянських реалій, а комунізм – недосяжної мети.

Примітки

1. *Архипова А.* Ранние анекдоты о Сталине: материалы к систематизированному собранию (1925–1940) / А. Архипова, М. Мельченко // Вестник РГГУ. – Сер.: Литературоведение. Фольклористика. – 2009. – № 9.
2. *Борев Ю.* XX век в преданиях и анекдотах: в 6 кн. / Ю. Борев. – Харьков, Ростов н/Д, 1996. – Кн. 3, 4.
3. *Ефремов С.* Щоденники, 1923–1929 / С. Ефремов. – К., 1997.
4. *Киевская городская библиотека* / Сост. М. Мошков. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.lib.misto.Kiev.ua/htm>. Доступ – 28.08.2008 г.
5. *Корольова Г.* Фольклор як відображення буденного життя сільських мешканців України у 50–60-х роках ХХ ст. / Г. Корольова. [Електронний ресурс]. Режим доступа:

- http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_25/Gileya25/I12_doc.pdf. Доступ – 02.11.2010 р.
6. *Мартин Р.* Психология юмора: пер. с англ. / Р. Мартин. – СПб, 2009.
 7. *Мельниченко М.* Советские анекдоты из коллекции Н. В. Соколовой (1926 год) / М. Мельниченко // Живая старина. – 2007. – № 4.
 8. *Мельниченко М.* Феномен фронтового анекдота: народное творчество или инструмент агитации / М. Мельниченко // Российская история. – М., 2009. – № 6.
 9. *Неклюдов С.* Происхождение анекдота: «муха-цокотуха» под судом советских вождей / С. Неклюдов // Вестник РГГУ. – Сер.: Литературоведение. Фольклористика. – 2009. – № 9.
 10. *Никулин А.* Власть, подчинение и сопротивление в концепции "моральной экономики" Джеймса Скотта / А. Никулин // Вестник РУДН – Сер. Социология. – 2003. – №1(4).
 11. *Никулин А.* Сатурналии мощи: Искусство господства и сопротивления в концепции Джеймса Скотта / А. Никулин // Отечественные записки. – 2003. – № 1.
 12. *Парфёнов Л.* Намедни. Наша эра. 1971–1980 / Л. Парфёнов. – М., 2009.
 13. *Синявский А.* Основы советской цивилизации / А. Синявский. – М., 2002.
 14. *Фрейд З.* Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд. – Минск, 2006;
 15. *Шишко Е.* Недоверие к власти в советских политических анекдотах в период правления Л. И. Брежнева (1964–1982) / Е. Шишко // Белгородский диалог – 2009. Проблемы российской и всеобщей истории: сб. науч. тр. междунар. науч. конф. студентов, магистров, аспирантов и молодых ученых (г. Белгород 10 апреля 2009 г.) / Отв. ред. С. Н. Прокопенко. – Белгород, 2009.
 16. *Шишко К.* Образ Л. И. Брежнева в радянських політичних анекдотах / К. Шишко // Актуальні проблеми світової та вітчизняної історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2009. – Вип. 12.
 17. *Fine G.* Humor in situ: The role of humor in small group culture / G. Fine. – Oxford.
 18. *Rapp A.* The origin of Wit and Humor / A. Rapp. – New York, 1951.
 19. *Scott J.* The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia / J. Scott. – Yale, 1979.
 20. *Scott J.* Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance / J. Scott. – Yale, 1985.
 21. *Scott J.* Domination and the art of resistance: hidden transcripts / J. Scott – New Haven, 1993.

22. Респонденти:

1. Бердута Михайло Захарович, 1935 р. нар.
2. Буйнов Юрій Володимирович, 1952 р. нар.
3. Волосник Юрій Петрович, 1962 р. нар.
4. Духопельников Володимир Михайлович, 1942 р. нар.
5. Єремєєв Віктор Орестович, 1956 р. нар.
6. Єремєєва Катерина Петрівна, 1965 р. нар.
7. Журавльов Денис Володимирович, 1977 р. нар.
8. Іващенко Вікторія Юр'івна, 1974 р. нар.
9. Йолкін Анатолій Іванович, 1952 р. нар.
10. Калашник Зінаїда Софронівна,
11. Кобзар Олена Іванівна,
12. Заремба Олена Петрівна, 1935 р. нар.
13. Кочарян Сурен Гарнікович, 1977 р. нар.
14. Литовченко Сергій Дмитрович, 1974 р. нар.
15. Майстренко Володислав Сергійович, 1970 р. нар.
16. Мартем'янов Олексій Павлович, 1956 р. нар.
17. Мироненко Іриною Дмитрівною, 1952 р. нар.
18. Мигаль Борис Кирилович, 1927 р. нар.
19. Наумов Сергій Олександрович, 1958 р. нар.
20. Полупан Наталя Петрівна, 1939 р. нар.
21. Посохов Сергій Іванович, 1964 р. нар.
22. Прасол Сергій Олександрович, 1977 р. нар.
23. Пугач Євген Петрович, 1935 р. нар.
24. Ручинська Оксана Анатоліївна, 1969 р. нар.
25. Садовникова Вікторія Федорівна, 1936 р. нар.
26. Сергєєв Іван Павлович, 1950 р. нар.
27. Скирда Валерій Володимирович, 1967 р. нар.
28. Тумаков Олександр Іванович, 1956 р. нар.
29. Чернявський Леонід Сергійович, 1952 р. нар.
30. Чумак Петро Васильович, 1953 р. нар.
31. Чижов Олександр Іванович, 1944 р. нар.
32. Шильман Михайло Євгенович, 1966 р. нар.
33. Шишко Андрій Володимирович, 1966 р. нар.
34. Шишко Любов Борисівна, 1968 р. нар.
35. Щербина Валерій Петрович, 1958 р. нар.

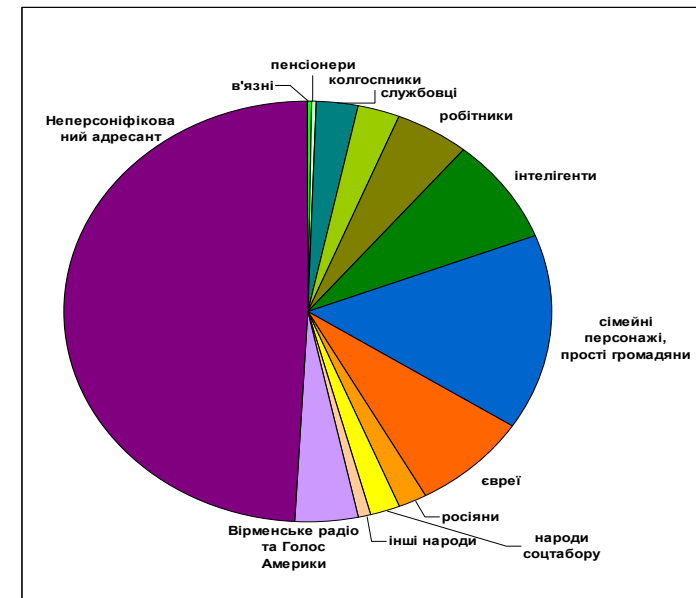
Додатки

Додаток 1.

Додаток 2.

Персонажі-адресанти в радянських політичних анекдотах

Повоєнна Україна в фокусі соціальної історії

(Рец. на кн.: Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940х – сер. 1950х рр.) В 3 ч. Ч.1, 2. – К., 2010. – 351 с.; Ч.3. – К., 2010. – 336 с.)

Волосник Ю. П.

В останнє десятиліття в Україні посилюється науковий інтерес до соціальної історії. Науковці все жвавіше цікавляться не лише суспільно-політичними та економічними процесами або аналізом історичних ситуацій. В центрі уваги дослідників все частіше постає антропологічний чинник (або “суб’єктивний фактор” – термін, що активно вживався в радянській історіографії), простіше кажучи, людина. Причому не історичний діяч, не відомі історичні постаті, а проста “маленька” людина, а також цілі соціальні страти та групи суспільства, їхній менталітет та соціокультурні традиції, звичаї та соціальні практики, мотивація побутової поведінки, зумовлена існуючими культурними нормами тощо.

В українській історіографії, на відміну від зарубіжної, соціальна історія в новій якості все ще переживає процес свого становлення. Тому, без перебільшення можна назвати значною науковою подією вихід друком у 2010 р. колективної монографії “Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940х – сер. 1950х рр.)”. Ядром авторського колективу стали співробітники відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України на чолі із зав. відділу – членом кореспондентом НАН України В. Даниленко).

Об’єктом дослідження виступає доба пізнього сталінізму. Структурно книга складається із трьох органічно взаємопов’язаних частин. Перша частина присвячена вивченню теоретичних, джерелознавчих та історіографічних засад соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. У двох інших частинах аналізуються власне різні сторони і феномени соціального буття повоєнної України.

В першому розділі першої частини монографії О. Удод та О. Коляструк констатують що криза історичної науки та освіти спонукає дослідників до пошуку інших нових теоретико-методологічних підходів. Відтак соціально-політичній історії, що відтворює історичний процес на основі лише офіційних документів історики (спочатку французькі) почали протиставляти людинознавчу історію – історію повсякденності. Так був зроблений важливий крок від вивчення історії держави з її інститутами до вивчення історії

© Волосник Ю. П.

Рецензії

суспільства. Саме таким чином “маленька людина”, була поставлена в центр історії. В той же час очевидно, що й на сучасному етапі “історична наука ще не завершила процес інституалізації нового напрямку (тобто історії повсякденності – Ю. В.) в методології історії, а тому межі предмета дослідження продовжують бути розмитими”... (Там само, с. 23).

Дослідження історії повсякденності викликало потребу розширенні джерельної бази, наслідком чого стало введення до наукового обігу широкого кола джерел, що раніше не були затребуваними – інтерв'ю, записи усних розповідей, фотографії тощо.

Залучення джерел, що належали представникам соціальних низів, дозволило дослідити життя простих людей, побачити історію суспільства із середини, як пишуть зазвичай – «із низу». Водночас відбулося посилення інтересу до мікроісторії – історії окремого міста, міського кварталу, школи, будинку, сім'ї. Нагадаємо, що в радянській історіографії України жанр локальної історії теж існував – були видані часом багатотомні праці з історії міст і сіл України, історії фабрик і заводів, історії ВИШів тощо. Але недоліком його була надмірна ідеологізація, хибність методологічних засад, використання, головним чином, офіціальних джерел та “приглажених мемуарів”, фактичне ігнорування простої людини, проблем її повсякденного життя, – все це, безумовно, знижує цінність цих робіт сьогодні.

Заслугує на увагу обґрунтоване О. Удодом групування праць зарубіжних і вітчизняних істориків з історії повсякденності (с. 29), аналіз робіт американських, російських та українських дослідників повсякденної радянської історії; наголос автора про необхідність використовувати міжпредметні і міждисциплінарні зв'язки (зокрема, здобутки психоісторії) в процесі реконструювання історії повсякдення (с. 37-38).

Проблемам теорії, методології та особливо дослідженню джерел з історії повсякденності у репрезентованій праці приділяє увагу О. Коляструк у §2 та §3. Авторка прискіпливо аналізує ті групи джерел, що становлять особливий інтерес для історика повсякденності – документи особового походження, а також періодику, літературні твори різних жанрів, фольклор, чутки, анекдоти. Неможна не погодитися із думкою дослідниці що, “... по історичних анекдотах можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в документах” (Ч. 1, 2, с. 65). В полі зору О. Коляструк і аналіз таких видів цінних історичних джерел, що візуалізують повсякдення, є, так би мовити, «вікном в історію» - кіно- і фотодокументів, а також плакатів, афіш, листівок, сімейні альбоми, тощо. Ці документи створюють міцний фундамент для вивчення, осмислення та розуміння історичної повсякденності.

Здобутки та прогалини вивчення соціальної історії українською та англомовною історіографією стали об'єктом критичного наукового

інтересу Н. Лаас. Дослідниця обрала проблемний підхід до аналізу історичного спадку. Авторка справедливо зазначає, що багатьом сучасним дослідженням з соціальної проблематики притаманні “низький рівень узагальнень і практична відсутність власних оригінальних концепцій”, тяжіння до фактографічності та описовості, неосмислене запозичення теоретично-концептуального та методологічного компоненту (Там само, с.75). Слушним є й інше авторське спостереження: “Українськими науковцями не написано жодної концептуальної праці, яка б поміщувала соціальну проблематику України в контекст усього СРСР” (Там само, с. 76). Не обійшла своєю увагою вона і той факт, що багато фундаментальних проблем та аспектів соціальної і культурної історії залишаються поза увагою дослідників пізнього сталінізму, історія пам'яті, гендерна історія, історична екологія, соціальна конфліктологія, історія сексуальності, історія ментальностей тощо. Водночас, Н. Лаас виділяє основні напрямки вивчення соціальної історії повоєнної України в українській історіографії. В центрі уваги дослідників наступні проблеми: голод 1946–1947 рр. історія повсякденності, соціальні групи, міграційні процеси (як добровільні міграційні потоки так і примусові у вигляді депортацій). Також виділені дослідження соціальних процесів на рівні окремих регіонів, з соціорелігійної історії та девіацій у радянському суспільстві. Втім, останній напрямок лише починає набувати популярності серед дослідників.

Особливе зацікавлення викликає аналіз Н. Лаас доробку соціальної та культурної історії в англомовній історіографії. Авторці вдалося здійснити стислий але безумовно змістовний аналіз дискурсу соціальної і культурної історії англомовної історіографії пізнього сталінізму.

Друга частина колективної монографії присвячена соціальному життю різних груп населення України у перше повоєнне десятиріччя. Об'єктом уважного аналізу В. Крупина є тогочасна партійно-державна номенклатура Української СРСР. Автор здійснив спробу показати новий клас радянського суспільства – номенклатуру із зовні, але й із середини, через “повсякденне життя керівників партійних та державних органів” (Там само, с. 141).

Автору вдалося скласти об'єктивний колективний портрет радянського номенклатури в Україні, Він проаналізував освітньо-культурний рівень, соціально-професійний та віковий склад, трансформація взаємовідносин в середовищі партійно-державної “еліти”, моральні та ділові якості її представників, механізми сходження по партійній (державній) драбині, мотиваційні імперативи її побутової поведінки. Цінною є характеристика сприйняття влади простими громадянами УРСР. Водночас було б не зайвим показати

той образ влади, що сформувався у громадян України в післявоєнний період, вплив радянської міфології на його сприйняття соціумом.

Науково-педагогічна інтелігенція як певний соціально-професійний прошарок українського суспільства став об'єктом дослідження О. Прохоренко. Авторка зуміла розкрити процеси трансформації в середовищі цієї групи інтелігенції, зміни її кількісних і якісних параметрів, всебічно дослідити рівень та якість життя професорсько-викладацького складу. Вона простежила вплив різних чинників морально-психологічних настанов, мотивацію поведінки та морально-психологічний стан представників науково-педагогічної інтелігенції УРСР. Повоєнна ситуація в якій опинилась інтелігенція, призводила до суперечливих і негативних процесів в її середовищі, зниження рівня моральності, формуванню комплексу неповноцінності, постійного відчуття страху, що просяк не тільки її професійну, але й всю життєдіяльність.

Н. Хоменко дослідила побутове життя та повсякдення студентства. Авторка глибоко проникла в психологію студентської молоді, аналізує їхні настрої. Цінним є вивчення особливостей психології різних груп студентства, особливо опозиційних настроїв студентів-вихідців із західноукраїнського регіону, виокремлення в середовищі студентів різних категорій. Проаналізувала вплив чинників, що сприяли формуванню у студентів критичного сприйняття оточуючого світу.

Вивченню нових соціальних груп, що з'явилися в Україні після закінчення війни – репатріантів, військовополонених, інвалідів війни, остарбайтерів, демобілізованих – присвятили свої дослідження Т. Пастушенко, а родинам “ворогів народу” – Т. Вронська. Це одна з перших спроб дослідити проблеми соціальної адаптації колишніх репатріантів та їх фактичної дискримінації, особисті драми колишніх “переміщених осіб”, а особливо родин “ворогів народу”, що стали жертвами політичного терору. Досвід вивчення цих категорій населення є вельми цінним для вітчизняної історіографії.

Слід відмітити досить вдालу спробу дослідити соціальну політику держави очима двох “основних класів” радянського суспільства – робітників і селян, яка була здійснена О. Янковською. Застосовуючи методи соціальної історії, авторка спромоглася створити сучасний нарис та об'єктивної картини дійсного ставлення робітників і селян до соціальної політики радянської влади.

Третя остання частина монографії присвячена вивченню динаміки соціальних процесів, що відбувалися в повоєнній Україні. Автор першого нарис (І. О. Рабенчук) зосередив свою увагу на тих змінах, що відбувалися у соціальній свідомості і поведінці різних груп населення. Зокрема, проаналізовано зміни у свідомості різних груп населення (молоді, городян, селян) та дію різних чинників, що впливали на їхню динаміку – голод 1946–1947 рр., побутові труднощі,

що супроводжували відбудовчі процеси, повернення до тоталітарної моделі розвитку суспільства зразка 1930-х рр., протиріччя між очікуваним покращенням життя і сумними післявоєнними реаліями буття тощо. Звідси негативні зрушення в поведінці різних категорій і вікових груп соціуму, посилення кримінальних та аморальних проявів, укорінення асоціальних мотивів у поведінці навіть у тих груп населення, що раніше не були їх носіями, зазначено, що не минули ці явища і представників правоохоронної системи УРСР. Автор фіксує увагу читача на зростанні критичних настроїв у повоєнному українському суспільстві та зменшенні рівня страху у різних груп соціуму перед карально-репресивною системою.

Зміна в соціорелігійному житті України в добу пізнього сталінізму та помітному зростанню релігійності в суспільстві (як результату зрушень, що відбулися у відносинах між радянською державою і церквою в роки війни) приділив увагу П. Бондарчук. Цінним є висновок дослідника, що попри всі зусилля атеїстичної влади у свідомості багатьох осіб “поєднувалися дві протилежні ідеології – релігійна й комуністична (атеїстична)” [Ч. 3, с. 140]. Дослідник звертає увагу на посилення зовнішньої релігійності, особливо серед такої категорії громадян, як молодь, при тому, що чимало з установлених церквою норм релігійного життя і відповідної поведінки на практиці слабо, а той зовсім не виконувалися віруючими в умовах радянського повсякдення. Проблема девіантної поведінки у пост воєнному українському соціумі присвятив свій нарис В. Швидкий. Автор не лише досліджує причини прояву девіацій, але й аналізує їх типи та функції. Особливу увагу привертає аналіз девіантної поведінки серед різних соціальних груп, зокрема таких як партійні функціонери, представники силових структур тощо. Інтерес викликає включення автором в якості предмета дослідження представників андеграунду (упосліджених), які практично ще не вивчалися в українській історіографії. Соціокультурний підхід дозволив автору системно дослідити феномен девіації та групи девіантів, їх поведінку в повсякденному житті повоєнної України.

В цілому слід відзначити високий науково-теоретичний рівень дослідження соціального аспекту післявоєнної України, засвідчує факт виходу соціальної історії в Україні на якісно новий рівень.

Что знаем мы о Византии?

Ее таинственных веках?
Она на трех материках
Воздвигла храмы золотые...
(Александр Космин. Византия [9, с. 75])

(Рец. на кн.: Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания, культуры: Учебное пособие. – Харьков: Майдан, 2011. – 952 с.)*

Домановский А. Н.

Отсылка в названии и эпиграфе рецензии к художественному стихотворному произведению продиктована, прежде всего, как самой рецензируемой книгой, так и неизменной любовью ее автора к поэтическому слову. Далеко не случайно даже изданная, как нередко говорят между собой коллеги-историки, «под докторскую диссертацию» монография С. Б. Сорочана «Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена» [23; 24], предварялась яркой цитатой из произведения Аракела Багешского «Плач о столице Стимболе»: «...Как виноградник роскошный / Ты цвела, Византия...». А ее текст, у многих исследователей обычно сухой, в чем-то скучноватый и чуть ли не дословно повторяющий диссертацию, был автором в значительной степени изменен, максимально отдален от сугубо научного и приближен к научно-популярному, и, если можно так сказать, поэтизирован.

И уж если даже в сугубо научной монографии исследователь смог избежать чрезмерной наукообразности (за которой, кстати говоря, нередко пытаются скрыть поверхностное знание предмета изложения), то в еще большей степени это удалось ему в рассчитанном на широкий круг читателей пособии, одним из специальных задач которого было «насколько возможно уйти от сухого, мертвящего академизма изложения в сторону живого, образного, эмоционального языка, одинаково понятного и школьнику, и студенту» (с. 17). Об этом свидетельствуют уже любовно подобранные поэтические цитаты, с первых страниц вводящие читателя в атмосферу книги. Они образно определяют как само содержание книги: «Красны чары византийския...» («Чары Византии (рондель, со старославянского варианта)») (с. 5), как исследовательское кредо, так и мировоззренческую установку, в чем-то даже, возможно, если угодно – жизненную позицию автора: «Страшно подумать – иду

* Ссылки на рецензируемое издание даются в тексте рецензии в круглых скобках.

защищать Византию / Сладко мне верить, что поиск мой ею храним» (Н. В. Жилина) (с. 7).

Впрочем, поэтическая цитата в начале рецензии не случайна и по другой, не менее, если не более важной причине. Яркое уже в своих первых строках стихотворение Александра Космина имеет не менее патетическое продолжение:

«Сошлись в ней Запад и Восток,
И Север с Югом встали рядом –
Неодолима преграда,
Людской прервавшая поток.

Который бесконечно тек,
И был Восток – его исток...
Преграда рухнула когда-то,

О ней забыло большинство,
Но древних храмов волшебство
В своих руинах даже свято!» [9, с. 75].

Как видим, Византия осталась для автора окутанным ореолом святости эпицентром мировой истории, местом таинственного волшебства древних храмов, неодолимой преградой и, вместе с тем, местом встречи Востока и Запада, Севера и Юга. Она давно исчезла и оказалась прочно забытой для большинства. Этим, видимо, знания о Византии ограничиваются, и ответ на вынесенный в первую строку стихотворения вопрос «Что знаем мы о Византии?» оказывается и для поэта, и для читателя весьма зыбким и туманным. Такое образное восприятие Византии, овеянной романтическим ореолом могущества, незабываемым авторитетом святости и, вместе с тем, чарующей дымкой таинственности весьма распространено. Известный российский византист А. М. Лидов вспоминает, что однажды во Франции студентка, узнав, что он занимается византийским искусством, воскликнула: «Ой, как интересно! Ведь правда, Византия – сказочная страна, которой никогда не существовало!» [14]. Иногда прикровенная дымка византийской тайны приобретает еще и звук, как в широко известной талантливой музыкальной композиции петербургского ансамбля Вермишель «Византия», и даже запах, ведь не зря все там же, во Франции, и также из уст студентки профессор-византист Фотеини Колову, специалист по византийской риторике и историографии, услышала недоуменный вопрос: «Византия, ведь это духи?» [27].

На такой устоявшийся в массовом сознании образ Византии оказывают влияние еще два важных фактора. С одной стороны, это уходящее корнями еще в эпоху европейского Просвещения, в труды Вольтера и Эдуарда Гиббона, восприятие империи как пребывающего в непрерывном упадке и загнивании царстве интриг, заговоров, тайн,

лизоблюдства, бессмысленных оторванных от жизни богословских измышлений и придворных церемоний. В этом смысле термины «византийский», «византийщина» и производные от них нередко употребляются разного рода общественно-политическими деятелями, писателями, публичными интеллектуалами как синонимы интриганства, непубличной политики и тайных договоренностей, взяточничества, путаности и противоречивости невыполнимого и, соответственно, невыполняемого законодательства и тому подобных вещей.

С другой стороны, существует, характерное особенно для восточнославянского мира характерно восприятие Византии как Духовной Прародины, истоку Православия, величайшей духовной святыни Европы, да и, пожалуй, всего человечества. При таком взгляде все «византийское» становится сугубо позитивным, высокодуховным, в значительной степени – образцом для подражания и наследования. Весьма показательным и во многом знаковым для популяризации и распространения этого взгляда в России, да и в Украине, стал широко известный и весьма дискуссионный фильм о Тихона (в миру Шевкунова) «Гибель империи. Византийский урок» (2008 г.). (Кстати говоря, в книге С. Б. Сорочана он ошибочно назван «Падение Византии: уроки гибели», что, впрочем, весьма точно передает суть фильма, хотя и делает название гораздо менее полифоничным (с. 14). Характерно, что после выхода фильма в России, по моим наблюдениям, упоминания Византии и «византийского» в первом, сугубо негативном и уничижительном контексте в устах публичных деятелей и политиков стало гораздо более редким явлением, чем было до этого.

Таким образом, при выборе любой из двух названных точек зрения, крайне, кстати говоря, однобоких и поверхностных, Византия предстает скорее символом, некоей умозрительной конструкцией, но никак не живым, некогда полнокровным общественным и государственным организмом, имевшим свои достоинства и недостатки, победы и поражения, достижения и просчеты. Империя становится либо некоей идеальной моделью, выставляемой либо в качестве образца для подражания, либо жупелом для поношения и идолищем поганым для побивания камнями. Вполне уместно прозвучит в этом контексте продолжение цитаты из «Плача о Столице Стимболе» Аракела Багешского, опущенное С. Б. Сорочаном в уже упоминавшемся эпиграфе к монографии «Византия IV–IX веков: этюды рынка»: «...Как виноградинок роскошный / Ты цвела, Византия, / Сегодня плод твой стал негодным, / Колочкой стал, Византия...».

И в том, и в другом случае за описанными схемами восприятия теряются живые люди, которые творили историю Византийской империи, рождались, жили, старились и умирали в рамках византийского общества, самой своей жизнью создавая, сберегая, изменяя и передавая его ценности в будущее грядущим поколениям. Не удивительно поэтому,

что, как отмечает С. Б. Сорочан, «для большинства студентов, поступающих на исторические факультеты, не говоря об остальных, Византия является чем-то наподобие «черной дыры», прозрачной и малоизвестной, о которой они имеют первоначальные, поверхностные знания, как верно заметил один из белорусских преподавателей византиноведения, А. Ю. Бодак, «едва ли большие, чем об истории, скажем, Парагвая или Лаоса»» (с. 15). Да и то, добавим, эти знания сводятся, в лучшем случае, либо к истории византийской ортодоксальной церкви, богословской проблематике, либо к истории политической и военной, преимущественно к событиям эпохи правления Юстиниана I (527–565) или смутно представляемым контактам между Византией и Киевской Русью в X в., прежде всего в связи с крещением князя Владимира и последующей христианизацией Руси и, в несколько меньшей мере, с походами руси на Константинополь и византийско-русской торговлей в мирных договорах X в.

Из своего собственного опыта могу отметить, что половина студентов при изучении общего курса истории Украины на неисторических факультетах с трудом соотносят летописный Царьград, всплывающий, как бы из ниоткуда в истории Киевской Руси IX–XI вв., с ромейским Константинополем, о котором они что-то слышали еще в 7 классе общеобразовательной школы на уроках всемирной истории, а оба эти названия вместе – с современным турецким Стамбулом, где многие бывали проездом или на экскурсиях во время отдыха в Турции. И уж подавно они не знают о древнегреческой мегарской колонии Визинтии, городке, в честь которого и получила свое название средневековая Ромейская империя, больше известная широкому кругу образованных людей под прочно устоявшимся еще со времен Возрождения и Просвещения условным названием Византия или Византийская империя.

Собственно говоря, рецензируемая книга С. Б. Сорочана и была написана именно для того, чтобы восполнить лакуну самостоятельно сформированного знания о Византии, которая зияет в сознании современного, нередко во многих других отношениях весьма неплохо образованного, читателя. Этим определена главная цель издания, адресованного, прежде всего, «студентам гуманитарных факультетов вузов, слушателям Духовных семинарий и академий, учащимся старших классов средних школ, гимназий, лицеев, углубленно или факультативно изучающих всемирную историю, а также всем, начинающим «самостоятельное» путешествие в увлекательном, насыщенном живыми событиями, подчас причудливым, драматичном, даже трагичном мире византийской истории, который, конечно, был окрашен не только в темные краски» (с. 15-16).

Для этого автором была избрана беспроектная стратегия – показать Византию в ее «человеческом измерении», через призму повседневной жизни византийца, его страхов и печалей, радостей и

надежд, бытовых нужд, потребностей и возможностей их удовлетворения, начав с вопроса личной гигиены и заканчивая проблемами сложного устройства и функционирования византийского общества и государства, осознания ромеями своего места в цивилизованной ойкумене и мировой истории перед лицом вечности и Бога. Это позволяет сделать бесконечно далекий от современности мир Византии доступным, понятным человеку современному, ведь ему несложно будет понять, что, подобно ему нынешнему, византийцев заботили, с одной стороны, все те же вполне земные проблемы еды, жилья, здоровья, отношений с друзьями и родственниками, соседями и коллегами по работе, воспитания и образования детей для подготовки их к самостоятельной жизни и многое другое, а с другой – мысли о смысле жизни и бытия, соотношении земного и Божественного, краткого отрезка личной жизни с извечным течением вселенской истории.

Как верно об этом пишет сам С. Б. Сорочан, «во все времена и в любой стране люди трудились и отдыхали, страдали и радовались, любили и ненавидели, растили детей, постигали науку житейской мудрости, учились, верили в лучшее, мечтали о счастье для себя и своих потомков. В предлагаемом учебном пособии мы попытаемся проникнуть в подобный мир повседневного бытия, сознания и мышления византийцев, взглянуть на Византию их глазами, понять основные проблемы, идеи, взгляды, представления, господствовавшие в обществе столь оригинальной цивилизации, которая создала новую христианскую культуру и новый образ жизни» (с. 17).

Немного можно назвать в мировом византиноведении работ, в которых ставились, и, главное, успешно решались подобные задачи. Еще меньше их доступны русскоязычному читателю в России и Украине, и, пожалуй, пальцев двух рук будет достаточно, чтобы назвать самые известные и, вместе с тем, самые важные из них, давно ставшие, к тому же, настоящей библиографической редкостью, несмотря даже на то, что некоторые из них не единожды переиздавались в самое недавнее время. Это как оригинальные, так и переводные работы «Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии» А. П. Рудакова [21; 22], «Очерки византийской культуры» П. В. Безобразова [1], «Византийская культура (X–XII вв.)» А. П. Каждана [6; 7], «Как жили византийцы» Г. Г. Литаврина [15; 16], «Византия: быт и нравы» М. А. Поляковской и А. А. Чекаловой [18], «Византия. Быт. Религия. Культура» Т. Т. Райс [20], «Золото Византии» М. Каплана [8], «Византийская цивилизация» А. Гийу [3], «Византийцы. Наследники Рима» Т. Д. Райса [19], «Византия» С. А. Иванова [4] и, наконец, трехтомник «Культура Византии», подготовленный коллективом ведущих советских византистов в 1980-е гг. [10; 11; 12]. Книга С. Б. Сорочана является, с одной стороны, достойным продолжением этого списка, однако с другой имеет и совершенно новаторский, самостоятельный характер, прежде всего,

благодаря оригинальной авторской концепции всего издания, расстановке акцентов в отборе материала и его изложении.

Прежде всего следует отметить понимаемую самим автором сложность целостной характеристики более чем тысячелетней византийской истории, неизбежно чреватая представлением некоего весьма приблизительного умозрительного усредненного образа, имеющего весьма слабую связь с реальностью каждого сложного и противоречивого периода, которых немало переживала Империя. Приблизительно с теми же проблемами столкнулись и отмечали их, к примеру, в уже упомянутых ранее книгах, А. П. Каждан и Г. Г. Литаврин. Останавливается на этом и С. Б. Сорочан: «...разумное сочетание проблемного изложения с хронологическим, событийным, что является наиболее трудным для достижения. ...предпринята попытка создать некий усредненный образ этой великой Империи, сквозь который проглянуло бы ее сердцевинное содержание, оставшееся максимально неизменным. Если это удалось, задачу можно считать выполненной» (с. 18).

Запланированное, несомненно, автору удалось, несмотря на то, что перед ним стояла гораздо более сложная задача, чем перед А. П. Кажданом и Г. Г. Литавриным, ограничившим свое изложение преимущественно центральным периодом византийской истории – IX–XII вв., тогда как С. Б. Сорочан пишет о всей истории Империи ромеев, начиная с IV в. и основания Константинополя и заканчивая в XV в. его падением и значением византийского наследия для современного мира. Успешно преодолел он и другие вполне очевидные «ловушки» – невозможность создать некий «усредненный» образ абстрактного византийца безотносительно уровня его материального благосостояния, социального статуса, места проживания, профессиональной деятельности, этнической принадлежности и т. п.

Содержание книги определено основными параметрами, парадигмами, определявшими повседневную жизнь, быт и сознания византийцев. Это государство и церковь, семья и ближайшее социальное окружение, образование и карьера и многое другое. Отход от традиционной социально-политической и социально-экономической истории потребовал от автора создания текста, крайне насыщенного деталями и яркими наблюдениями, пронизанного духом эпохи и завернутого в плотную ткань оригинальных выводов, как самостоятельных, так и почерпнутых из богатого, более чем полуторавекового наследия научной византистики.

На последнем, пожалуй, стоит специально заострить внимание, поскольку в книге С. Б. Сорочана учтены не только обобщающие работы по истории Византии, издававшиеся, начиная со второй половины XIX в. и до наших дней, но и самые свежие специальные работы по отдельным темам, которых автор касается в ходе изложения. Характерным для учебного пособия является при этом учет и озвучивание разных научных

взглядов на какую-либо проблему, приведение как классических устоявшихся, так и новейших мнений исследователей. Это выгодно отличает книгу от большинства других учебников и пособий, нередко излишне догматичных и не допускающих многоплановости мнений и взглядов. К примеру, изданное в 1984 г. популярное учебное пособие Г. Л. Курбатова «История Византии (от античности к феодализму)» [13], основывалось, по справедливому замечанию С. Б. Сорочана, «на научных взглядах самого автора и не позволяло учащимся познакомиться с существующей полемикой» (с. 14). Демонстрация же разноплановости научных взглядов и концепций по ключевым вопросам византийской истории крайне важна для подготовки специалиста, да и просто интересна рядовому читателю, поскольку вводит его в мир живой науки и самостоятельного научного поиска, демонстрирует дискуссионность многих нерешенных до сегодняшнего дня научных проблем и, соответственно, позволяет сразу же поколебать нередко бытующее среди неспециалистов крайне ошибочное мнение о том, что в древней истории все уже исследовано и написано, и никаких открытий, по крайней мере кардинально новых, от нее ждать не приходится.

Впрочем текст книги С. Б. Сорочана основывается далеко не только на достижениях историографии. Автором был широко использован громадный массив глубоко проработанных письменных источников по истории Византии, что позволило ему привнести в изложение немало ярких и, вместе с тем, немаловажных фактов, которые если и не впервые упоминаются в историографии, то уж точно нечасто попадают на страницы не только обобщающих книг, но и специальной византиноведческой литературы.

Тщательно подобранными отрывками из этих источников в переводах на русский язык заканчивается каждый раздел учебного пособия. Важно при этом, важно подчеркнуть, что они выполняют не только иллюстративную роль (хотя и она важна), но и показывают, на чем основывал автор выводы, изложенные ранее в соответствующем разделе, а также позволяют читателю составить собственное мнение по поднятым вопросам, возможно даже – попытаться вступить в полемику, оспорить какие-либо выводы и идеи автора. Значимость этих мини-хрестоматий подчеркивает и сам С. Б. Сорочан, указывая, что их наличие «...позволяет не только оживить, а иногда – уточнить, дополнить рассказ, но и дает возможность ощутить колорит эпохи, услышать заветный «шорох времени», усилить чувство достоверности изучаемых фактов, наконец, что особенно важно, привить первые навыки критического анализа» (с. 19).

«Шорох времени» является выражением прежде всего образного восприятия византийской эпохи через звук и, отчасти, через тактильные ощущения переверачиваемых книжных страниц, этот звук издающих. Однако книга С. Б. Сорочана позволяет воспринять эпоху также и через

визуальный образ, и через осязание, и через обоняние, и даже на вкус. Причем это далеко не только образное выражение, ведь § 4 «Пища» раздела 5 «Ритмы жизни. Будни и праздники византийцев» (с. 285-292) позволяет буквально приготовить византийские блюда и попробовать их. Подобным образом в недавней книге А. Далби «Вкусы Византии. Кухня легендарной империи» [25] приведены вполне доступные для воспроизведения на современной кухне рецепты блюд, употреблявшихся в пищу византийцами.

Еще более насыщен и оригинален поэтически названный автором цитатой из стихотворения Александра Блока § 2 «Забытый гул погибших городов...» (с. 249-271). И это далеко не удивительно, ведь именно эта тема является одной из ведущих в научном творчестве С. Б. Сорочана, и именно мир византийского горожанина в его повседневно-бытовом измерении стал во многом темой его докторской диссертации. Как писал он сам в кратком предисловии ко второму изданию своей монографии: «Собранные по крупицам материалы вводят читателя в мир повседневной и поэтому малоизвестной стороны жизни Римской империи с момента ее возникновения до времени расцвета в IX-X вв. и впервые позволяют воссоздать мир византийского лавочника, торговца, ремесленника, а именно: пространственную, историко-экологическую и организационную структуру торгово-ремесленных объектов. Она зримо предстает в виде городских торговых площадей – рынков, кварталов, рядов, прочих «торговых точек», лавок-мастерских, торгово-складских, гостиничных сооружений, ярмарок-панигиров...» [24, с. 3]. Предложенный еще И. П. Медведевым [17; 28] и весьма успешно реализованный на практике С. Б. Сорочаном в докторской диссертации метод исторической экологии нашел свое яркое зримое применение прежде всего именно в этом, но также и в ряде других параграфов учебного пособия.

Отдельного упоминания заслуживает в высшей степени подробное, доходящее до мельчайших деталей знание автором бытовых, вещественных реалий эпохи. Если можно так сказать, «овеществление» (українською «уречевлення») повседневного, бытового мира византийца достигает в книге максимально возможного высочайшего уровня, найти даже приблизительное соответствие которому в известной нам русскоязычной литературе крайне сложно. Оно базируется, главным образом, на глубочайшем проникновении в структуры и реалии бытовой повседневности через источники, из которых прежде всего следует упомянуть богатую деталями, позволяющую представить широкое полотно повседневного «фона эпохи» византийскую агнографию. С. Б. Сорочан может по праву считаться одним из лучших современных отечественных ее знатоков, и далеко не случайным в книге оказывается специально выделенный «Хронологизированный перечень агнографических источников (персоналии)» (с. 354-361).

Не меньшее значение имеет и тот факт, что автор книги – профессиональный археолог, прошедший десятки полевых сезонов и прошедший путь от рядового землекопа до начальника археологической экспедиции во время раскопок Херсонеса Таврического. Ни одно кабинетное ознакомление с результатами археологических исследований по отчетам, публикациям, фотографиям, рисункам и чертежам не способно заменить ту въедливую, в буквальном смысле слова дотошную работу археолога с «живой», собственноручной извлеченной из погребенного под землей времени вещью. Образно говоря, и при написании рецензируемой книги С. Б. Сорочан, в определенном смысле слова, проводил все те же археологические раскопки, в которых кирку заменил пыгливый ум, а тонны земли – сотни и тысячи буквально перелопаченных в поисках заветных круп и деталей эпохи научных публикаций.

О последних стоит сказать особо. Впечатляющее знание византийской материальной культуры и повседневной жизни основывается на широком знакомстве и активном применении последних достижений мировой византистики, в которой эта тематика стала одной из ведущих с начала 1980-х гг., то есть практически со времени начала активного обращения С. Б. Сорочана к византийскому материалу. Вне всякого сомнения, ему известно, пусть из нередко из аннотаций, рецензий и вторых рук (что обусловлено сложностью доступа к зарубежной научной литературе в наших умеренных в интеллектуальном плане широтах) подавляющее большинство публикаций, представленных в анонсированной М. Грюнбартом в одном из последних номеров одного из ведущих мировых византиноведческих журналов «Byzantinoslavica» «Библиография по византийской материальной культуре и повседневной жизни» (<http://www.univie.ac.at/byzantine>) [26]. А это, ни много ни мало, на данный момент – более 400 тысяч наименований, число которых ежегодно прирастает пятьюстами – тысячью новых позиций.

Кстати говоря, упоминание в тексте рецензии ссылки на размещенную в сети Интернет византиноведческую библиографию позволяет обратить внимание на еще одно приложение рецензируемой книги, а именно – «Каталог интернет-ресурсов по позднеантичной, средневековой и византийской истории» (с. 934-942), который содержит ссылки на основные сайты по истории Византии, крайне необходимые как опытному, так и, в особенности, начинающему исследователю.

Степень проникновения С. Б. Сорочана в «мир вещей» византийца ярко позволяет оценить еще одно приложение – весьма объемный, занимающий более 400 страниц «Словарь имен, названий и терминов» (с. 362-796), позволяющий читателю, не обремененному столь детальным знанием эпохи легко выяснить значение того или иного упоминаемого в основном тексте термина или понятия. Понять степень детализации этого приложения позволяет сравнение с изданным

практически одновременно с рецензируемой книгой «Византийским словарем», подготовленным коллективом авторов. Приведем лишь один абсолютно случайный пример, выбранный наугад, а именно приведенное в обоих словарях определение термина «кампан».

Статья Византийского словаря предельно кратка: «Кампан – безмен» [2, Т. 1, с. 442]. И неосведомленный читатель остается в недоумении, ведь ему вполне может быть неизвестен и термин «безмен». У С. Б. Сорочана же приведено гораздо более пространное определение, позволяющее понять предназначение этого приспособления, принцип его действия и представить визуально его внешний вид и работу: «Кампан – неравноплечные весы – безмен в виде бронзового штыря с делениями, на одном конце которого подвешивалась гиря – противовес, а на другом – три крюка на цепочках. Именно к ним прикреплялась взвешиваемая тяжесть. Противовес перемещали вдоль штыря-плеча с нанесенными на нем делениями пока не наступало состояние равновесия. К., в отличие от зигий, предназначался для взвешивания больших грузов – продуктов питания, бакалейных товаров, тканей, бус, свечей и пр. Противовесы (к настоящему времени известны только изготовленные в ранневизантийский период) имели различный формы – фигур людей, богов, животных, простые геометрические форм (к примеру, сфера или полусфера с оболочкой из меди и свинцовым наполнением). См.: пантапол, салдамарий, метрология» (с. 507). Как видим, разница в информационной насыщенности очевидная и впечатляющая. Более того, некоторые выделенные жирным курсивом термины в тексте харьковского византиниста являются отсылками к другим статьям словаря, создающими своеобразный насыщенный гипертекст. Примеры сравнений в пользу труда С. Б. Сорочана можно множить практически до полного исчерпания содержания обоих изданий, и лишь ограниченный объем и так уже достаточно разросшейся рецензии удерживает от приведения еще ряда столь же ярких и столь же случайно и наугад выбранных терминов и понятий.

Единственным крупным недостатком всего издания С. Б. Сорочана в плане создания представления о материальной культуре является полное отсутствие в книге иллюстраций, нехватка которых особенно болезненно чувствуется в разделах о жилье и одежде, образах деревни и города, строительстве, церковной службе и утвари, медицине, развлечениях и праздниках и т.п., тем более, что материалы для таких иллюстраций есть и они хорошо известны автору. Вполне понятно, что они, особенно в цветном варианте существенно удорожали бы книгу, и так напечатанную за счет спонсорских средств, и остается лишь пожелать скорейшего переиздания этого фундаментального труда. Оно тем более необходимо, что книга имеет еще два существенных недостатка – мизерный, в несколько недель полностью разошедшийся тираж в 100 экземпляров (не помогла даже специальная произведенная по дополнительным заявкам допечатка еще 50 книг), а также поистине

громадное количество опечаток. Оба эти недостатка необходимо будет устранить в переиздании, которое становится тем более вероятным, что книга С. Б. Сорочана была отмечена в этом году престижной премией памяти митрополита Московского и Коломенского Макария (Булгакова) Московского Патриархата Российской Православной Церкви по номинации «Учебник или учебное пособие».

Завершая рецензию, следует отметить, что учебное пособие содержит крайне ценную и весьма объемную библиографию (2840 наименований) (с. 797-933), в которой учтены практически все известные на данный момент переводы на русский и украинский языки источников по истории Византии, основная и вспомогательная литература, прекрасный подбор справочников и почти исчерпывающий перечень отечественных библиографических указателей. Отдельно отметим включенные в список художественные произведения, позволяющие разнообразить чтение и проследить восприятие Византии в современной мировой литературе.

Наконец, отметим, что, базируясь изначально на археологии вещественной книга в итоге оказывается не менее, если не более значимой для понимания ментальной археологии византийской цивилизации. Тонкие материи сознания оказываются столь же доступными для детального всестороннего изучения под пристальным взглядом ученого, как и железный кровельный гвоздь, использовавшийся византийскими строителями, под спектральным анализом, проводимым с целью выяснения их элементного и молекулярного состава.

Как видим, книга, названная С. Б. Сорочаном «Византия. Парадигмы быта, сознания, культуры» вполне могла бы иметь и менее научное, но ничуть не менее яркое название: «Византия: вкус эпохи. Археологическое исследование быта и ментальности». Прочитав ее, спросите себя:

Так что же знаем мы о Византии?

Примечания

1. *Безобразов П. В.* Очерки византийской культуры / П. В. Безобразов. – Пг., 1919.
2. *Византийский словарь*: в 2 т. / [сост., общ. ред. К. А. Филатова]. – СПб., 2011. – Т. 1-2.
3. *Гийу А.* Византийская цивилизация / А. Гийу. – Екатеринбург, 2005.
4. *Иванов С. А.* Византия / С. А. Иванов. – М., 2001.
5. *Каждан А. П.* Быт и культура в Византии / А. П. Каждан // Преподавания истории в школе. – 1955. – № 1.
6. *Каждан А. П.* Византийская культура (X–XII вв.) / А. П. Каждан. – М., 1968.
7. *Каждан А. П.* Византийская культура (X–XII вв.) / А. П. Каждан. – СПб., 2006.
8. *Каплан М.* Золото Византии / М. Каплан. – М., 2002.

9. *Космин А.* Византия / А. Космин // На вулиці Петровського: Поезії / Редактор і упорядник В. І. Ковальов. – Харків, 2010.
10. *Культура Византии IV – первая половина VII в.* / Отв. ред. З. В. Удальцова. – М., 1984.
11. *Культура Византии XIII – первая половина XV в.* / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М., 1991.
12. *Культура Византии вторая половина VII–XII в.* / Отв. ред. З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин. – М., 1989.
13. *Курбатов Г. Л.* История Византии (От античности к феодализму) / Г. Л. Курбатова. – М., 1984.
14. *Лидов А. М.* Что нам Византия? / А. М. Лидов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.taday.ru/text/1162855.html>. Доступ – 20.10.2011 г.
15. *Литаврин Г. Г.* Как жили византийцы / Г. Г. Литаврин. – М., 1974.
16. *Литаврин Г. Г.* Как жили византийцы / Г. Г. Литаврин. – СПб., 1997.
17. *Медведев И. П.* Историческая экология и византийский город: к постановке проблемы / И. П. Медведев // Античный и средневековый город. VII научный Сюзюмовские чтения. – Екатеринбург, 1994.
18. *Поляковская М. А., Чекалова А. А.* Византия: быт и нравы / М. А. Поляковская, А. А. Чекалова. – Свердловск, 1989.
19. *Райс Д. Т.* Византийцы. Наследники Рима / Д. Т. Райс. – М., 2003.
20. *Райс Т. Т.* Византия. Быт, религия, культура / Т. Т. Райс. – М., 2006.
21. *Рудаков А. П.* Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии / А. П. Рудаков. – СПб., 1997.
22. *Рудаков А. П.* Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии / А. П. Рудаков. – М., 1917.
23. *Сорочан С. Б.* Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена / С. Б. Сорочан. – Харьков, 1998.
24. *Сорочан С. Б.* Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. – Изд. 2-е, испр. и доп / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2001.
25. *Dalby A.* Tastes of Byzantium. The Cuisine of Legendary Empire / A. Dalby. – London; New York, 2010.
26. *Grünbart M.* Bibliography on Byzantine material culture and daily life / M. Grünbart // Byzantinoslavica. – 2009. – Т. 67.
27. *Kolovou F.* Byzantinistik heute: eine weltferne Wissenschaft? / F. Kolovou. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.forschung-und-lehre.de/wordpress/?p=4756>. Доступ – 20.10.2011 г.
28. *Medvedev I.* Pur l'écologie historique de la ville byzantine / I. Medvedev // Acts of the 18th International Byzantine Congress, Moscow, 1991. – Selected Papers: Main and Communications. – Shepherdstown, 1996. – Vol. 1.

Документы о латышах на Харьковщине

(Рец. на кн.: Латыши на Харьковщине: Сб. документов и материалов / Гос. Архив Харьков. обл., Центр краеведения ХНУ им. В. Н. Каразина, Академическая библиотека Латвийского ун-та. – Х.: ИПП «Контраст», 2011. – 160 с.)

Трейс Рихардс

Латыши почти во все времена, добровольно ли или под давлением обстоятельств, были мобильными, особенно в 19-м и 20-м веках. По призыву К. Валдемарса и самостоятельно они отправлялись на поиски земли в Белоруссию, Центральную Россию и даже в Сибирь. Многие выбирали местом учебы высшие школы не только в Риге и Тарту, но и в обеих российских столицах. А кое-кто даже в далеком Харьковском технологическом институте. Профессором (1909–1920) университета этого крупного украинского города был выдающийся языковед Янис Эндзелинс, а в тамошней Императорской музыкальной школе долгие годы преподавал известный композитор и исполнитель Андрейс Юрьянс (1882–1916, Jurjānu Andrejs). Эту школу закончили его братья Юрис и Павулс. Уже на рубеже веков в Харькове появились первые латышские рабочие, а во время Первой мировой войны, когда туда было эвакуировано несколько рижских предприятий, их число, как и количество беженцев из Латвии, возросло примерно до 20 тысяч. Правда, большая их часть после основания собственного независимого государства вернулась на родину. Однако хватало и оставшихся.

Учитывая общность этих исторических зигзагов, а также дружественные взаимоотношения между Латвией и Украиной в наши дни, можно только похвалить украинских коллег Государственного архива Харьковской области, которые в тесном сотрудничестве с Центром краеведения Харьковского Национального университета имени В. Н. Каразина и Академической библиотекой Латвийского университета в лице ее директора доктора филологии Венты Коцере издали совместную работу – сборник архивных документов и материалов «Латыши на Харьковщине».

В книге собрано 56 аутентичных свидетельств эпохи, которые накопились на этой территории с середины 19-го века до 80-х годов 20-го века. Они хранятся в фондах Государственного архива Харьковской области, и большинство из них публикуется впервые. Документы самого различного характера. Они рассказывают о латышских организациях и отдельных людях, их учебе и образовании, о преследованиях в царское и советское время, об устремлениях соотечественников в области культуры, образования и религии и т.д. и т.п. Уже в 1899 году в городе было создано

Харьковское латышское общество взаимного вспоможения, первый устав которого помещен в данном издании. Другой документ – отчет о его работе – свидетельствует, что число членов за два года возросло с 31 до 50, был основан фонд для приобретения музыкальных инструментов для хора (как же без этого! – Р. Т.), приглашен пастор Берзиньш из Киева для проведения богослужений на латышском языке в местной немецкой лютеранской церкви. В книге можно ознакомиться с составом правления общества в 1914 году, одним из членов ревизионной комиссии его был Андрейс Юрьянс. Когда в следующем году в Харьков прибыли первые беженцы из Латвии, они информировали местного губернатора о составе избранного ими комитета, а также просили утвердить устав кооперативного общества «Потребитель». В 30-е годы в городе существовал латышский клуб «Дарбс», который обслуживал около 500 семей, там работали 11 платных сотрудников, руководя, естественно, хором, драматическим и литературным кружками, струнным оркестром и... политкружком, который в первую очередь занимался «проработкой» решений 17-го съезда партии. Из документа № 54 следует, что руководителя клуба Карлиса Розенталса, которого подозревали в разведывательной деятельности (!), в 1937 году арестовали, в следующем году в городской тюрьме расстреляли, а в 1957 году за отсутствием состава преступления дело закрыли... Похожая судьба постигла заведующего литературной секцией клуба «Дарбс» писателя Алвилса Цеплиса (1897–1949), чье личное дело опубликовано в сборнике. А вице-губернатор Курляндской губернии уже во время войны в 1916 году проинформировал своего харьковского коллегу, что высланные из Прибалтийского края, состоящие под надзором полиции активные деятели социал-демократии Артурс Кродерс (впоследствии талантливый публицист (1892–1973) – Р. Т.), Рейнгольд Маркс и Аугустс Лацис обосновались в Харькове. Уже до войны здесь в разных отраслях работали специалисты – латыши или родившиеся в Латвии. Помимо упомянутых в начале статьи работников культуры – это родившийся в Курляндии медик профессор Вилхелмс Грубе (1827–1898), архитектор Юлийс Цауне (1862–1930), который спроектировал более ста объектов в Харькове и Южной России, родившийся в Риге в 1893 году латыш Иван Кожухов, который хорошо владел также русским и немецким языками и которого 4 марта 1927 года избрали ни много ни мало председателем Харьковского горсовета (!) и др.

Рассматриваемая книга является академической в самом лучшем смысле этого слова. Об этом свидетельствует наличие именного и географического указателей, библиографии и списка сокращений. Хорошим дополнением являются оригинальные фотографии. Хотелось бы предложить латвийско-российской комиссии историков подумать над подготовкой аналогичных изданий в тех местах, где были большие диаспоры латышей. И не только в больших городах, но и в небольших центрах. А Венте Коцере пожелаем поскорее закончить работу над монографией по теме, связанной с рассмотренным изданием.

Список сокращений

АРА – Американська адміністративна допомога
 Архив НЗХТ – Архив Национального заповедника «Херсонес Таврический»
 БУПР (ДОПР) – будинок суспільно-примусових робіт
 ВВ – Византийский временник
 ГААО – Государственный архив Астраханской области
 ГААРК – Государственный архив в Автономной Республике Крым
 ГАВО – Государственный архив Волгоградской области
 ГАВО – Государственный архив Воронежской области
 ГАКО – Государственный архив Курской области
 ГАПО – Государственный архив Пензенской области
 ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
 ДАСО – Державний архів Сумської області
 ДАХО – Державний архів Харківської області
 Джойнт – American jewish joint distribution committee
 ЗСД – запасная саперная дивизия
 ИТР – инженерно-технические работники
 НВРП (УНВРП) – Нижневолжское речное пароходство (Управление НВРП)
 НКРФ – Народный комиссариат речного флота
 ОАК – Отчеты имп. Археологической комиссии
 ОРС – Отделы рабочего снабжения
 ОФОПО ГАПО – Отдел фондов общественно-политических организаций Государственного архива Пензенской области
 РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории

РГАЭ – Российский государственный архив экономики
 РГИА – Российский государственный исторический архив
 РУ – ремесленное училище
 СОГАСПИ – Самарский областной государственный архив социально-политической истории
 Укрхрест – Український червоний хрест
 ФЗО – фабрично-заводское обучение
 ЦГАВО Украины – Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины
 ЦГАОО Украины – Центральный государственный архив общественных организаций Украины
 ЦГАСО – Центральный государственный архив Самарской области
 ЦДИАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
 ЦДИАУК – Центральний державний історичний архів України (м. Київ)
 ЦДНИ СО – Центр документации новейшей истории Саратовской области
 ЦДНИВО – Центр документации новейшей истории Волгоградской области
 ЦК Помгол – Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦКДопгол)
 ЦКДД – Центральна комісія допомоги дітям
 ЦСЗДУ – Центральна Рада захисту дітей України
 DOP – Dumbarton Oaks Papers

Відомості про авторів

Волосник Юрій Петрович – доктор іст. наук, професор кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Гоманенко Олеся Олександрівна – канд. іст. наук, доцент Волгоградського державного університету

Домановський Андрій Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Єремєєва Катерина Андріївна – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Жуков Сергій Миколайович – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Зінчук Маряна Юріївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського

Ільєсова Анна Володимирівна – аспірантка кафедри історії та теорії історичної науки Російського державного гуманітарного університету

Іващенко Вікторія Юріївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Камардин Ігор Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри суспільно-економічних та гуманітарних дисциплін Пензенського державного університету

Коляструк Ольга Анатоліївна – канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені М. М. Коцюбинського

Куліков Володимир Олександрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Любавський Роман Геннадійович – аспірант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Наумов Сергій Олександрович – доктор іст. наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пархоменко Марія Вікторівна – пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Попов Олексій Дмитрович – канд. іст. наук, доцент кафедри суспільних наук Кримського економічного інституту імені Вадима Гетьмана

Прокоп'юк Оксана Борисівна – провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Рожков Олександр Юрійович – доктор іст. наук, професор кафедри реклами Краснодарського державного університету культури та мистецтв

Рябченко Ольга Леонідівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства

Сердюк Ігор Олександрович – канд. іст. наук, асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Сізов Сергій Григорович – доктор іст. наук, доцент кафедри вітчизняної історії та політології Сибірської державної автомобільно-дорожньої академії

Склокіна Ірина Євгенівна – аспірант кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Трейс Рихардс – доктор іст. наук, професор Латвійського державного університету (м. Рига)

Тріпутіна Наталія Петрівна – зав. сектором бібліотеки Харківської національної академії міського господарства

Чорний Дмитро Миколайович – доктор іст. наук, професор кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Шаповалова Ірина Володимирівна – магістрант історичного факультету Белгородського державного університету

Яременко Максим Васильович – канд. іст. наук, завідувач Науково-дослідного центру «Спадщина Києво-Могилянської академії»

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№982

Серія «ІСТОРИЯ»

Випуск 44

Спеціальний випуск

Відповідальний за випуск доц. В. О. Куліков

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 22.11.2011. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 17. Обл.-вид. арк. 21,25.

Тираж 150 пр. Ціна договірна.

61022, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна